

ISSN 0235-3490

4 1991

АРХЕОЛОГІЯ

СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
ДИСКУСІЇ.
ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.
ХРОНІКА.

У журналі вміщено статті з питань давньої історії та археології від первіснообщинної доби до середньовіччя, публікації нових знахідок і результатів досліджень на території України та за рубежом, біографічні матеріали, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по вопросам истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых находок и результатов исследований на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, хроника.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор), В. Д. БАРАН, В. Ф. ГЕНІНГ, М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар), В. І. КАДЄЄВ, С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заст. гол. редактора), О. П. МОЦЯ, С. В. СМІРНОВ, В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, В. М. ЦИГИЛИК, Є. В. ЧЕРНЕНКО, І. Т. ЧЕРНЯКОВ.

Адреса редакції:

252025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228 44 05

Здано до набору 15.08.91. Підп. до друку 26.06.92. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14.0. Ум. фарбовідб. 14,5. Обл.-вид. арк. 15,97. Тираж 1235 пр. Зам. 41107. Ціна 3 крб. 20 коп. Київська друкарня № 1, вул. Краківська, 5.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу

Редактор Т. Г. ПРИВАЛОВА
Художній редактор В. П. ЛИТВИНЕНКО
Технічний редактор А. Д. ГОЛИНА
Коректор Е. І. МІХНОВА

АРХЕОЛОГІЯ

4 1991

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
заснований у березні 1989 р.
видається
щоквартально
Київ Наукова думка

З М І С Т

Статті

- 3 МАКСИМОВ Є. В. Актуальні питання вивчення зарубинецької культури
- 10 КОТИГОРОШКО В. Г. Проблеми етнокультурних процесів у Карпато-Дунайському басейні I ст. до н. е.— III ст. н. е.
- 17 СИМОНЕНКО О. В. Роксолани (пошук археологічних відповідностей)
- 28 ЗОЛОТАРЬОВ М. І. Міжполісні відносини в Північному Причорномор'ї в кінці V—першій половині IV ст. до н. е. Херсонес, Боспор та Ольвія
- 34 ТОЛОЧКО О. П. До передісторії «Руської землі» XI—XIII ст.
- 42 КОЗЛОВСЬКИЙ А. О., ІЛЬІНСЬКИЙ В. Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра
- 58 ЗОЦЕНКО В. М. Південне коло обігу дірхемів у Східній Європі (VIII—X ст.)

Публікації археологічних матеріалів

- 73 ГОРЕЛІК О. Ф. Рибальські грузила з поселення Ольхова 5 на Сіверському Дніці
- 76 КОЛТУХОВ С. Г. Пізньоскіфські поселення східної частини Передгірського Криму (матеріали до археологічної карти Кримської Скіфії)
- 89 БУЙСЬКИХ С. Б., ІЄВЛЄВ М. М. Про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу у X—XIII ст.
- 105 БУРАКОВ А. В. Полив'яний посуд з городища Дніпровське-2

Археологія за рубежем

110   КАЄВА В. І. Містерії античного світу

Пам'ять археології

119   КАДЕЄВ В. І. Костянтин Едуардович Грiневич

129   СОЛОМОНИК Е. І. До 100-рiччя з дня народження С. Я. Лур'є

Першоджерела з давньої iсторії та археології України

134   ГЕРОДОТ «История»

Хроніка

147   БЕЛЯЄВА С. О., КРАПІВІНА В. В. Про роботу координаційної Ради з проблеми «Ольвія та її сільська округа»

Вітаємо ювілярів!

149   До 95-рiччя Марії Іванівни Вязьмітіної

151   До 70-рiччя Євгена Володимировича Максимова

153   До 70-рiччя Бориса Андрійовича Шрамка.

154   До 70-рiччя Івана Івановича Зайця

154   До 60-рiччя Олени Василівни Цвек

155   До 60-рiччя Миколи Михайловича Шмаглія

156   Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» № 1—4 за 1991 рік

ЖУРНАЛ «АРХЕОЛОГІЯ» ПРОПОНУЄ

Усім організаціям та установам публікацію реклами їх продукції за договірними цінами.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Є. В. Максимов

У статті автор висвітлює сучасний етап результатів досліджень зарубинецької культури, накопичених протягом останніх десятиліть.

Протягом останніх десятиліть вітчизняна археологія розглядала вивчення зарубинецької культури як одну із своїх центральних проблем. Пояснюється це мабуть тим, що саме останнім часом в науці й культурі спостерігається новий підйом інтересу до проблеми походження і давньої історії слов'ян.

В ці роки над дослідженням зарубинецьких пам'яток працювала велика група вчених — П. М. Третьяков, Ю. В. Кухаренко, В. П. Петров, К. В. Каспарова, Є. В. Максимов, Л. Д. Поболь, Є. А. Шмідт, Ф. М. Заверняев, С. П. Пачкова, В. І. Бідзіля, Є. В. Махно, Д. Т. Березовець, Г. М. Шовкопляс, А. І. Кубишев, А. М. Обломський, Р. В. Терпиловський та ін. На кінець 80-х років кількість виявлених зарубинецьких пам'яток вже перевищувала 400, з яких понад 70 тією чи іншою мірою були розкопані. До їх числа належить кілька великих могильників, таких як Чаплин в Білоруському Придніпров'ї (282 поховання), могильники Прип'ятського Полісся — Велемічі I та II (240 поховань), Отвержичі (97 п.), Вороніне (52 п.), Семурадці (25 п.), Казаргачь (19 п.). На Середньому Придніпров'ї досліджувалися могильники: Пирогів (203 п., розкопки тривають), Вишеньки (62 п.), Дідов Шииль (52 п.), Лука-Іршінь (27 п.). Загалом виявлено понад 1200 зарубинецьких поховань.

Що ж до поселень, то ними серйозно займалися київські археологи, які вели роботи на городищі Пилипенкова Гора, де досліджено 38 жител, на селищі Оболюнь (62 житла), виробничому поселенні Лютіж (15 залізобобних горнів); розкопувалися також городища Юрковиця, Монастир'юк, Бабина Гора, Пирогів, Ржищів, Щучинка, Ходосівка, селища Таценки, Тетерівка, Орловець; на Південному Бугу досліджувалися селища Носівці, Мар'янівка, Рахни та ін.; в Білорусії — городище Чаплин, на верхній Десні — велике селище Почеп, де виявлено понад 150 жител.

Такі масштабні польові дослідження привели до значного збагачення археологічних джерел, що дало можливість багатьом дослідникам по-новому і в ширшому аспекті розглянути зарубинецьку культуру в цілому, а також спробувати з'ясувати місце її носіїв в стародавній історії слов'ян та їх участь в історичних подіях того часу¹.

¹ *Бібліографія публікацій про розкопки зарубинецьких пам'яток та дослідницькі праці із зарубинецької проблеми див.: Шовкопляс І. Г., Дмитренко Н. Г. Археологія Української ССР. Бібліографічний указатель. 1918—1980.— 1989.— С. 328—425; Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура.— М., 1964.— С. 67; Макси-*

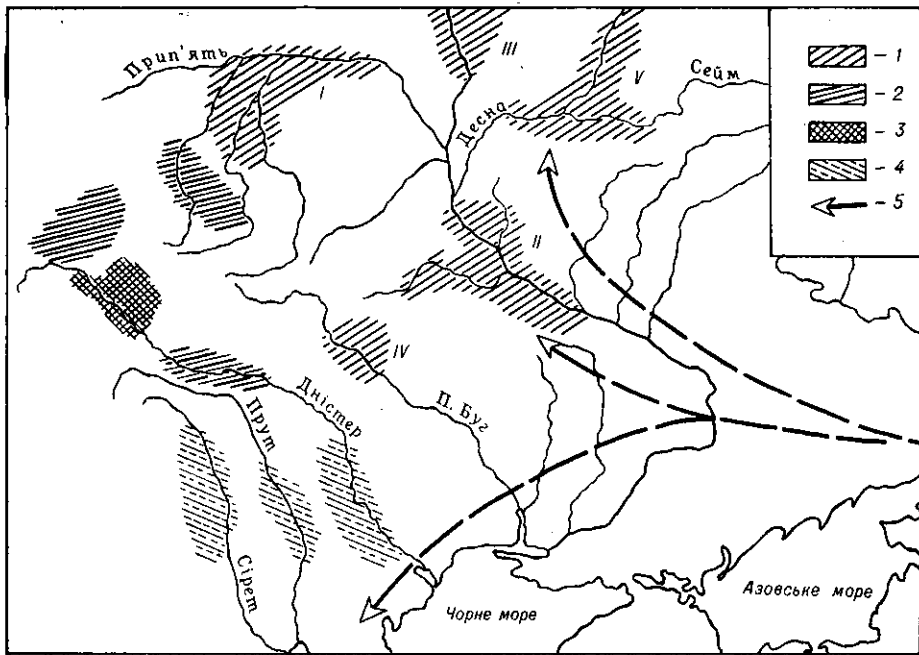

Рис. 1. Райони України, зайняті культурами пізньолатенського і ранньоримського часу. 1 — зарубинецька культура, 2 — шеворська культура, 3 — липицька культура, 4 — поенешті-лукашієвська культура, 5 — напрямки сарматських пересувань.

З цієї багаторічної праці, на нашу думку, можна зробити деякі висновки про територію зарубинецької культури, хронологію, походження та етнос її носіїв.

Щодо території, то проблема її визначення, здавалося, ніколи не була гострою, оскільки зарубинецьким племенам без особливих роздумів відводили величезні простори басейну Дніпра — від Прип'яті і Десни на півночі до Тясмину на півдні, включаючи прилеглі райони Західного та Південного Бугу. Територія на якій будь-коли траплялися зарубинецькі старожитності за розмірами приблизно дорівнювала сучасній Франції. Проте, при картографуванні зарубинецьких поселень і могильників з'ясувалося, що вони займали не всю означену вище велику територію, а лише кілька окремих її районів, контури яких змінювалися з часом. Так, для ранньозарубинецької доби (III ст. — I ст. до н. е.) встановлено три таких райони: Прип'ятське Полісся, південна частина Білоруського Придніпров'я та Середнє (українське) Придніпров'я (рис. 1, 1—3). В кожному з цих регіонів (районів) виявлено по кілька невеликих груп поселень та могильників — до 12—18 пам'яток в кожній групі. Таке розташування зарубинецьких старожитностей відбивало племінну структуру цього суспільства. Регіони відокремлювалися один від одного великими незаселеними територіями.

Істотно змінилися контури та розміри зарубинецької території в пізній період існування цієї культури (I—II ст. н. е.), коли в результаті суттєвих змін в економіці суспільства, кліматичному режимі, а також внаслідок міграцій сусідніх етносів припинилося життя на зарубинецьких селищах Прип'ятського Полісся, почало занепадати також і Середнє Придніпров'я. В той же час утворилося два нових за-

мов Е. В. Зарубинецька культура на території УРСР.— К., 1982.— С. 185; Третьяков П. Н. По следам древних славянских культур.— Л., 1982.— С. 143; Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии.— Минск, 1971.— Т. 1.— С. 232; Т. 2.— 1973, С. 240; т. 3.— 1974.— 423 с.; Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В. Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины // Препринт ИА АН УССР.— К., 1991.— 48 с.

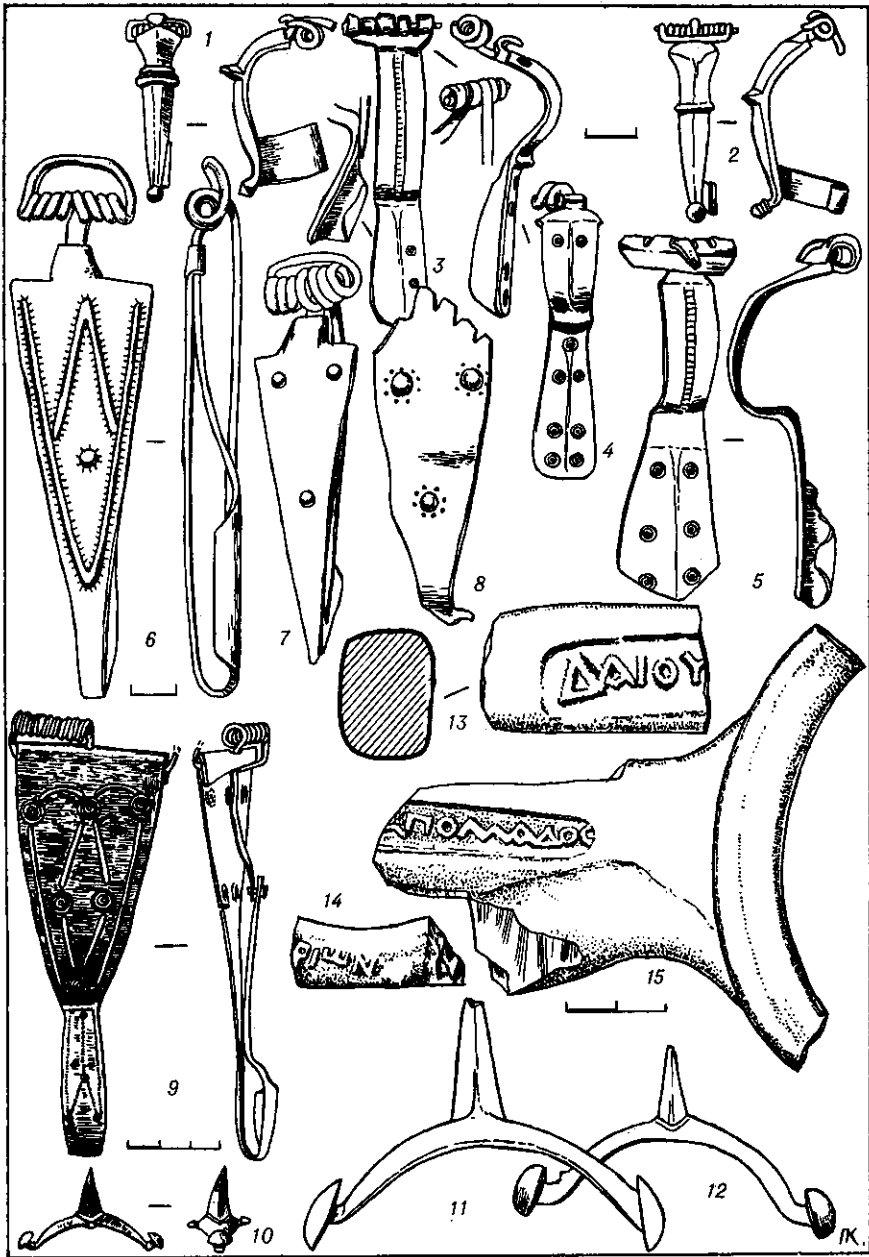

Рис. 2. Деякі датуючі речі з найраніших і найпізніших зарубинецьких пам'яток. 1, 2 — «паннонські» фібули (Пасішна, Рудяки); 3—5 — вічковидні фібули (Таценки, Зарубинці, Лютіж); 6—9 — найпізніші фібули зарубинецького типу та їх європейський деріват — (Монастир'юк, Корчувате, Рахни, Бобринця); 10—12 — шпори римських типів (Бобринця, Оболонь, Монастир'юк); 13—15 — уламки ручок еліністичних амфор з клеймами (Пилипівка Гора).

рубинецьких регіони — один у середній течії Південного Бугу, а другий — у верхів'ях Десни² (рис. 1, 4, 5).

Проблеми зарубинецької хронології вирішувалися значно складніше у порівнянні з визначенням зарубинецької території. Ця складність обумовлювалася особливостями тих предметів, за якими дослідники визначали хронологію часу поховальних комплексів. Цими предметами були імпорتنі або ж місцеві фібули, що самі не мали стійкого датування — свідченням тому є той факт, що протягом останніх десятиліть це датування змінювалося тричі³.

² Максимов Е. В. Зарубинецька культура // Археологія УРСР.— К., 1986.— Т. 3.— С. 31.

³ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.— С. 106—111.

В пошуках більш надійного хронологічного реперу ми звернули увагу на предмети античного імпорту, в першу чергу — уламки амфор, які трапляються чи не на кожному зарубинецькому селищі Середнього Придніпров'я⁴. Так, при розкопках зарубинецького городища Пилипенкова Гора в Каневі уламки амфор становили до 10% усіх керамічних знахідок, а з них понад 12% мали державні клейма або інші знаки, (рис. 2, 13—15), що вказували на час виготовлення цих амфор у межах кількох десятиліть. Одним з найраніших таких фрагментів (рис. 2, 15) був уламок горла з ручкою від коської амфори з ім'ям астінома Аполладоса (230—220 рр. до н. е.)⁵. Такі матеріали давали цілком реальні підстави для твердження, що зарубинецькі селища на Середньому Придніпров'ї функціонували вже принаймні наприкінці III ст. до н. е., отже і відлік започаткування зарубинецької культури треба починати десь з цього часу. Проте запропоноване визначення ранньої дати зарубинецької культури не прийняли насамперед ті дослідники, для яких датування на підставі фібул середньолатенської схеми здавалося більш обґрунтованим. Минуло чимало років, доки ця рання дата, а також матеріали, з допомогою яких вона була встановлена, були визнані.

Дискусійною виявилася також проблема встановлення пізньої дати зарубинецької культури — певна частина дослідників схильна була відносити її до середини I ст. н. е. або ж до третьої чверті цього століття, коли зарубинецьку культуру заступала пізньозарубинецька доба, що сягала кінця II ст. н. е. і вже не мала спільностей із зарубинецькою культурою.

Важко заперечувати, що пізньозарубинецький час мав іманентні, притаманні лише йому, риси. Але ж і раніше періоди зарубинецької культури не були подібні один до одного і виступали з своїми відмінними особливостями, які й дали підставу для поділу зарубинецької культури на три періоди. Проте надавати пізньозарубинецькому часові якихось не звичайних для зарубинецької культури якостей і на цій підставі відносити його до іншої доби — значить йти проти фактів. Адже, навіть з урахуванням нових соціально-економічних та екологічних новоутворень, на які зараз акцентується увага⁶, для пізньозарубинецького часу характерною рисою є саме переважання власне зарубинецьких пам'яток, яких тут відомо до сотні (рис. 3, 1). Поряд з ними, відомі також нечисленні пам'ятки з рисами культури штрихованої кераміки (6 пам'яток) та пшеворсько-вельбарської культури (8 пам'яток), розкидані на великому просторі від Полісся до Приазов'я, а також пізньосарматські могили, виявлені в лісостеповому Дніпровському Правобережжі⁷.

Власне пізньозарубинецькі пам'ятки представлені селищами типу Оболонь, Лютіж, Таценки, Рудяки, Мала Гірка (Зарубинці), Пасішна, Почеп; городищами типу Монастирсьок, Ходорів, Чаплин; могильниками типу Рахни. Ці пам'ятки датуються часом від другої половини I ст. до початку III ст. н. е. знайденими на них римськими динаріями (Таценки — динарій Антоніна Пія, Ходорів — Марка Аврелія; ще відомо до 30 пам'яток з такими монетами⁸), двочленими фібулами західноєвропейських типів (Рудяки, Пасішна, Андрусівка) (рис. 2, 1, 2), вічкоподібними фібулами (Зарубинці, Таценки, Лютіж), (рис. 2, 3—5), найпізнішими місцевими «зарубинецькими» фібулами з трикут-

⁴ Максимов Е. В. Хронология древностей зарубинецкой культуры на Среднем Приднепровье. Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье // МИА.— Л., 1969.— № 160.— С. 21 и сл.

⁵ Граков Б. Н. Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов.— М., 1928.— 223 с.

⁶ Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В. Указ. соч.— М., 1928.— 223 с.

⁷ Максимов Е. В. Славяне и другие племена Приднепровья в I—II вв. н. э.: VI Международный конгресс славянской археологии (Тез. докл.)— М., 1990.— С. 49—51.

⁸ Максимов Е. В. Античный импорт на Среднем Придніпров'ї в зарубинецький час // Археологія.— К., 1963.— Т. XV.— С. 115—119.

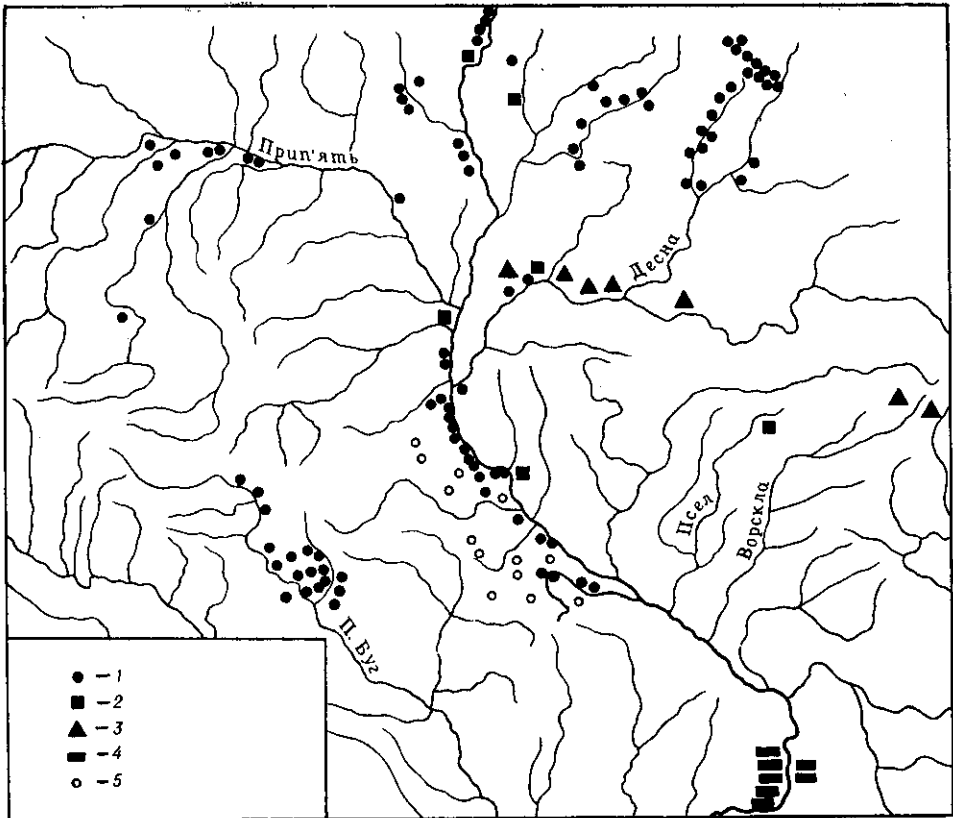

Рис. 3. Карта пам'яток пізньозарубинецького періоду. 1 — пам'ятки зарубинецького типу; 2 — пам'ятки з рисами культури штрихованої кераміки; 3 — пам'ятки Ясторфсько-пшеворського типу; 4 — пізньоскіфські нижньодніпровські городища; 5 — сарматські пам'ятки.

ним щитком (Монастир'юк, Корчувате, Рахні) (рис. 2, 6—8), шпорами римських типів (Оболонь, Монастир'юк, Мар'янівка, Нові Безрадичі) (рис. 2, 10—12), дерев'яними (рис. 2, 9) — знахідка Н. П. Шевченко в Бобріці 1989 р., амфорами римських типів з жолобчастими стінками (Монастир'юк, Зарубинці), амулетом з єгипетського фаянсу (Почеп), посудинами terra sigillata (Монастир'юк, Ходорів, Грині). Інколи ці датуючі предмети мають досить вузьку хронологію, наприклад, римські динарії Антонінів, або ж посудини terra sigillata. Інші речі датуються більш широко, але так само чітко, наприклад, двочленні «паннонські» фібули тощо. У всякому разі, немає жодного сумніву щодо твердого обґрунтування згаданої вище хронології пізньозарубинецького періоду в межах другої половини I — початку III ст. н. е.

Що ж до нечисленних незарубинецьких пам'яток цього періоду, то хронологічне визначення серед них має ясторфсько-пшеворське поховання з с. Пересипки на Сеймі, яке Ю. В. Кухаренко відносив до кінця I—II ст. н. е. Цим же часом датується могильник пшеворського типу Білий Груд поблизу Чернігова та поселення в околицях міст Березна, Мена та Сосниця на Десні, де були знайдені гривні-коронки⁹.

Найскладнішою проблемою зарубинецької археології залишається питання про походження зарубинецької культури та етнос її носіїв. Воно бере свій початок від часу публікацій В. В. Хвойки та П. Рейнке на початку XX століття, коли один визначав зарубинців як слов'ян, а другий — як германців. Сучасні європейські дослідники не поділяють

⁹ Існують і інші думки з цього приводу, див.: Каспарова К. В. Соотношение вельбарской и зарубинецкой культур в Припятском Полесье // Kultura welbarska w młodszej okolicy rzymskiej. — Lublin, 1989, ris. 10; M. Babes. Die Frühgermanen in östlichen Dakien in den letzten Jahrhunderten V. U. Z. Archeologische und historische Belege. Frühe Völker in Mitteleuropa — Berlin, 1988. — S. 129—156.

поглядів П. Рейнеке та інших вчених того часу. Проте ці погляди знайшли своїх прихильників в середовищі деяких вітчизняних археологів. Визначальною і найуразливішою рисою їх аргументації є суттєва недооцінка або повне ігнорування ролі місцевого аборигенного населення в процесі формування зарубинецької культури. Вони вважають, що Придніпров'я в передзарубинецьку добу було безлюдним, а тому становлення зарубинецької культури проходило лише в середовищі прийдшлих германських племен — бастарнів, кимварів та ін. Насправді ж, територія Придніпров'я в III ст. до н. е. була заселена давніми місцевими племенами. У Верхньому Придніпров'ї — на півдні сучасної Білорусії та в північній частині України, до басейну Ірпеня, проживали племена милоградської культури, представлені тут понад 200 пам'ятками¹⁰. Правобережне ж лісостепове Середнє Придніпров'я в VI—III ст. до н. е. заселяли місцеві землеробсько-скотарські племена, які залишили тут понад 300 курганних могильників, городищ та поселень, з яких більше 100 належали до передзарубинецької доби — IV—III ст. до н. е. Саме ці культури стали тією основою, на якій сформувалася зарубинецька культура¹¹. Проте вона не була простим продовженням згаданих місцевих культур передзарубинецького часу, як вважали ті дослідники, що продовжували розробляти гіпотезу В. В. Хвойки. Формування зарубинецької культури було складним та багатограним процесом, деталі якого ще довго будуть приховані від нас. Однак вже ясно, що в цьому процесі, крім місцевих субстратних племен, брали участь і сусідні племена Центральної Європи. Саме в III ст. до н. е., як свідчать писемні та археологічні джерела, проходило переселення цих племен з межиріччя Одера-Вісли на південь та південний схід. Це були племена ясторфської культури, що належала германцям, та поморсько-кльшової культури, носії якої, найімовірніше, були давніми ралатами. Центрально-європейські племена, опинившись на землях Придніпров'я тією чи іншою мірою були втягнені в процес формування зарубинецької культури. На це, зокрема, вказує наявність деяких центральноєвропейських рис в зарубинецькому поховальному обряді та в окремих деталях форм чорнолощеної кераміки. Проте тут може йти мова не про прямі аналогії, а лише про наявність тенденції, що сформувалася в результаті культурних, економічних або ж етнічних контактів. Природно, це означає, що зарубинецьку культуру аж ніяк не можна розглядати, а саме так роблять дослідники-міграціоністи, як продовження будь-якої центральноєвропейської культури — бастарнської, кимвурської чи балтської — на території Придніпров'я. Зарубинецьку культуру слід вважати історичним новоутворенням, яке виникло на Придніпров'ї в другій половині III ст. до н. е. в результаті інтеграції місцевих племен з пришлою людністю з Центральної Європи. Ця подія була наслідком важливих суспільно-політичних змін в житті населення означених регіонів, причини яких ще цілком не ясні, тоді як наслідком був крах Скіфії та міграція європейських племен.

Давні процеси етно-культурної інтеграції складні та неоднозначні, проте наявні джерела з Придніпров'я того часу свідчать про певну перевагу елементів місцевих субстратних культур в утворенні зарубинецької культури на територіях Середнього та Верхнього Придніпров'я. Це виступає при аналізі домобудівництва, типології та технології виготовлення місцевого кухонного посуду, численних рис поховального обряду, зокрема, наявності в могилах ритуальної м'ясної їжі, обряду трупопокладення, урнових трупоспалень у відкритих посудинах тощо. До того ж, ці елементи не зникають протягом усього зарубинецького періоду, тоді як європейські риси поступово трансформуються аж до повного їх нівелювання.

¹⁰ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М., 1967.— 195 с.

¹¹ Максимов Є. В. Про підоснову зарубинецької культури Середнього Подніпров'я // Археологія.— К., 1988.— Вип. 62.— С. 1—10.

В такому контексті слід розглядати і етнічний аспект зарубинецької проблеми. По-перше, слід зазначити, що передзарубинецьке населення Придніпров'я належало до праслов'янської групи індоєвропейців¹². Встановлено, що племена Середнього Придніпров'я скіфського часу, представлені пам'ятками типу Хотівського городища, є давніми аборигенами, джерела яких сягають доби пізнього і середнього бронзового віку, репрезентовані білогрудівською та тшинецькою культурами. Милоградська ж культура Південної Білорусії та нашого Полісся і північної частини Лісостепу також вважається аборигенною і через лебедівську культуру часів пізньої бронзи виходить із сосницької культури¹³, яка є східним регіоном тої ж тшинецької культури середнього бронзового віку. Всі ці культури доби середньої та пізньої бронзи — тшинецька, сосницька, лебедівська, білогрудівська — складають ареал праслов'янської етнокультурної області, де власне і починалася слов'янська історія¹⁴. Наступною її ланкою були передзарубинецькі культури — хотівська на Середньому Придніпров'ї та милоградська в Південній Білорусії.

Що ж до неслов'янських центральноевропейських культур — ясторфської, та поморсько-кльошової, деякі елементи яких помітні в ранніх пам'ятках зарубинецької культури, то поступове зникнення цих елементів слід розуміти як наслідок асиміляції. Очевидно, це прийшло населення, нечисленне як і всі аналогічні переселенські структури, з часом розчинилося в давньослов'янському субстраті. Подібна ситуація властива різним періодам історії слов'ян, якими, як відомо, є болгари, українці, білоруси, росіяни — незважаючи на достовірну присутність при формуванні цих народів чималих інвазій тюркського, монгольського, балтського та угро-фінських етнічних елементів.

Існує ще один важливий аргумент на користь слов'янського визначення зарубинецької культури. Ним є встановлений факт участі пізньозарубинецького населення у формуванні київської давньослов'янської культури, на базі якої виникли історично засвідчені слов'янські культури раннього середньовіччя — колочинська, пеньківська та корчацька¹⁵. Йдеться саме про пізньозарубинецьке населення — найчисленніше на цій території в I—II ст. н. е., хоч у процесі брали певну участь і інші етнічні утворення, зафіксовані тут поряд із пізньозарубинецькими племенами. Їх внесок був більшим при формуванні черняхівської культури, оскільки саме в ній виразніше виступають елементи сарматської та германської культур. Проте з'ясування цієї проблеми ще попереду, тоді як внесок пізньозарубинецького давньослов'янського населення не підлягає сумніву.

Е. В. Максимов

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассматриваются итоги изучения зарубинецкой культуры за последние несколько десятилетий, когда усилиями многих исследователей удалось обнаружить более 400 поселений и могильников этой культуры, из которых около 70 были раскопаны. Были получены сведения о почти 1200 погребениях, 150 жилищах, разнообразных типах керамики, орудиях труда, украшениях. В многочисленных монографиях и статьях рассмотрены основные вопросы зарубинецкой проблемы, которые автор излагает в своей интерпретации. Возникновение культуры относится к концу III в. до н. э., о чем свидетельствуют находки античных амфор этого времени. Культура просуществовала до рубежа II—III вв. н. э., что фиксируется римскими динариями, античной керамикой и фибулами. Памятники этой культуры занимали не

¹² Филлип Ф. П. Образование языка восточных славян.— М., Л., 1962.— С. 101.

¹³ Лебедовская культура эпохи поздней бронзы в лесостепной Украине. «Энеолит и бронзовый век Украины».— К., 1976.— С. 216, 218.

¹⁴ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— М., 1979.— С. 206.

¹⁵ Терпиловский Р. В. Киевская культура. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 59.

сплошную обширную территорию, а отдельные небольшие районы Припятского Полесья, Южной Белоруссии, украинского Среднего Приднепровья.

Зарубинецкая культура явилась историческим новообразованием, возникшим на Приднепровье в результате интеграции местных аборигенных праславянских племен с пришлым населением Центральной Европы. Этот процесс отразил суть глобальных социально-экономических изменений эпохи, важнейшим из которых было крушение Скифии в IV—III вв. до н. э. В ходе интеграции местные древнеславянские элементы сохранили свою специфику, на что указывают особенности домостроительства, типология и технология кухонной посуды, многие черты погребального обряда, в то время как европейские элементы постепенно нивелировались.

Зарубинецкая культура явилась субстратом древнеславянской киевской культуры, которая в свою очередь стала основой раннесредневековых славянских культур — колочинской, пеньковской и корчакской. Таким образом зарубинецкая культура представляет собой неотъемлемое звено в цепи славянского этногенеза.

E. V. Maksimov

URGENT PROBLEMS OF STUDIES IN THE ZARUBINETSKAYA CULTURE

Results from studies of the Zarubinskaya culture for recent several decades are considered in the paper. Efforts of many researchers have promoted finding of over 400 settlements and sepulchres of this culture, 70 of them being excavated. Data on about 1200 burials, 150 dwellings, various types of ceramics, tools, adornments have been obtained. Many monographs and papers are devoted to basic issues of the Zarubinskaya problem. The author treats them in his own way. Origin of the culture is referred to the end of the 3d cent. B.C., that is confirmed by the findings of antique amphoras of that time. The culture had existed till the boundary of the 2nd-3d cent. B. C., that is stated by the Roman dinarias, antique ceramics and fibulas. Settlements of this culture occupied separate small regions of the Pripjat Polesie, Southern Byelorussia, Ukrainian Middle Dnieper area, rather than entire vast territory.

The Zarubinskaya culture was a historical new formation originated in the Dnieper area due to integration of local aboriginal ancestor Slavonic tribes with newly come population of Central Europe. That process reflected the essence of global socio-economic changes of the epoch, the most important of which was the ruin of Scythia in the 4th-3d cent. B. C. In the course of integration local ancient Slavonic elements retained their specific character, which was confirmed by the peculiarities of house-building, typology and technology of kitchen utensils, many features of the sepulchral ceremony, while the European elements were gradually leveled.

The Zarubinskaya culture was a substrate of ancient Slavonic Kiev culture which, in its turn, had become the basis of the Early medieval Slavonic cultures: Kolochinskaya, Penkovskaya and Korchakskaya ones. Thus, the Zarubinskaya culture is an integral link in the chain of the Slavonic ethnogenesis.

Одержано 20.04.91

ПРОБЛЕМИ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ У КАРПАТО-ДУНАЙСЬКОМУ БАСЕЙНІ І СТ. ДО Н. Е. — ІІІ СТ. Н. Е.

В. Г. Котигорошко

В статті розглядаються утворення великих етнокультурних областей (костобокська, дакійська, сарматська і римська) в Карпато-Дунайському ареалі римського часу. Важливими факторами в їх формуванні були політичні процеси I—III ст. н. е., по-

в'язані з експансією Риму і міграційними потоками зі сходу та півночі. Розпад утворених етнокультурних областей визначається евакуацією провінції Дакії (274 р.) і гуннською навалою наприкінці IV ст.

Географічне положення Карпато-Дунайського регіону значною мірою визначає історико-культурні процеси, що відбувалися тут на рубежі перших століть нашої ери. Його територія, територія стиків різноетнічних масивів, що знаходилися на різних соціально-економічних рівнях, з давніх часів притягувала міграційні хвилі, що йшли з півдня, заходу та сходу. Це створило досить строкату мозаїку культур, в якій не завжди можна розібратися. Останнє пов'язано з недостатньою вивченістю окремих груп пам'яток та районів, а також з розбіжністю хронологічних побудов. Не зважаючи на це, виявляється і пряма спадкоємність у розвитку окремих археологічних культур, що мали місцеві генетичні корені.

На межі нашої ери Карпатський басейн займали три основні етнічні масиви: північнофракійський (домінуючий), кельтський та іллірійський, природний розвиток яких уривається у зв'язку з експансією Римської держави. Більшість племен потрапляє до складу імперії. Племена найближчої периферії піддаються найсильнішому економічному та політичному утиску, що призводить до прискорення їхнього соціально-економічного розвитку.

Зміна політичної ситуації у I ст. до н. е. пов'язана з об'єднанням на території Трансільванії північнофракійських племен, які утворили до середини I ст. до н. е. міцний гето-дакійський союз під керівництвом Буресті¹. Походи гето-даків у Середню Наддунайщину призводять до загибелі кельтських опідумів та розширення територіальних володінь. Близько 60-х років до нашої ери військо Буресті вдерлося у землі кельтів Середньої Наддунайщини², де, за свідченням Страбона, знищили боїв та таврисків, очолюваних Критасіром³. Після розгрому, яке, не зважаючи на твердження Страбона про всезагальне знищення, не було таким, бої переміщуються у Норікум. Останнє підтверджується Цезарем⁴, який описав облогу боями Нореї у 59—58 рр. до н. е. Про подальше проживання у Північно-Східній Угорщині окремих кельтських груп, що підпали під сильний вплив даків, свідчать археологічні дані та імена кельтів, які прийшли з цього району до Паннонії у перших століттях до нашої ери⁵.

Кордони гето-даків після подій 60 р. до н. е. пролягали до Паннонського Дунаю й далі (по лівому березі ріки), у сучасній Словаччині до Карпатських гір та Тіраса⁶. Повідомлення античного географа підтверджується археологічними матеріалами Словаччини та Східної Угорщини. А. Точик⁷ та З. Візі⁸ відзначають тотожність ліпної кераміки та частини речового інвентаря пам'яток рубежу нашої ери зазначених територій, що одночасні дакійським комплексам Трансільванії. Археологічні дослідження останніх років підтверджують правомірність такого висновку й по відношенню до Верхньотиського регіону. Гето-даки потрапляють у гірські райони Північної та Центральної Словаччини, де беруть активну участь у формуванні пухівської культури (I ст. до н. е.— II ст. н. е.).

Пам'ятки рубежу нашої ери у Північно-Східній частині Карпато-Дунайського ареалу ввійшли до наукового обігу як старожитності

¹ *Grişan J. Burebista și epoca sa.*— Bukurești, 1977.— P. 230—247.

² *Ibid.*— P. 234.

³ *Strabo*, V, 16; VII, 3, 11; VII, 5, 2.

⁴ *Caes.*, I, 5, 4.

⁵ *Szabo M. A kelták nyamában Magyarországon.*— Budapest, 1971.— 01.20.

⁶ *Strabo*, VII, 3, 1.

⁷ *Točík A. K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopostu // AR.*— 1959.— XI—6.— S. 866.

⁸ *Vizy Z. Die Daker am Gebiet von Undarn.* In: *A Móra Ferens Múzeum évkönyve.*— Szeged, 1970.— T. I.— S. 24—25.

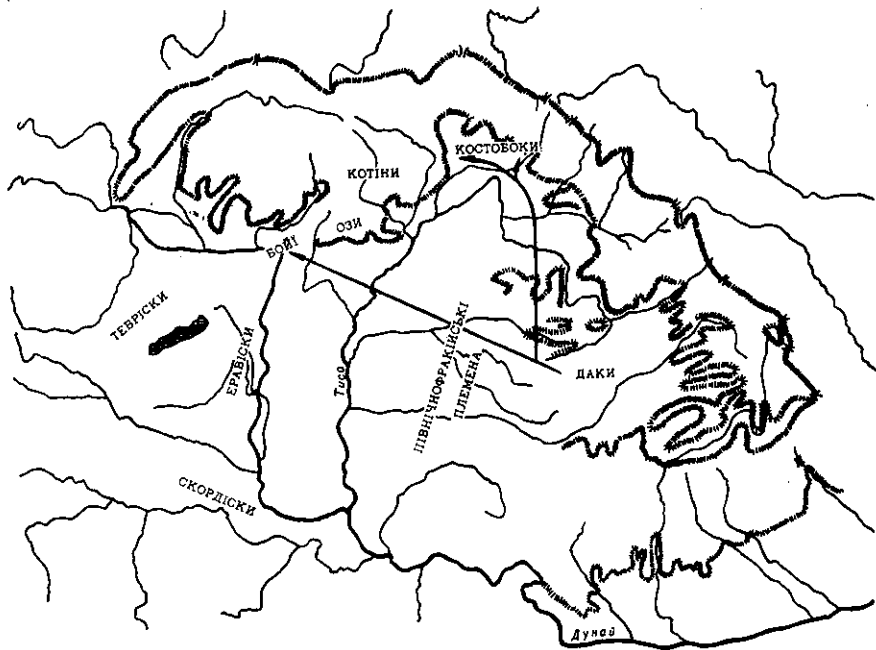

Рис. 1. Карпато-Дунайський басейн у I ст. до н. е.

кельто-дакійського шару, хронологічні межі якого визначені початком I ст. до н. е. — серединою I ст. н. е.⁹

Матеріали розкопок останніх років у Верхньому Потиссі, і насамперед городища Мала Копаня, порівняння їх з писемними джерелами, дозволяють переглянути хронологію так званого кельто-дакійського шару. Правомірніше обмежити цей період 60 р. до н. е.— 106 р. н. е., тобто від розгрому кельтів гето-даками у Середньому Подунав'ї¹⁰ до загибелі Дакії Децебала. Не відповідає ні етнічній, ні культурній атрибуції регіональних пам'яток рубежу нашої ери й сам термін «кельто-дакійський шар» (рис. 1).

Матеріальна культура населення Верхнього Потисся цього періоду характеризується чітко вираженими дакійськими рисами з кельтською ознакою (кераміка, знаряддя праці, виробничі споруди).

Незмінним залишається поховальний обряд, про що свідчать поховання у курганах № 1, 3, 15 Земплінського могильника¹¹, кургані № 4 Стреде над Бодрогом¹², ранній частині Ізького могильника (Іза II), та домобудівництво. Серед кераміки відзначаємо збереження давніх куштановицьких форм.

Зіставлення основних культурних елементів пам'яток Верхнього Потисся на межі нашої ери з ранішими та пізнішими старожитностями регіону дозволяє говорити про формування у межах Верхньотиського регіону культури карпатських курганів, носіїв якої ми ототожнюємо з племенами костобоків. Основу її складали нащадки місцевої північнофракійської куштановицької культури ранньозалізного віку, яка набула сильного кельтського забарвлення в період II — першої половини I ст. до н. е., та споріднені їм дакійські племена Трансільванії, що осіли у регіоні в процесі переселення у північні карпатські райони.

⁹ Тошк А. Оп. cit.— S. 871.

¹⁰ Crisan J. H. Op. cit.— T. 233—238.

¹¹ Benadik B. Obraz doby Latenskej na Slovensku // SA.— 1971.— XIX, 2.— S. 480, 482; Archeologické výskumy a nálezы na Slovensku v roku 1974.— Nitra, 1975.— S. 61.

¹² Budinský-Krička V., Výskum r. 1958 na vrohu Bakhegy v Strede nad Boдрогом // SA.— 1960.— VIII, 1.— S. 217—222.

У II ст., що, ймовірно, пов'язано з останньою фазою дако-римських воєн (105—106 рр.), частина верхньотиського населення пересувається на схід й осідає у верхів'ях Пруту та Серету. У середині III ст. частина носіїв культури карпатських курганів з'являється у Північній Молдові, що фіксується у курганах могильників Гура Секулуй, Немцишор-Браніште, Тирзія, Борзое, в межиріччі Озана й Ришки¹³. Не виключено, що це переміщення пов'язане з походами союзу варварських племен на чолі з карпами (238—247 рр.), в які були втягнуті й носії культури карпатських курганів, на Дакію¹⁴.

Поява у I ст. н. е. в Карпато-Дунайських землях нового етносу пов'язане з переселенням сарматських племен язигів. Згідно з Діоном Касієм¹⁵, сармати вперше переходять Дунай і вдираються до Фракії, де вони були розгромлені Люцієм Руфом у 16 р. до н. е. В середині I ст. н. е. вони вже відомі Плінію¹⁶ та Таціту¹⁷ у межиріччі Тиси та Дунаю (Альфельд), що відповідає й археологічним джерелам¹⁸. А. Мочі, виходячи із повідомлень античних авторів (не називаючи яких), відносить завершення першого етапу заселення Альфельду язигами до першого десятиліття нашої ери¹⁹.

Історія сарматів у Карпатському басейні — є історією їхніх постійних нападів на володіння Риму. Якщо на першому етапі свого перебування у Тисо-Дунайському межиріччі вони слугували буфером між провінцією Паннонія та даками, то починаючи з доби Доміціана активно включаються у боротьбу варварів з імперією, стаючи постійною загрозою на лімесі Нижньої Паннонії.

Внаслідок кількох переселенських хвиль язиги та роксолани поширюють своє панування на всю територію Альфельду та далі на північ, у гирла Кереша та Мароша, проникаючи у II—III ст. на рівнинні області Кришани та Банату. Остання хвиля сарматів накочується на Альфельді в середині IV ст., що призводить до закінчення панування у Тисо-Дунайському межиріччі язигів та роксоланів, які вже не згадуються у писемних джерелах²⁰.

Картографування сарматських старожитностей дозволяє виділити три територіальні групи з найбільшою насиченістю пам'яток: 1) від вигину Дунаю до Тиси; 2) північно-східна гірська частина Угорщини, яка прилягає до лівобережжя Тиси; 3) найбільша, з великою густотою населення, від Дунаю до гирл Кереша та Мароша. Ми вважаємо, що подібна локалізація сарматських пам'яток, можливо, пов'язана з наявністю трьох головних сарматських союзів у межиріччі Дунаю та Тиси.

Незважаючи на певні успіхи у галузі археологічного вивчення сарматів Тисо-Дунайського межиріччя, повідомлення про них неповні. Не завжди обумовлене датування могильників та інвентаря, не відомі сарматські поселення. Все це утруднює проведення етнічної та племінної ідентифікації пам'яток, встановлення взаємовідношень між прийшлим та місцевим населенням.

Згідно сучасній угорській історіографії²¹, перед прибуттям сарматів територія Альфельду була зайнята трьома групами населення: кельтами, поселення котрих розміщалися у головних торговельних пунктах та на транспортних шляхах; даками та степовими народами із сходу, племінна та етнокультурна приналежність яких не уточнюється. Зазначимо, що присутність цих народів слабо простежується і археологічними даними. Зовсім інша картина щодо кельтів і, особливо,

¹³ *Jonită J.* Din istoria și civilizația dacilor liberi.— Iași, 1982.— P. 94, 95.

¹⁴ *Кругликова И. Т.* Дакія в епоху окупації.— М., 1955.— С. 139.

¹⁵ *Cass. Dio* LI, 24, 7.

¹⁶ *Plin.* HN, IV, 80.

¹⁷ *Tac., Ann.*, I, XII, 29, 30.

¹⁸ *Párducz M.* Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II und III Jahrhundert // AAN.— 1956.— VII, 1—4; Vízzy Z. Op. cit.— S. 11.

¹⁹ *Magyarország történeke és magyar történet 1242 — ig.*— Budapest, 1984.— 01.206.

²⁰ *История Венгрии.*— М., 1971.— Т. 1.— С. 64.

²¹ *Magyarország...* 01.194.

даків. Нині відомо цілий ряд пам'яток, що не тільки підтверджують їх присутність у Тисо-Дунайському межиріччі в I—III ст., а й підтверджують постійні контакти із сарматами. На сумісне проживання місцевого та прийшлого населення вказують поховання й присутність на дакійських поселеннях речей та кераміки сарматського типу²².

Значна кількість сарматських племен протягом свого існування у Тисо-Дунайському межиріччі вела кочовий спосіб життя і лише частина сприйняла землеробську культуру та розчинилась серед місцевого етнічного середовища. Сусідами сарматів на сході були численні дакійські племена.

Розквіт гето-дакійської культури, що спостерігається у I ст. до н. е.—I ст. н. е., уривається дако-римськими війнами (101—106 рр.), що завершилися утворенням провінції Дакії, яка протягом майже двох століть являла собою особливий інтерес для імперії, як із стратегічної, так і з економічної точок зору. Частина даків, що не захотіла залишитися під чужоземним пануванням («вільні даки»), переселилася на північ: значна ж кількість населення Дакії піддається романізації. Про силу та глибину цього процесу свідчать зміни матеріальної культури та поховального обряду, де вкорінюються римські елементи. Одним з яскравих прикладів впливу римської культури може бути дако-римський некрополь у Локуштени²³. У зв'язку з переселенням з різних частин імперії колоністів до Дакії у II—III ст. складається досить строката етнічна картина. Племена, що не увійшли до складу Дакії, опинилися у контактній зоні з імперією. Їх подальший розвиток проходив під впливом провінційної культури.

Порівняно стабільне положення Карпато-Дунайського ареалу, яке спостерігається після утворення провінції Дакії, переривається маркоманськими війнами (167—180 рр.), що було сприйнято римлянами як «змова варварів»²⁴. Виникнення військової ситуації, викликане переселенням германських племен з півночі Європи на південь, призвело до етнічних змішень у Карпато-Дунайському ареалі та утворення численного союзу племен. Одним з епізодів цих війн є похід костобоків. Влітку 170 р., подолавши значний шлях від північно-східного кордону Дакії, вони через Балкани вдерлися в Акаїю, де зруйнували відоме святилище Деметри²⁵. Приблизно в цей же час у Верхне Потисся з півночі, обминаючи Карпатські перевали, проникають носії пшеворської культури.

Поява нового етносу визначається керамічними комплексами поселень II—III ст. (Прешів, Педер, Шебастовці, Узлове, Матієве, Оросієве та ін.), де разом із місцевою (переважаючою) існує посуд пшеворського типу, та похованнями у супроводі зброї. До того ж, поряд з типово пшеворськими ґрунтовими похованнями (Ластовці, Кекче, Апа, Арданово та ін.) є й здійснені за обрядом культури карпатських курганів Земплін, (курган № 2²⁶, Лесне²⁷, Братове²⁸).

Звичай поміщати у могили зброю, ключі та замки, згідно В. В. Седову, характерний не для усієї пшеворської культури, а переважно германським племенам Одерського регіону²⁹, звідки населення переміщується на південний схід, у верхів'я Дністра, та на південь, у Верхне Потисся.

Вторгнення з півночі носіїв пшеворської культури, що добре відбите археологічними матеріалами співпадає з писемними джерелами.

²² *Párducz M.* Op. cit.— S. 182; *Vizy Z.* Op. cit.— S. 27—29.

²³ *Popilian G.* Necropola daco-romană de la Lokusteni. Crajova, 1980.

²⁴ *SHA*, Marc., 22, 1.

²⁵ *Кудрявцев О. В.* Вторжение костобокков // ВДИ.— 1950.— № 3.— С. 57.

²⁶ *Kolník T.* Prehľad a stav badania o dobe rimskej a stahovani narodov // SA.— 1971.— XIX, 2.— S. 525.

²⁷ *Budinsky-Krička V.* Vychodoslovenské mohyly // SA.— 1967.— XV — 2.— S. 309—310.

²⁸ *Котигорошко В. Г.* Курган первой половины III в. н. э. у села Братово // СА.— 1979.— № 2.— С. 153—163.

²⁹ *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 71, 92.

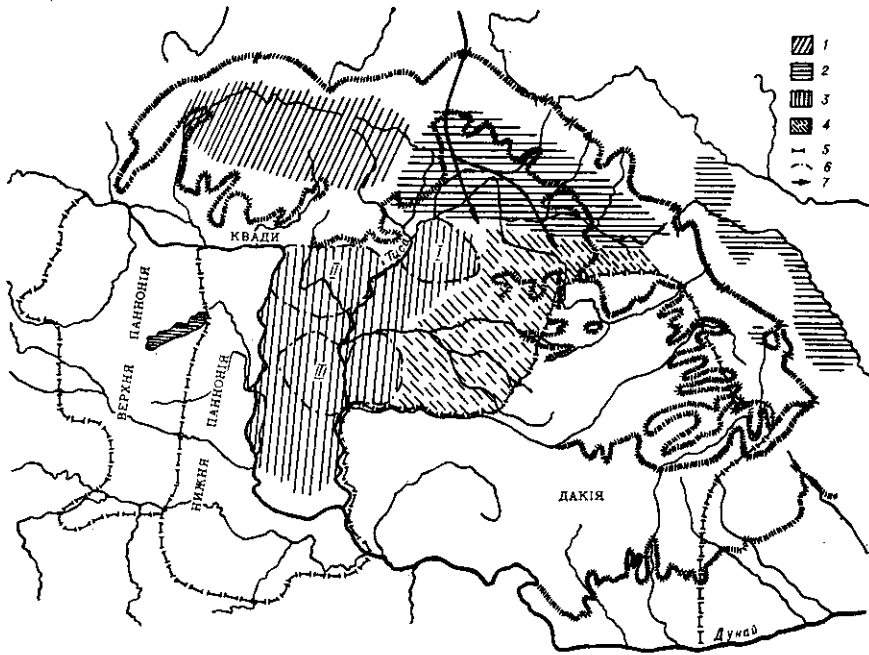

Рис. 2. Карпато-Дунайський басейн у II—III ст. н. е.: 1 — пухівська культура; 2 — культура карпатських курганів; 3 — сармати; 4 — дільні даки; 5 — межі римських провінцій; 6 — межі сарматських груп; 7 — шляхи просування носіїв пшеворської культури.

Маємо на увазі повідомлення Діона Кассія³⁰ та Павсанія (X, 24, 5) про появу вандалів-астингів на північному кордоні Дакії, де вони на рубежі 170—171 рр. розбили костобоків³¹.

Матеріали пам'яток засвідчують сумісне проживання місцевого та прийшлого населення. Не виключено, що частина носіїв пшеворської культури складала племінну аристократію верхньотиського суспільства. На це вказують й поховання Братівського кургана³². Протягом другої половини II — першої половини III ст. спостерігається асиміляція прийшлого населення. Вже у другій половині III ст. майже відсутні елементи пшеворської культури, хоча, як вважає К. Годловський, якісь зв'язки з батьківщиною збереглися³³.

Швидке розчинення носіїв пшеворської культури, з одного боку, свідчить про монолітність та силу верхньотиського етнічного середовища, а з другого — слабкість осілого у регіоні населення. Якщо віднести з довірою до повідомлень Діона Кассія, то останнє можна пояснити розгромом пшеворців-астингів на північному кордоні Дакії одноплемінниками — лакрингами³⁴. Після поразки астинги не тільки не могли панувати у регіоні, як вважав Д. Чаллани³⁵, але навіть не були в змозі лишатися компактною групою.

В подальшому населення Верхнього Потисся та прилеглих районів, опинившись віддалік від головних шляхів пересування народів та арен запеклих сутичок, продовжило свій поступальний розвиток.

³⁰ Cass. Dio, LXXI, 12, 1.

³¹ Кругликова И. Т. Указ. соч.—С. 137; Кудрявцев О. В. Указ. соч.—С. 69.

³² Котигоршко В. Г. Вказ. праця.—С. 162—163.

³³ Godlowski K. «Superiores Barbari» und die Markomannenkriege im Lichte archäologischer Quellen // SA.—1984.—XXXII, 2.—S. 348.

³⁴ Кудрявцев О. В. Костобокі, їх расселение и этническая принадлежность. // Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории.—М., 1957.—С. 33.

³⁵ Csallány D. A vandálok régészeti emlékei a Kárpátmedencében (i. n. II—IV század). Руконись. Архив Ниредьхазского музея им. Андраша Йоши (ВР).—01. 660, 663.

Різке змінення етнополітичних умов на інших карпато-дунайських землях пов'язане з глибокою зовнішньополітичною кризою, яку переживала Римська держава у 50—60-і роки III ст. Імперія вже не могла активно захищати свої дунайські провінції від все нових та нових хвиль варварів зі сходу та півночі. Для кращого захисту дунайського кордону імператор Авреліан у 271 р. евакуює Дакію. Опинившись без захисту, території колишньої провінції та оточуючі області стають легкою здобиччю для різноетнічних племен (рис. 2).

У римський час на території Карпато-Дунайського арсалу виділяються чотири великі культурні області: костобоки (культура карпатських курганів), дакійська (вільні даки), сарматська (языго-роксоланська) та римська (провінція Дакія). Наприкінці III ст. основні землі колишньої провінції займають носії культури Синтана-де-Муреш Черняхів.

Гунська навала, що захлснула наприкінці IV ст. основну частину карпато-дунайських земель, знищила культурні області арсалу. Ними не були захоплені Верхнє Потисся та північні райони дакійської області, розвиток яких у період Великого переселення народів не зовсім ясний через маловивченість старожитностей V ст.

Серед Карпато-Дунайських областей особливо вирізняється костобокська або Верхньотиська область. Її географічне положення — важкодоступність, віддаленість від головних міграційних шляхів — сприяло збереженню головних етнографічних прикмет місцевих племен протягом VI ст. до н. е.— IV ст. н. е. Нині ми можемо досить чітко окреслити кордони Верхньотиської культурної області. Крім того, зроблено попередні начерки періодизації старожитностей регіону I ст. до н. е.— IV ст. н. е., визначено форми господарської діяльності місцевого населення, виділено екологічні зони. Однак цілий ряд питань залишається не з'ясованим. Їхне вирішення потребує комплексного вивчення усього регіону, всебічного аналізу матеріальних та писемних джерел, широкомасштабного дослідження головних пам'яток.

В. Г. Котигоршко

ПРОБЛЕМЫ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ПРОЦЕССОВ В КАРПАТО-ДУНАЙСКОМ БАСЕЙНЕ I В. ДО Н. Э.— III В. Н. Э.

Этнокультурные процессы, происходившие в Карпато-Дунайском бассейне I в. до н. э.— III в. н. э., были одним из определяющих факторов социально-политического развития арсала. Его территория, территория стыков разнотнических массивов, находившихся на разных социально-экономических уровнях, с древнейших времен притягивала миграционные потоки: с юга, запада и востока. Это создало пеструю мозаику культур, доминирующими элементами которых были северофракийский, кельтский, иллирийский этносы. Большое значение для ускорения социально-экономического развития различных племен арсала имело их насильственное включение в состав Римского государства. К существенным политическим и экономическим изменениям привели походы гето-даков, дако-римские войны, переселение в Карпато-Дунайские земли сарматских племен языгов и роксоланов, вторжение германских племен. Сравнительно стабильное положение Карпато-Дунайского региона наблюдалось после образования провинции Дакии, которое в последствии было прервано маркоманскими войнами (167—180 гг.). Этнополитические процессы приводят к выделению к началу III в. больших культурных областей: костобокская (культура карпатских курганов), дакийская (свободные даки), сарматская (языго-роксоланская) и римская (провинция Дакія). Эвакуация в 274 г. провинции Дакии, а затем гунское нашествие в конце IV в. приводят к распаду культурных областей арсала. На периферии этих событий оказались костобокская и частично дакийская области. В связи с малоизученностью древностей V в. их развитие в период Великого переселения народов освещено недостаточно.

PROBLEMS OF ETHNOCULTURAL PROCESSES IN THE CARPATHIAN-DANUBE BASIN BETWEEN THE 1st CENT. B. C. AND A. D. 3d CENT.

Ethnocultural processes that occurred in the Carpathian-Danube basin between the 1st BC cent. and A. D. 3d cent. were determining factors of the socio-political development of the area. Consisting of joints of different-ethnic massifs at different socio-economic levels, this territory since ancient times attracted the migration flows from south, west and east. It created rather a mixed mosaic of cultures, the North-African, Keltic and Illiric ethnoses being their dominating elements. The forced inclusion of different tribes of the area to the structure of the Roman state was of great significance for acceleration of their socio-economic development. Campaigns of Getae-Dacians, Daco-Roman wars, migration of Sarmatian tribes of Yazygs and Roxsolans to the Carpathian-Danube lands, invasion of German tribes caused essential political and economic changes. Formation of the Dacia province was followed by comparative stabilization of position of the Carpathian-Danube area broken later on by the Marcomannian wars (167-180 years). The ethnopolitical processes promoted the formation of large cultural regions early in the 3th century: Kostobokian (culture of the Carpathian barrows), Dacian (free Dacians), Sarmatian (Yazygo-Roxsolanian) and Roman (the Dacia province). Evacuation of the Dacia province in 274 and then Hunnian invasion at the close of the 4th cent. caused disintegration of the cultural regions of the Area. The Kostobokian and partially Dacian regions were found at periphery of these events. Since the antiquities of the 5th century are scantily explored, their development in the period of the Great migration of peoples is elucidated insufficiently.

Одержано 16.02.90

РОКСОЛАНИ

(пошук археологічних відповідностей)

О. В. Симоненко

Розглядається група сарматських поховань II—I ст. до н. е., що відзначається географічною і типологічною компактністю (концентрація на лівому березі Дніпра, єдиний тип поховальної споруди, північна з відхиленнями орієнтація, певне розміщення та сталий склад інвентаря). Відповідно з даними античних авторів пропонується ототожнення населення, що залишило ці пам'ятки, з роксоланами. Спорідненість цієї групи з подібними пам'ятками Нижнього Дону окреслює територію, що її займали роксолани в II—I ст. до н. е.

Стало, мабуть, традиційним починати будь-яку роботу по сарматах Північного Причорномор'я зауваженням про нез'ясованість питання часу та характеру їх просування на цю територію. Спроби розв'язати його тривають багато років, починаючи з поглядів М. І. Ростовцева і закінчуючи полемікою, що розгорнулася зараз¹.

¹ *Смирнов К. Ф.* Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии.— М., 1984.— 182 с.; *Костенко В. И.* Раннесарматский период в истории Северного Причерноморья // ДСП.— Днепропетровск, 1982.— С. 69—75; *Максименко В. Е.* К вопросу о времени установления политического господства сарматов в Северном Причерноморье // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века.— Ростов-на-Дону, 1986.— С. 36—43; *Полин С. В.* Появление сарматов в Северном Причерноморье по археологическим данным // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ.— М., 1986.— С. 116, 117; *Симоненко А. В.* Проникновение сарматов в Северное Причерноморье (о «раннесарматских» погребениях Украины) // Проблемы археологии степной Евразии.— Кемерово, 1987.— Ч. 2.— С. 121—124; *Полин С. В., Симоненко А. В.* «Раннесарматские» погребения Северного Причерноморья // Исследования по археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1990.— С. 76—95.

Усі дослідники одностайно пов'язують початок проникнення сарматів у степи за Доном з роксоланами, виходячи з даних писемних джерел. Починаючи з II ст. до н. е. і аж до II ст. н. е. роксолани є одним з племен, що їх впевнено локалізують у Причорноморському степу античні автори від Страбона до Елія Спартіана.

Які ж саме пам'ятки можна ототожнювати з роксоланами? Це питання вперше порушив К. Ф. Смірнов², який вважав роксоланськими так звані діагональні поховання, хоча згодом переглянув свою думку³. Від цього часу фактично не було спроб пов'язати з роксоланами ті або інші типи сарматських поховань, якщо не враховувати невдалої думки С. Моринця про належність роксоланам Подунав'я могил з крейдяною підсипкою дна⁴ і точки зору Д. О. Мачинського про те, що роксолани — взагалі не сармати⁵.

Треба зауважити, що ототожнення будь-якого етносу з певними археологічними пам'ятками вимагає розгляду всіх наявних археологічних матеріалів саме як взаємопов'язаного комплексу⁶. Щодо сарматів, то тут треба враховувати ще й дані писемних джерел, які, на щастя, дійшли до нас. Спробувати виділити те чи інше сарматське плем'я або племенне об'єднання лише на підставі якоїсь одної археологічної ознаки або тільки за писемними джерелами — справа, як показав час, безнадійна. Саме за рахунок комплексного підходу до матеріалу Б. А. Раєву⁷ і А. С. Скрипкину⁸ вдалося виділити пам'ятки алан, а В. Б. Виноградову⁹ й І. І. Марченку¹⁰ — сираків.

До останнього часу сарматські пам'ятки Північного Причорномор'я не розглядалися під цим кутом зору. Спираючись виключно на повідомлення античних авторів, дослідники вважали всі ранньосарматські пам'ятки цієї території роксоланськими¹¹, дещо розгублюючись щодо ототожнювання з тим чи іншим племенем більш пізніх пам'яток. Цікава спроба була зроблена Д. О. Мачинським¹², який (знову ж таки спираючись більше на писемні джерела) намагався простежити шлях на захід аорсів. Неодноразово порушував питання зв'язку деяких сарматських пам'яток Північного Причорномор'я з пересуванням тих або інших сарматських племен М. Б. Шукін¹³. Зовсім недавно автором¹⁴ на підставі аналізу археологічних пам'яток і писемних джерел було запропоновано ототожнення деяких сарматських поховань Північного Причорномор'я з аорсами.

² Смирнов К. Ф. О погребениях роксолан // ВДИ.— 1948.— № 1.— С. 213—219.

³ Смирнов К. Ф. Курганы у сел Иловатка и Политотдельское // МИА.— 1959.— № 60.— С. 319.

⁴ Моринц С. Некоторые вопросы истории сарматского населения в Молдове и Мунтении в связи с фокшанским погребением // Дасія.— 1959.— № 3.— С. 465.

⁵ Мачинский Д. А. Некоторые проблемы этнографии восточноевропейских степей во II в. до н. э.— I в. н. э. // АСГЭ.— 1974.— Вып. 16.— С. 122—132.

⁶ Мошкова М. Г. К вопросу о катакомбных погребальных сооружениях как специфическом этническом определителе // История и культура сарматов.— Саратов, 1983.— С. 20.

⁷ Raev Boris A. Roman Imports in the Lower Don Basin // BAR International series.— Oxford.— 1986.— P. 69.

⁸ Скрипкин А. С. Азиатская Сарматия: проблемы истории и культуры // Проблемы сарматской археологии и истории.— Азов, 1988.— С. 127, 128.

⁹ Виноградов В. Б. Сиракский союз племен на Северном Кавказе // СА.— 1965.— № 1.— С. 118, 119.

¹⁰ Марченко И. И. Проблемы этнической истории сиракского союза в Прикубанье // Проблемы археологии и этнографии Северного Кавказа.— Краснодар, 1988.— С. 68 и сл.

¹¹ Смирнов К. Ф. Сарматы...— С. 121.

¹² Мачинский Д. А. Указ. соч.— С. 131.

¹³ Шукін М. Б. Царство Фарзоя. Эпизод из истории Северного Причерноморья // СГЭ.— 1982.— Вып. 47.— С. 35 и сл.; Шукін М. Б. На западных границах Сарматии: некоторые проблемы и задачи исследования // Кочевники евразийских степей и античный мир.— Новочеркасск, 1989.— С. 43—44; Шукін М. Б. Сарматы на землях к западу от Днепра и некоторые события I в. в Центральной и Восточной Европе // СА.— 1989.— № 1.— С. 73 и сл.

¹⁴ Симоненко А. В. Фарзой и Инисмей — аорсы или аланы? // ВДИ.— 1992.— № 3. (в друці).

Повертаючись до роксолан, перш за все, зупинимося на деяких поглядах Д. О. Мачинського щодо цієї проблеми. Дослідник, спираючись на текст Страбона (II, 4, 7; VII, 2, 4; VIII, 4, 7), вважає, що роксолани не були сарматами. Підставою для цього, на його думку, є те, що Страбон жодного разу не причислює їх до останніх¹⁵. Знову, як і в попередній праці, присвяченій сарматам¹⁶, Д. О. Мачинський оперує виключно писемними джерелами. Велика повага, з якою я (гадаю, не один) ставлюсь до цього дослідника, не позбавляє, однак, необхідності нагадати, що це питання не може бути вирішено тільки на підставі аналізу якоїсь однієї категорії джерел, і археологічні пам'ятки мають тут першорядне значення. Щодо свідчень античних авторів, то, по-перше, не слід, мабуть, ще раз закликати до критичного ставлення до них. По-друге, аналіз Д. О. Мачинського дещо не коректний. Спробую довести це.

Один з найважливіших аргументів на користь своєї думки Д. О. Мачинський вбачає в такому пасажі Страбона: «За Борисфеном же мешкають роксолани, останні з відомих скіфів... На південь від них і мешкаючі вище Меотіди савромати і скіфи до східних скіфів» (II, 4, 7). Дослідник бачить (і пропонує побачити й нам) «чітке протиставлення роксолан одній з груп сарматів — савроматів»¹⁷. На перший погляд це так. Але далі з тексту Страбона видно, що він використовує термін «скіфи» як визначення кочовиків взагалі. Та й сам Д. О. Мачинський підкреслює це кількома рядками нижче. Проте, щоб вийти з суперечності, він одразу ж починає конструювати довільні припущення, ніби-то Страбон таким чином хотів вказати на східне походження роксолан або на їхні союзні стосунки зі скіфами¹⁸. Дотепно, але дуже ускладнено і мало реально. Я вбачаю в цьому пасажі лише одне — вільне поводження Страбона з термінами (що, до речі, не є ні для кого відкриттям). Дуже сумнівно (це виходить з усієї праці Страбона), що він був таким уже фахівцем з питань етнографії кочовиків. Уважний аналіз цього пасажу приводить до такої думки — адже відомо, що за часів Страбона (і навіть на півтора століття раніше) ніякі скіфи не мешкали «вище (тобто на схід або північний схід—О. С.) Меотіди» поруч із савроматами, яких уже там теж не було. Скоріш за все, «скіфи» Страбона, до яких він відносить і роксолан,— це одна з його назв кочовиків. На той час і на цій території це були тільки сармати.

Складніше з іншим уривком (VII, 3, 17), що його залучає до своєї аргументації Д. О. Мачинський. В ньому йдеться про кілька угруповань бастарнів, серед яких «найпівнічніші... звуться роксоланами». Дослідник робить висновок, що це свідчить про існуючий союз між першими та другими, хоча і йому включення Страбоном кочовиків-роксолан до бастарнів здається дивним¹⁹. Тут знову ж таки треба уважніше поставитись до тексту. Страбон перераховує угруповання бастарнів: «...деякі з них (бастарнів — О. С.) звуться атмонами та сідонами, ті, що зайняли острів Певку на Істрі,— певкінами, а найбільш північні, що займають рівнини між Танаїсом та Борисфеном, звуться роксоланами». Дійсно, місце складне для однозначного тлумачення. Але, виходячи з того, що бастарни ніколи і ніким не включалися до іраномовних народів, а роксолани (за тим же хоча б Страбоном) — «скіфи», немає підстав безоглядно вірити наведеному уривку. Мабуть, тут таки «обмовка» (Д. М.) Страбона, бачити яку чогось не хоче Д. О. Мачинський. Не виключена і така кон'єктура: «а найбільш північні [племена] (тобто вже не бастарни, перелік іде далі — О. С.), що займають

¹⁵ Мачинский Д. А. Указ. соч.— С. 126.

¹⁶ Мачинский Д. А. О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по данным античных письменных свидетельств // АСГЭ.— 1971.— Вып. 13.— С. 30—54.

¹⁷ Мачинский Д. А. Некоторые проблемы...— С. 126.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

рівнини між Танаїсом та Борисфеном, зветься роксоланами». Не треба забувати, що ми маємо справу не з оригіналом тексту, і подібні непорозуміння його слід співставляти з наявною археологічною картиною, а не підганяти її під текст. Щодо декрету на честь Діофанта, де роксолани (за текстом — ревксінали) теж не зветься сарматами, то він, як і дані Плінія, може свідчити не обов'язково про протиставлення перших другим, а про обізнаність авторів у подіях та їхніх учасниках, про деталізування даних. До речі, Пліній і алан не називає сарматами, але думка про тотожність цих назв у жодного з дослідників не викликає сумніву.

Звертаючись до античних джерел, не можна проминути недвозначне повідомлення Тацита: «...роксолани, народ сарматського племені...» (I, 79). Але ця фраза чомусь недовподобила Д. О. Мачинському (авжеж, вона іде в розріз з його теорією!), і він вдається до міркувань, мовляв, для Тацита було властиво надто розширене розуміння терміна «сармати»²⁰ і т. ін. Можна запитати — чому ми повинні менш довіряти професійному хроністові Тациту, точність свідчень якого підтверджується неодноразово, аніж географу-компіляторів Страбону, в роботі якого чимало плутанини? Проте, це вже питання з розряду риторичних.

Хто ж такі, за Д. О. Мачинським, роксолани? Він розглядає їх, як зовсім нове явище на етнокарті Північного Причорномор'я, споріднене з аланами, а через них — з масагетсько-середньоазіатським середовищем, та різко відмінне від сарматів. В останніх дослідник вбачає язигів та аорсів.

Слід сказати, що Д. О. Мачинський правий у деякій частині своїх міркувань. Так, дійсно, роксолани були зовсім новим явищем у північнопонтійських степах, бо це перше із сарматських племен, яке з'явилось в колишній Скіфії, а не тому, що відрізнялися від якихось сарматів, які ніби мешкали тут раніше. Останнє твердження Д. О. Мачинський виводить із своєї гіпотези про проникнення сарматів у Скіфію наприкінці IV ст. до н. е.²¹, але вона не визнана більшістю фахівців перш за все тому, що зовсім не підтверджується археологічно. Так, дійсно, алани своїм походженням пов'язані з азіатським середовищем²², але зв'язок їх з роксоланами — справа спірна. Єдине, що можна сказати — роксолани таки пов'язані з азіатською Сарматією, але як частина прохорівської культури, що сформувалася саме там. Свого часу К. Ф. Смирнов недвозначно негативно поставився до точки зору Д. О. Мачинського²³. Приєднуючись до першого, я мав намір показати, що писемні джерела, які аналізував Д. О. Мачинський, не є безперечним доказом несарматської етнічної належності роксолан.

Розглянемо цікаву групу пам'яток, датованих часом, до якого відносяться найраніші історичні відомості про роксолан (повні звітні дані зараз готуються до друку). Більшість з них досліджена за останні роки на півдні України експедиціями під керівництвом В. В. Отрощенко, А. І. Кубишева, Г. Л. Євдокимова²⁴ та автора і ще не введена до наукового обігу.

Як і всі відомі науці ранньосарматські пам'ятки Північного Причорномор'я²⁵, ці могили розташовані в степу Лівобережжя Дніпра (за винятком поховання біля с. Львова, яке знаходиться неподалік від його правого берега). Проте вони являють компакту за обрядом та інвентарем групу, що становить 50% від усіх пам'яток (22 з 44).

²⁰ Там же. — С. 127.

²¹ Мачинский Д. А. О времени... — С. 46—54.

²² Раев Б. А. Пазырык и Хохлач — некоторые параллели // Скифо-сибирский мир. — Кемерово, 1984. — С. 133 сл.

²³ Смирнов К. Ф. Сарматы... — С. 121.

²⁴ Висловлюю щирю подяку колегам за дозвіл використати матеріали.

²⁵ Щодо їх загальної кількості і віднесення тих або інших пам'яток до ранньосарматських існують різні точки зору. Нещодавно вони були розглянуті мною та С. В. Поліним (див. виноску 1). Дискусійність поглядів К. Ф. Смирнова та В. І. Костенка на деякі поховання змушує оперувати в роботі тільки тими пам'ятками, дата і сарматська культурна належність яких може бути доведена.

Усі ці поховання впускні в кургани більш ранніх часів. Виняток становить поховання біля с. Бабиного, досліджене на поселенні зрубного часу, воно містилося в заповненні житла. Чи був над ним насип — впевнено сказати не можна. Поховання розташовані переважно в центрі насипу (7) та в північному і північно-західному секторах (7), три — в східному секторі (місцерозташування чотирьох поховань не зафіксовано). Поховальні споруди переважно одного типу — прямокутна, відносно вузька яма (11), дві ями трапецієподібні в плані. У восьми похованнях контури поховальної споруди простежити не вдалося, але польовий досвід підказує, що найчастіше це була та ж таки прямокутна яма. Тільки в двох випадках могили було перекрито кам'яними брилами (Львове, Василівка). Це неважко пояснити розташуванням поховань на плато дніпровських берегів поряд з великими виходами вапняку. Можливо, через те, що решта поховань знаходилась дуже близько до поверхні кургану, їхнє дерев'яне перекриття не збереглося. Проте, в заповненні деяких з них зустрічалися рештки зотлілого дерева. Через погану збереженість могил інші деталі ритуалу простежувались слабо. Так, рештки якоїсь рослинної (білуватий тлін), або органічної (коричневий тлін) підстилки зафіксовано в похованнях біля Громівки та Виноградного, крейдою була посиплена долівка могили біля Сергіївки. В тій-таки Сергіївці та В. Білозерці небіжчика було покладено в гратчасту труну.

Дуже сталим у цій групі є поховальний звичай — тілопокладення на спині в простягнутому положенні, головою на північ з відхиленнями. Одного разу рука небіжчика знаходилась на грудях, двічі — на тазі, в одному випадку було схрещено ноги.

Практично половина (10 з 22) могил супроводжувалася кістками візці (ця кількість може бути і більшою, адже частини деяких могил, де могла міститися супроводжуюча їжа, зруйновані). Переважає розташування їх біля верхньої частини тіла небіжчика (7 випадків), двічі кістки візці містились у ногах, одного разу (Львове) — в мисці.

Всі поховання супроводжувались інвентарем. Значне місце в ньому посідає зброя. Знайдено 6 мечів та 6 вістрів списів, в двох могилах — вістря стріл. Широко репрезентована кераміка — ліпна (12 випадків), дещо рідше гончарна (5 випадків). Однією з численних категорій знахідок є фібули (13 випадків). У п'яти могилах знайдено намисто, в чотирьох — люстерка та різні прикраси (браслети, скроневе кільце). Поодинокі знахідки курильниць, точил, пряжок. Як правило, поховання належать рядовим кочовикам, і склад інвентаря обмежується однією-двома посудинами, мечем, фібулою або люстерком. Виняток становить поховання біля с. Соколового²⁶. Його супроводжували античні бальзамарії та глек, курильниці, фібула-брошка із зображенням вершника, бронзове люстро, золота сережка та багатий набір намистин. Певно, поховання належало шляхетній сарматці.

Інвентар — переважно навколо верхньої частини тіла небіжчика (12 випадків), розташування його в ногах зафіксовано в 5 випадках. Цікаво, що обидві миски, знайдені в цій групі, було покладено на певному місці — біля стегна небіжчика. Мечі лежали в більшості випадків праворуч вздовж стегна або руки, одного разу — ліворуч. Наконечники списів розташовувалися звичайно ліворуч біля черепа, а в Олександрівську їх було вбито в долівку могили знову ж таки в головах. Фібули практично завжди лежали на лівому рамені або на лівому боці грудей (куди, можливо, сповзли пізніше).

В групі репрезентовані і чоловічі (14), і жіночі (7) поховання, причому, як видно, перші переважають.

Конструкція поховальних споруд у цій групі типова для сарматів на всіх територіях, де вони мешкали. Це, як вже йшлося, відносно вузька яма під прямокутної форми. Спорадично зустрічаючись ще в

²⁶ Костенко В. И. Сарматы в междуречье Орели и Самары // Курганные древности степного Поднепровья.— Днепропетровск, 1979.— С. 125—126.

IV—III ст. до н. е., цей тип могили в III—II ст. до н. е. вже виходить на третє місце за кількістю²⁷. Він існує і в більш пізні часи, аж до пізньосарматського, коли поступається місцем камерним могилам. Цікавою особливістю цієї групи є ґратчасті труни. Це єдиний зразок на все Північне Причорномор'я — пізніше вони не зустрічаються. Тому не дивно, що аналогії їм відомі серед прохорівських старожитностей III—II ст. до н. е.²⁸ Зауважимо, що наведені дати визначені свого часу М. Г. Мошковою, яка вважала II ст. до н. е. *terminem post quem* для прохорівської культури. Нині доведено, що деякі діагностичні типи речей існують аж до рубежу н. е.²⁹ Тому не виключена верхня дата наведених аналогій не тільки II, а і I ст. до н. е.

Однією з важливих особливостей розглядуваної групи пам'яток є орієнтація небіжчика в північному секторі. Загальновідомо, що найбільш поширеною орієнтацією на всіх територіях розповсюдження ранньосарматської культури була південна (з відхиленнями). Вона побутувала і в середньосарматський час, лише в пізньосарматський поступово змінюючись на північну (це стосується Донських та Поволзьких степів, в Північному Причорномор'ї вже з I ст. н. е. співіснують поховання з південною і північною орієнтацією, кількісно майже дорівнюючи одне одному). Очевидно, перед нами якесь зовсім нове явище в розвитку ранньосарматської культури. Єдина група пам'яток, з якою можна співставити розглядувані, — це поховання III—I ст. до н. е. в пониззі Дону, нещодавно виділені В. П. Глебовим³⁰. І там північна орієнтація є стійкою ознакою, що виділяє цю групу (близько 20 поховань) серед маси південно орієнтованих синхронних могил.

Зближують ці дві групи і ще деякі риси поховального звичаю. Це покладення супутньої їжі частіше в головах могили (в синхронних південно орієнтованих могилах Дону та Волги — частіше в ногах); розташування супроводжуючого інвентаря теж переважно в головах, хоча в обох групах є незначний відсоток розташування речей — найчастіше глеків — і в ногах). На все це звернув увагу В. П. Глебов, цілком слушно пов'язуючи ці дві групи пам'яток.

Хронологія пам'яток, що розглядаються, визначається досить чітко. Так, III ст. до н. е. датує поховання з В. Білозерки І. П. Савовський³¹. Мабуть, не слід так безапеляційно звужувати дату цієї могили — в ній, крім меча, нічого не було. Дещо обережніше писав про неї К. Ф. Смирнов, не виключаючи і більш пізню дату — II ст. до н. е.³² (вже йшлося, що зараз вона розширена до I ст. до н. е.). Однак ряд морфологічних ознак меча — широко розведені гілки наверх, тонке пласке перехрестя, витончені пропорції клинка — властиві саме найпізнішим (II—I ст. до н. е.) зразкам такої зброї. Тобто, поховання з В. Білозерки, скоріш за все, більш пізні, ніж III ст. до н. е.

До I ст. до н. е. віднесено свого часу³³ поховання біля с. Львового — через знахідку там зарубинської миски. Кінцем II—I ст. до н. е. продатували поховання біля сіл Соколове та Ставки В. І. Костенко³⁴ й К. Ф. Смирнов³⁵. Дещо складніше визначити час поховання біля

²⁷ Мошкова М. Г. Памятники прохоровской культуры // САИ.— 1963.— Вып. Д1—10.— С. 20.

²⁸ Там же.— С. 22.

²⁹ Скрипкин А. С. О конечной дате раннесарматской культуры в Нижнем Поволжье // Вопросы археологии юга Восточной Европы.— Элиста, 1990.— С. 105—117; Полин С. В. Хронология раннесарматской прохоровской культуры // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— К., 1987.— С. 56.

³⁰ Глебов В. П. Сарматские погребения с северной ориентировкой III—I вв. до н. э. на Нижнем Дону // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Донецк, 1989.— С. 155—156.

³¹ Савовский И. П. Раннесарматское погребение в Запорожской обл. // СА.— 1977.— № 3.— С. 283.

³² Смирнов К. Ф. Сарматы...— С. 101.

³³ Симоненко А. В. Новые сарматские погребения Нижнего Поднепровья // Скифы и сарматы.— К., 1977.— С. 226.

³⁴ Костенко В. И. Сарматы в междуречье...— С. 126.

³⁵ Смирнов К. Ф. Указ. соч.— С. 84.

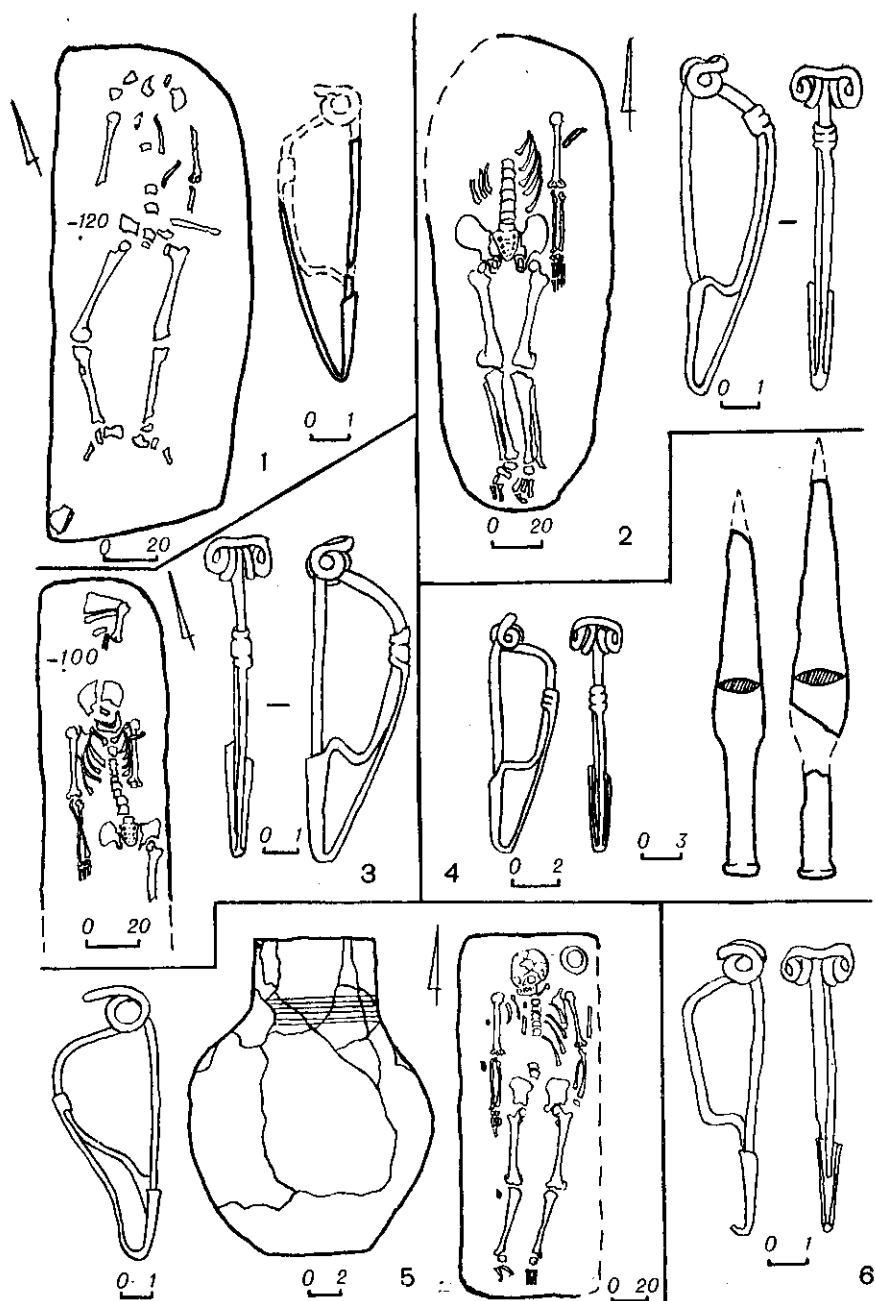

Рис. 1. Комплекси II—I ст. до н. е. 1—Каїри, к. 1, п. 23; 2—Володимирівка, к. 1, п. 8; 3—Василівка, к. 1, п. 4; 4—Садове, к. 2, п. 1; 5—Каланчак, п. 10; 6—Фібула з Брильовки, к. 16, п. 1.

Олександрівська. Знайдена там зброя (вістря списів та стріли) не мають точної дати. Крім них, у могилі знайдено кістяну проколку з косим отвором. На думку К. Ф. Смирнова, подібні речі знаходять тільки в могилах прохорівської культури з рубежу IV—III по II ст до н. е.³⁶ Нижня дата, однак, дещо розширена дослідником. В усякому разі, ті проколки, що їх залучає як аналогії К. Ф. Смирнов, не старіше II ст. до н. е. Найближча до олександрівських проколка з поховання 7 кургану 35 1 Бережновського могильника знайдена в комплексі з прохорівським мечем, бронзовою 8-подібною пряжкою, гончарним сі-

³⁶ Там же.— С. 89.

роглиняним глеком та залізними черешковими вістрями стріл³⁷. Остання обставина вказує на дату, не ранішу II ст. до н. е. Подібні ж проколки³⁸, хоча їх М. Г. Мошкова і залучила до зводу пам'яток прохорівської культури³⁹, відносяться, скоріш за все, до самого її кінця, тобто до I ст. до н. е., позаяк знайдені разом з мечами з кільцевим навершям, черешковими вістрями стріл, глеком з горизонтальною ручкою та іншими речами, характерними для середньосарматського часу. Всі ці обставини примушують припустити II або навіть I ст. до н. е. як дату поховання біля Олександрівська.

Ще одне з поховань цієї групи (Балки, к. 26, п. 1) свого часу було помилково визначено як скифське⁴⁰. Воно супроводжувалось вістрями списа, типово сарматським ножом та верхньою частиною гончарного античного глека. На жаль, повну аналогію йому встановити не вдалося. Але за всіма ознаками (бурувато-червоний лак, сильно профільовані вінця, трикутні виступи з обох боків верхньої частини ручки, наліпи на плічках, пропорції горла та корпусу) це типовий зразок пізньоеліністичного посуду⁴¹.

Більшість розглядуваних поховань (Каланчак, к. 10; Громівка, к. 2, п. 2; Володимирівка, к. 1, п. 8; Садове, к. 2, п. 1; Чорноморське, к. 1, п. 5; Брильовка, к. 16, п. 1; Привольне, к. 1, п. 1; Василівка, к. 1, п. 4; Каїри, к. 1, п. 23; Заможне, к. 13, п. 1; Бабине) супроводжувалися добре відомими бронзовими фібулами середньолатенської схеми типу В за Й. Костшевським, що, за сучасною хронологією, датуються другою половиною II—I ст. до н. е.⁴² На жаль, решта речей з цих поховань (кераміка, намисто, прикраси) мають ще більш широку дату, тому основним хронологічним показником залишаються фібули (рис. 1; 3, 2, 3). До цього ж часу належить поховання біля с. Преображенки (рис. 2, 2). Гончарний глек, знайдений в цій могилі разом з кинджалом прохорівського типу (про широку дату такої зброї вже йшлося вище), належить до типу, досить відомого в античних пам'ятках та сарматських похованнях кінця II—I ст. до н. е.⁴³

До I ст. до н. е. можуть бути віднесені поховання біля Виноградного та Сергіївки. У першому (рис. 2, 1) цю дату визначає взаємозстрічання меча прохорівського типу з залізними втульчастими та черешковими вістрями стріл, червоноглиняним античним глеком і чорнолощеною мискою. Практично тотожні глеки відомі в деяких могилах I ст. до н. е. некрополя Золоте⁴⁴. Більш ранню дату заперечують черешкові вістря стріл, в той час як втульчасті, що їх звикли вважати архаїчною ознакою, відомі аж до I ст. н. е.⁴⁵ В сергіївському похованні меч прохорівського типу й вістря списа супроводжувались вельми цікавою посудиною (рис. 3, 1) — ліпним чорнолощеним горщиком з трохи відігнутими вінцями, округло-біконічним корпусом, на плоскому дні. Не маючи аналогій в сарматському посуді, він дуже близький деяким формам I ст. до н. е. із зарубинецького Пирогівського могильника⁴⁶. Цікаво, що в трьох похованнях даної групи знайдено ке-

³⁷ Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда // МИА.— 1959.— № 60.— С. 96.

³⁸ Там же.— С. 100, 117, 150, 199—202.

³⁹ Мошкова М. Г. Памятники...— Табл. 23, 5, 20, 27.

⁴⁰ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н. Скифский курганный могильник Гайманово Поле (раскопки 1968 г.) // Скифы и сарматы.— К., 1977.— С. 179.

⁴¹ Висловлюю ширю подяку В. В. Крапівині за консультацію.

⁴² Михлин Б. Ю. Фібулы Беляуского могильника // СА.— 1980.— № 3.— С. 197.

⁴³ Марченко И. И. Впускные сарматские погребения Правобережья Кубани: Калининская курганная группа // Археолого-этнографические исследования Северного Кавказа.— Краснодар, 1984.— С. 42, 55.

⁴⁴ Корпусова В. Н. Некрополь Золотое.— К., 1983.— С. 104.

⁴⁵ Симоненко А. В. Военное дело населения степного Причерноморья в III в. до н. е.— III в. н. э.: Дисс... канд. ист. наук.— К., 1986.— С. 73, 80.

⁴⁶ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 65, табл. 14, 20.

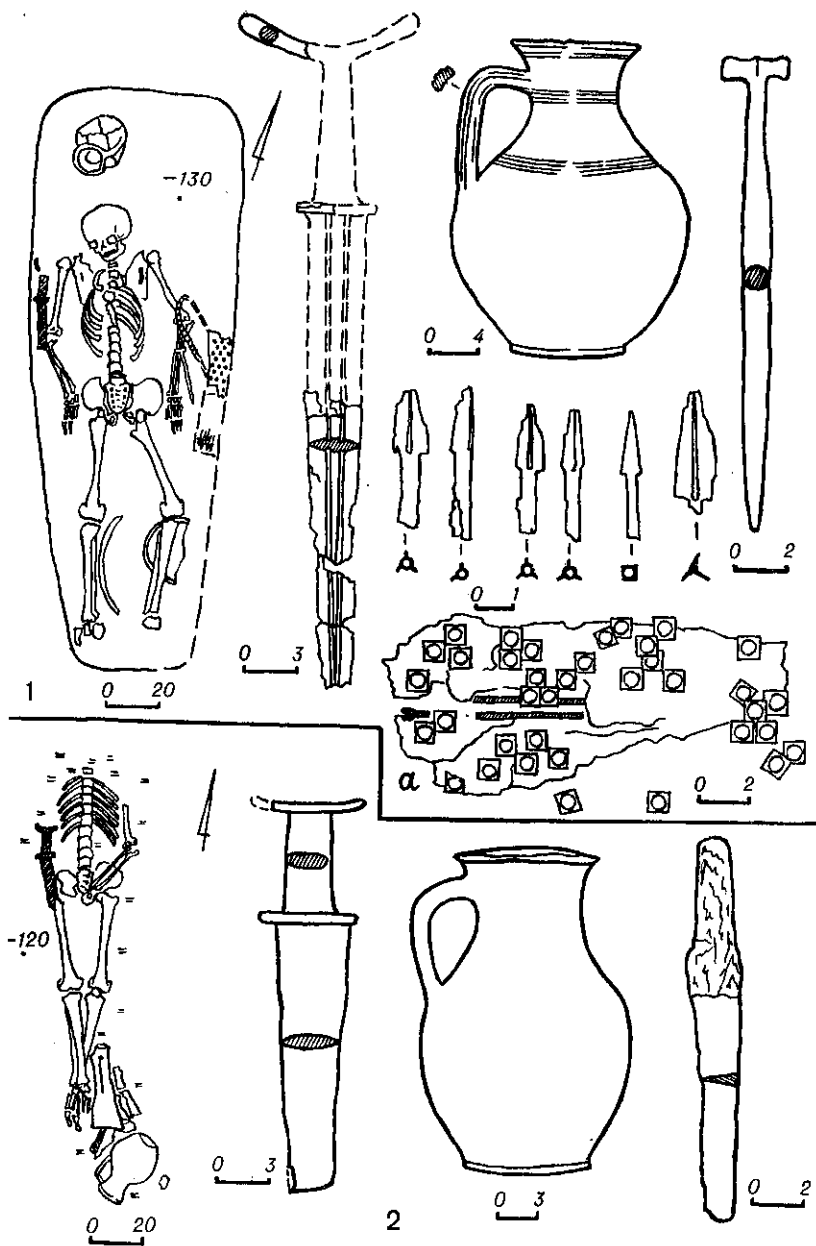

Рис. 2. Комплекси II—I ст. до н. е. 1 — Виноградне, к. 31, п. 1; 2 — Преображенка.

раміку зарубинецького вигляду, що підтверджує думку про контакти сарматів півдня України із «зарубинцями» в I ст. до н. е.⁴⁷

Таким чином, хронологічні рамки розглядуваної групи визначаються як друга половина або кінець II—I ст. до н. е.— саме той час, до якого відносяться повідомлення античних авторів про роксолан як мешканців причорноморських степів: Мені здається, що найбільш ранні поховання групи можуть бути співставлені з роксоланами Тасія, які воювали в союзі із скіфами Палака проти Херсонеса та понтійського полководця Діофанта. Якщо так, то гіпотетична поки що локалізація їх «десь у присиваських степах» (К. Ф. Смирнов) знаходить ґрунт не тільки у переносному, а і в прямому значенні.

⁴⁷ Симоненко А. В. Сарматы в Среднем Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья.— К., 1982.— С. 68.

Ще раз звернемо увагу на спорідненість розглядуваної групи з пам'ятками цього ж часу, що їх виділив В. П. Глебов у пониззі Дону. Вони тотожні і за деталями поховального звичаю (перш за все незвичайна для даного часу північна орієнтація), і за складом інвентаря, і за датою. Безперечно, це пам'ятки, залишені одноетнічним, спорідненим населенням. Я не певен, що нижньою датою донських пам'яток є III ст. до н. е. (за В. П. Глебовим) — виділити речі саме цього століття в сарматських пам'ятках поки що не вдається, і ця дата звичайно пропонується як нижня для прохорівської культури в цілому.

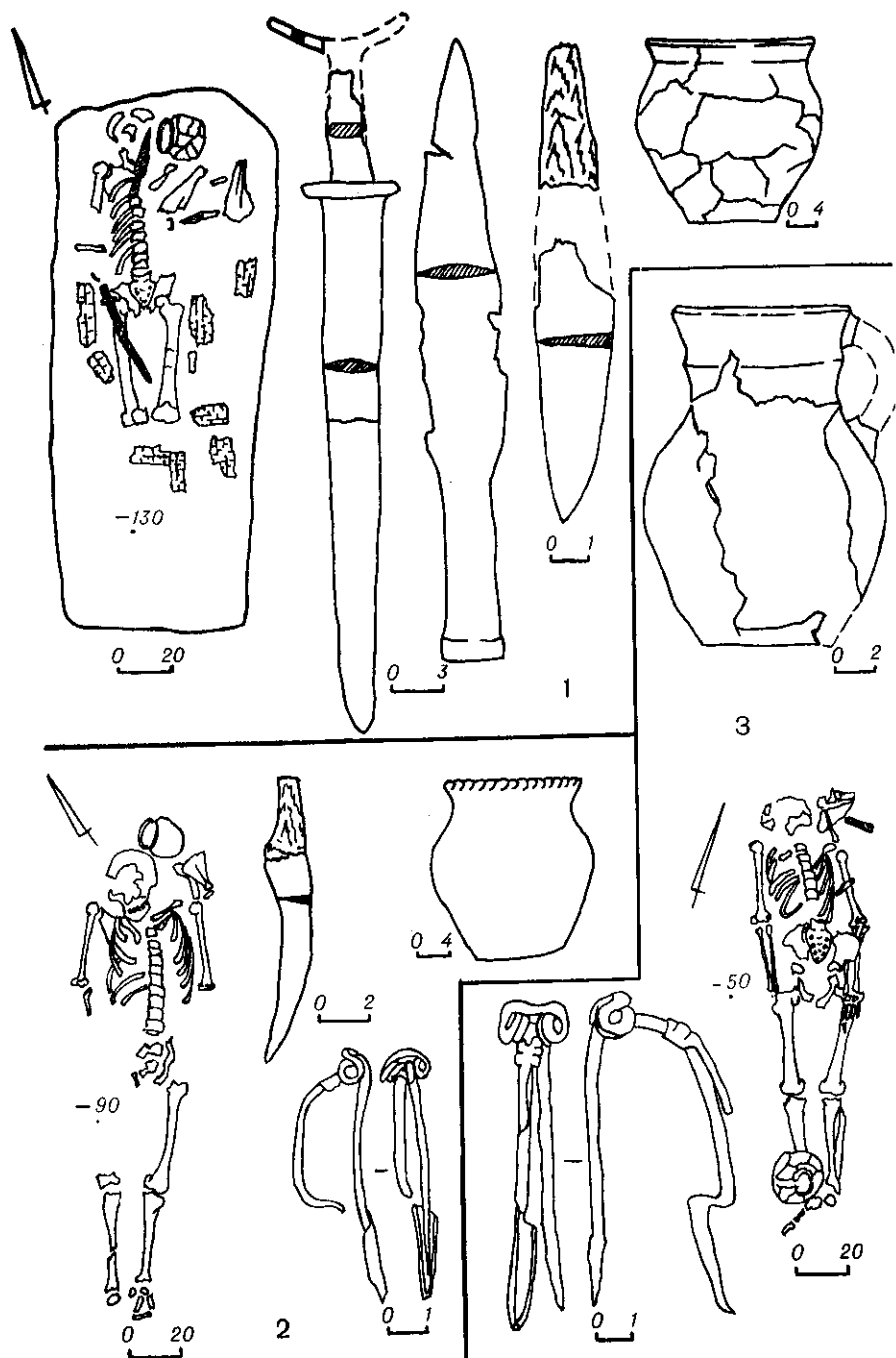

Рис. 3. Комплекси II—I ст. до н. е. 2 — Чорноморське, к. 1, п. 5; 3 — Заможне, к. 13, п. 1; 1 — Сергіївка, к. 4, п. 17.

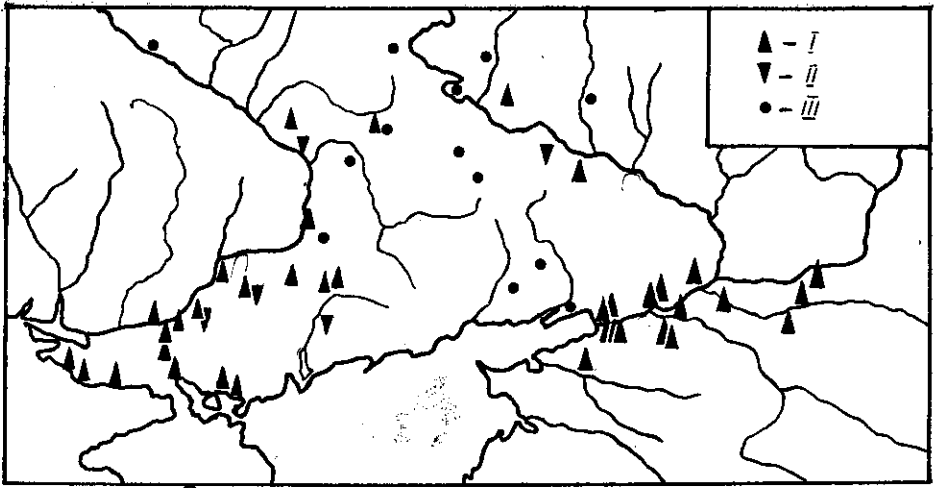

Рис. 4. Поховання II—I ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї I — з північною орієнтацією; II — з південною орієнтацією; III — орієнтація невідома.

Але в належності донських пам'яток II—I ст. до н. е., тобто в синхронності їх причорноморським, сумніву бути не може. Чи вказує донська група північноорієнтованих поховань на вихідну територію просування роксолан у причорноморський степ? Упевненості нема, доки не доведено більшу давність донських поховань відносно причорноморських*. Зараз же можна говорити про розширення території і роксолан аж до Лівобережжя Нижнього Дону (рис. 4) — адже історичні джерела нічого про це не повідомляють, обмежуючи її степами «між Танаїсом і Борисфеном».

З античних джерел нам відоме ще одне племінне об'єднання, що мешкало в степах Північного Причорномор'я одночасно з роксоланами — язиги. Спроби виділити їхні археологічні пам'ятки було зроблено⁴⁸. Я далекий від наміру робити це тут, але чи не можуть пов'язуватися з ними могили II—I ст. до н. е. з південною орієнтацією? До цієї думки підштовхує спостереження А. Вадаї про перевагу південної орієнтації в (щоправда, трохи пізніших) пам'ятках Панонії, де язиги впевнено локалізуються античними авторами. Проте це лише припущення, один з напрямків пошуку, який потребує серйозних розробок.

А. В. Симоненко

РОКСОЛАНЫ (ПОИСК АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ СООТВЕТСТВИЙ)

Локализация роксолан — одного из первых сарматских племен, появившихся в Северном Причерноморье, и определение их археологических памятников — предмет давней дискуссии. Выделяется попытка Д. А. Мачинского на основе анализа текста Страбона обосновать несарматскую этническую принадлежность роксолан, что представляется неправомерным.

В статье рассматривается своеобразная группа раннесарматских (II—I вв. до н. э.) памятников, расположенных в степной части Левобережья Днепра. Основным

* Коли стаття вже була підготовлена до друку, мені вдалося ближче познайомитися з матеріалами В. П. Глебова. Як і передбачалось, серед них немає жодного комплексу, що може бути твердо датований III ст. до н. е. А ті, що піддаються вузькому датуванню, створюють враження дещо молодших за причорноморські. Зокрема, майже всі знайдені в донській північноорієнтованій групі фібули — «неапольського» варіанту, тобто I ст. до н. е.

⁴⁸ Шукін М. Б. Сарматы на землях к западу от Днепра...— С. 73 и сл.; Максименко В. Е. О савроматской этнической принадлежности язаматов и языгов // Античная цивилизация и варварский мир в Подонье-Приазовье.— Новочеркасск, 1987.— С. 38, 39.

отличием их от массы синхронных южноориентированных сарматских памятников Дона, Поволжья и Приуралья является северная ориентация. Как устойчивое явление, она, помимо исследуемой группы, встречается в ряде погребений II—I вв. до н. э. на Нижнем Дону. Последние близки северопричерноморским и по остальным деталям обряда, а также по составу инвентаря. Без сомнения, обе группы памятников оставлены однокультурным и одноэтническим населением. Хронологически они совпадают со сведениями письменных источников о роксоланах, которые локализуются Страбоном и другими авторами в степях «между Танаисом и Борисфеном», т. е. на исследуемой территории.

A. V. Simonenko

ROKSOLANS (A SEARCH FOR ARCHAEOLOGICAL CONFORMITIES)

Localization of Roksolans, one of the first Sarmatian tribes, appeared at the North Black Sea area and attribution of their archaeological relics are a subject of long-standing discussion. An attempt of D. A. Machinsky to substantiate the non-Sarmatian ethnic attribution of Roksolans on the basis of analysis of the Strabon text is noticeable but erroneous.

An original group of the Early Sarmatian (the 2nd—1st cent. B. C.) graves arranged in the steppe part of the Left Bank Dnieper Area is considered in the paper. Their basic distinction from the mass of the synchronous south-oriented Sarmatian graves of the Don, Volga area and Ural areas is their Northern orientation. Besides the group under study, that orientation as a stable phenomenon was observed in some burials of the 2nd-1st cent. B. C. in the Lower Don. The latter are similar to the North-Black Sea ones both as to the rest of ceremony details and the stock set. No doubt, both groups of relics belonged to population of the same culture and the same ethnos. They coincide chronologically with data of written sources about Roksolans whom Strabon and other authors localized in the steppes «between Thanais and Borysthenes», i. e. in the territory under study.

Одержано 16.02.89

МІЖПОЛІСНІ ВІДНОСИНИ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І В КІНЦІ V — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ IV СТ. ДО Н. Е. ХЕРСОНЕС, БОСПОР ТА ОЛЬВІЯ

М. І. Золотарьов

В статті розглядаються проблеми зародження на рубежі V—IV ст. до н. е. контактів між трьома найбільшими античними державами Північного Понту та формування в першій половині IV ст. до н. е. їх економіко-географічних зон.

Заключний етап Великої грецької колонізації було ознаменовано заснуванням в останній чверті V ст. до н. е. грецької колонії — Херсонеса в Тавриці¹. Заснуванням колонії гераклеотів завершилась колонізація елінами північних берегів Понту і на історичну арену північнопричорноморського регіону активно вступають три елінські державні утворення — Ольвія, Боспор та Херсонес. З цього моменту історичний розвиток Північного Причорномор'я на довгий час визначається рівнем розвитку цих трьох найбільших держав. Хід історичного процесу в при-

¹ Schneiderwirth H. Heraclea am Pontus.— Neligenstadt, 1982.— S. 15; Тюменев А. И. Херсонесские этюды. I—II // ВДИ.— 1938.— № 2/3.— С. 245—248.

понтійських областях півдня Східної Європи за античних часів диктувався та залежав від розвитку двох напрямків міждержавних зв'язків у цьому регіоні — греко-варварських контактів та взаємозв'язків між грецькими полісами. Для сучасного антикознавства характерні значні успіхи у вивченні греко-варварських взаємовідносин, пов'язані з історичним усвідомленням величезної інформації, одержаної в результаті розширеного археологічного вивчення пам'яток, які знаходяться в так званих «контактних зонах»². Стосовно міжполісних зв'язків можна констатувати, що на сучасному рівні визначені лише основні напрямки в їх дослідженні. В нашому арсеналі є цілий ряд джерел, які дозволяють зробити певні висновки відносно стану взаємовідносин північнопричорноморських грецьких держав в кінці V — першій половині IV ст. до н. е.

Усвідомлюючи, що невеликі грецькі анойкії, такі як, наприклад, Керкінітіда, не залишались сторонніми спостерігачами при формуванні міжполісних контактів, ми все ж таки розглядаємо взаємовідносини, які склались лише між найбільшими грецькими полісами північнопричорноморського регіону.

На час заснування Херсонесу, в Північному Причорномор'ї сформувались, в основному, зони економічного та політичного впливу ольвійської та боспорської держав³. В процесі становлення херсонеського полісу, формування первісних територіальних меж та економічного статусу окреслюється також і зона його впливу — землі Південно-Західного та Західного Криму⁴. Своєрідна демографічна ситуація в районі заснування Херсонесу, яка характеризується наявністю осілого аборигенного населення, не давала можливості для організації власної сільськогосподарської території⁵. Внаслідок цього на першому етапі Херсонес розвивається як центр транзитної морської торгівлі, який активно контактує з південнопричорноморськими полісами⁶. Розвиваючи посередницьку торгівлю, Херсонес постійно знаходиться в пошуках надійних постачальників товарного хліба — найбільш цінної статті античної торгівлі. Таке ж завдання стояло і перед метрополією Херсонеса — Гераклеєю Понтійською. Прагнучи до створення власної бази по виробництву товарного зерна, Гераклея активно втручається в події, що відбуваються в Криму в першій половині IV ст. до н. е., і перш за все, в наймогутнішій державі Північного Причорномор'я, яка виробляє хліб та торгує ним, — Боспорському царстві.

За свідченням Мемнона, під час військового конфлікту між Боспором та Феодосією, Гераклея виступила на боці останньої (Мемн. XX. IV.). Підтримка Феодосії виразилась в посиланні під стіни міста гераклеїського флоту та висадці там десанту. Цією акцією гераклеїти немовби обмежували вплив Боспору на захід від нього, до щойно заснованого Херсонеса, і в той же час, в разі перемоги Феодосії, одержували доступ до родючих земель Феодосійської округи та хлібної гавані, яка користувалась величезним авторитетом в античному світі⁷.

Нещодавно одержано нові матеріали, які свідчать про деякі нюанси боспоро-феодосійського конфлікту. Мова йде про два нові типи рідкісних бронзових монет Феодосії. Спеціальне вивчення та атрибуція нумізматичних пам'яток показали, що феодосійські монетні типи

² Брашинский И. Б., Щеглов А. Н. Некоторые проблемы греческой колонизации // ПГКСВП.— Тбилиси, 1979.— С. 41, 42.

³ Брашинский И. Б. Опыт экономико-географического районирования античного Причерноморья // ВДИ.— 1970.— № 2.— С. 129 и сл.

⁴ Щеглов А. Н. Херсонесское государство // АГСП.— М., 1984.— С. 48.

⁵ Савеля О. Я. О греко-варварских взаимоотношениях в юго-западном Крыму в VI—IV вв. до н. э. // ПГКСВП.— Тбилиси, 1979.— С. 171—178.

⁶ Кац В. И. О роли торгового фактора в возникновении Херсонеса Таврического // Ученые записки МОПИ им. Н. К. Крупской.— М., 1965.— Т. 121.— Вып. 5.— С. 121 и сл.

⁷ Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический // Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1978.— С. 21.

були запозичені в херсонеській нумізматиці першої половини IV ст. до н. е.⁸

Феодосійські монети не лише копіювали херсонеські монетні випуски, але й, найвірогідніше, карбувались спеціально для Феодосії на херсонеському монетному дворі⁹. Спеціальні монетні елісії для Феодосії, підготовлені і випущені херсонеськими монетаріями, підкреслювали незалежність цього полісу від Боспорського царства в економічному та політичному відношеннях. Цією акцією Херсонес надавав сильну допомогу своїй метрополії в боротьбі за родючі землі Східного Криму. В першій половині IV ст. до н. е., у зв'язку з поразкою Феодосії у війні з Боспором, гераклеоти стали одержувати менше зерна із східного Криму¹⁰. Очевидно, тільки після остаточного включення Феодосії до складу Боспорського царства, а також після того, як Феодосія з округою стала нереальною для Гераклії як можливий район забезпечення товарним зерном, інтереси гераклеотів остаточно зупиняються на Херсонесі та Північно-Західному Криму.

Інакше складалась в цей період взаємовідносини Херсонеса з північно-західним сусідом — Ольвією. На час виходу херсонеського полісу на північнопричорноморську, політичну арену в кінці V — першій половині IV ст. до н. е., ольвіополіти, подавши знегоди скіфського протекторату, відроджують власну хору, успішна експлуатація якої дає надлишок товарного зерна¹¹. Херсонеські купці активно включаються в торгівлю з ольвіополітами, що давало можливість не лише ліквідувати нестачу хліба в самому полісі, який попервах не мав власної хори, здатної давати товарний хліб, але й з успіхом вести транзитну торгівлю. Вже на перших етапах херсонесько-ольвійських торгових відносин їх договірно-правова сторона регулювалась шляхом надання херсонеським купцям особливих привілеїв в ольвійському полісі, які закріплювались спеціальними почесними декретами — проксеніями. В Ольвійській лапідарній епіграфіці є пам'ятка, яка не лише дозволяє фіксувати існування ольвійсько-херсонеських контактів в першій половині IV ст. до н. е., але й дає можливість деталізувати процес встановлення цих зв'язків. Мова йде про почесний мармуровий проксенічний декрет, яким було удостоєно херсонесита, сина Пірраліона в першій половині IV ст. до н. е. Декрет, зібраний з 5 фрагментів, об'єднаних в єдиний документ, було знайдено в 50-і роки під час дослідження ольвійського теменоса. Наведемо текст цієї пам'ятки в перекладі П. Й. Каришковського¹²:

«Ольвиополиты такому-то, сыну Пирралиона, херсонеситу, даровали проксению и ателию на все товары, ему и потомкам (его), и (право) ввоза и вывоза в с ю д у и приплывать (ему) и отплывать в военное и мирное время не подвергаясь конфискации и не заключаая договора».

Коментуючи цю прадавню ольвійську проксенію П. Й. Каришковський звернув увагу, що право привозу та вивозу товарів визначено в декреті прислівником Πδύγη — «всюди». Видавець припускає, що на початку IV ст. до н. е. в Нижньому Побужжі існувало декілька поселень, на яких, окрім Ольвії, могли провадитись операції по вивозу та привозу товарів, а також знаходились установи або особи, під наглядом яких велась торгівля та збирання мита¹³. Дійсно, в кінці V — першій чверті IV ст. до н. е. на хорі Ольвії з'являються нові поселення. З жителями їх, на думку П. Й. Каришковського, і міг проводити торгово-обмінні

⁸ Золотарев М. И. Два типа редких монет Феодосии IV в. до н. э. // ВДИ.—1984.— № 1.—С. 90. Після нашої публікації монет цього типу було виявлено ще один екземпляр із запозиченим херсонеським сюжетом (Голенко К. В. Находка монет у підножжя гори Аю-Даг // НЭ.—М., 1963.— Вып. IV.—С. 114, прим. 35) — М. 3.

⁹ Золотарев М. И. Указ. соч.—С. 92.

¹⁰ Сапрыкин С. Ю. Указ. соч.—С. 13.

¹¹ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. Автореф. ... докт. дисс.—М., 1988.—С. 21.

¹² Каришковский П. О. Древнейшая ольвийская проксения херсонесца (НО, 3+12) // 150 лет ОАМ (Тез. конф.).—К., 1975.—С. 126—127.

¹³ Каришковский П. О. Указ. соч.—С. 126.

операції херсонесит, котрий одержав ольвійську проксенію. Але на початку IV ст. до н. е. хора Ольвії лише починає відроджуватись¹⁴. Наві, які тільки виникли на ольвійській периферії або реанімовані до життя старі поселення хори, були ще настільки малі та незначні, що розглядати їх як виробників товарної продукції, і в першу чергу, хліба, не випадає. З тієї ж причини ці невеликі поселення не могли самостійно, без участі Ольвії проводити торгові операції, які до того ж носили міжполісний характер. Але текст декрету вказує на те, що крім Ольвії в ольвійському полісі існували ще порти, через які провадився привіз та вивіз товарів. Здавалося б, що дані археології та епіграфіки не узгоджуються. Для усунення існуючої розбіжності джерел ми пропонуємо іншу реконструкцію подій, які базуються на матеріалах нових археологічних досліджень аграрних пам'яток Північно-Західного Криму.

Роботами Тарханкутської експедиції ЛВІА АН СРСР на поселенні Панське-1 в Північно-Західному Криму, під час досліджень монументального комплексу У-7 виявлено, що найдавніший його будівельний період та відповідний стратиграфічний горизонт датуються в межах кінця V—першої половини IV ст. до н. е.¹⁵ Підбійні поховання цього часу на некрополі поселення повністю аналогічні похованням міського некрополя Ольвії та її сільських поселень¹⁶. Весь археологічний комплекс поселення для цього хронологічного періоду є цілком аналогічним синхронним комплексом знахідок з Ольвії. Графіті, знайдені в найдавніших шарах поселення Панське-1, фіксують ім'я Леократа, яке належить одній з найаристократичніших родин Ольвії¹⁷. Таким чином, є всі підстави вважати, що поселення Панське-1 (в його найдавніших горизонтах) було засноване ольвіополітами, а територію Північно-Західного Криму було включено в зону ольвійського впливу. В зв'язку з цим доречно згадати, про ще одну пам'ятку Північно-Західного Криму, укріплення «Чайка», поблизу сучасної Євпаторії. Найдавніші шари його, на жаль, ще погано вивчені, відносяться до кінця V—початку IV ст. до н. е.¹⁸ Існують різні думки, відносно приналежності цього укріплення. С. Ю. Саприкін вважає його гераклейським емпорієм¹⁹, В. А. Кутайсов—форпостом Херсонеса в боротьбі за оволодіння Керкінітідом²⁰. Здавалося б, укріплення розташоване лише в семи кілометрах від давньої Керкінітиди найкраще було б пов'язати з цією іонійською апоїкією. Однак, ряд аргументів свідчать про те, що Північно-Західний Крим в цей час знаходився під ольвійським контролем. Причому не виключено, що й Керкінітίδα зазнавала значного впливу Ольвії. Матеріальна культура іонійської Керкінітиди повністю співпадає з матеріальною культурою Ольвії²¹, розвиток монетної справи тут, оснований на виготовленні литої бронзової монети, проходив під прямим впливом ольвійської нумізматики²². У зв'язку з цим нам здається найдоцільнішим пов'язувати виникнення найдавнішого укріплення «Чайка» з вихідцями з Ольвії²³. Зазначимо, що тонкий знавець ольвійських старожитностей А. Н. Карасьов, первинне укріплення «Чайка» також пов'я-

¹⁴ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В. и др. К истории ольвийской сельской округи // ИААСП.—К., 1980.—С. 11.

¹⁵ Stęglow A. N. Un établissement rural en Crimée: Panskoje—1 (Fouilles de 1969—1985) // Dialogues d'histoire ancienne.— 1987.— N 13.— С. 242, 243.

¹⁶ Розов Е. Я. Сырцовые конструкции в погребальных сооружениях некрополя Панское-1 // КСИА.— 1985.— Вып. 182.— С. 46.

¹⁷ Stęglow A. N. Un établissement...—С. 245.

¹⁸ Яценко И. В. Крепость и сельские усадьбы херсонесцев на окраине современной Евпатории (IV—II вв. до н. э.) // Путешествия в древность.— М., 1983.— С. 187.

¹⁹ Саприкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический.— М., 1986.— С. 96.

²⁰ Кутайсов В. А. Античный город Кеккинитиды VI—II вв. до н. э. (Градостроительство, фортификация, жилищная застройка) // Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1987.— С. 13—14.

²¹ Кутайсов В. А. Указ. соч.— С. 13.

²² Золотарев М. И. Новые материалы о связях Ольвии с Западным Крымом в VI—V вв. до н. э. // ВДИ.— 1986.— № 2.— С. 92; Кутайсов В. А. К нумизматике Керкинитиды V в. до н. э. // ВДИ.— 1986.— № 2.— С. 97.

²³ Щеглов А. Н. Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н. э. // Античная гражданская община.— Л., 1986.— С. 166.

зує з Ольвією²⁴. Укріплені ольвійські поселення Панське-1 та «Чайка» були невеликими фортецями, які не мали аналогів серед досить численних, але ще дуже слабких поселень ольвійської хори в Нижньому Побужжі в кінці V — початку IV ст. до н. е. За існуючими на сьогодні даними, лише укріплення Північно-Західного Криму можна реально розглядати, як можливих учасників у торгових операціях Ольвії. Вірогідність такого припущення підтверджується палеоботанічними матеріалами, аналіз яких привів О. М. Шеглова до висновку про те, що основною культурою, яка вирощувалась тут в кінці V — першій половині IV ст. до н. е., був хліб. Повертаючись до ольвійської псефізми в честь херсонесита, нам здається є всі підстави вважати, що в прислівнику «всюди» маються на увазі фундаментальні археологічні пам'ятки, розміщені в землях Північно-Західного Криму, які знаходились під впливом Ольвії. Пропонована реконструкція не лише знімає протиріччя між даними археології та епіграфіки, але й добре узгоджується та доповнює інформацію, яка в цих різноманітних видах джерел.

Відзначений декретом херсонесит — перший з удостоєних в Ольвії прав проксена, судячи за матеріалами ольвійського лапідарного архіву. Особливо необхідно підкреслити, що він одержав в Ольвії проксенію та ателію, але не політію, з чого можна зробити висновок, що основним заняттям сина Пірраліона була торгівля і, на нашу думку, в першу чергу товарним зерном, яке вироблялось в ольвійському полісі. Найвірогідніше, для херсонесько-ольвійських відносин кінця V — першої половини IV ст. до н. е. була характерна торгова направленість, до того ж з певним пріоритетом в цих відносинах Ольвії.

Торгову направленість контактів Ольвії та Херсонесу в цей період підтверджує і аналіз монет Ольвії, знайдених під час розкопок в Херсонесі. Найранішою ольвійською монетою в Херсонесі є мідний литий обол з розкопок 1900 року з Медузою Горгоною на аверсі та орлом, який ключє дельфіна, на реверсі (З.ХХХІ, 5), що датується П. Й. Каришковським 405—390 рр. до н. е.²⁵ Далі йдуть чотири екземпляри дрібної розмінної ольвійської міді з головою Аполлона на лицьовому боці та дельфіна на зворотному (З.ХХХІІ, 9—10) і дві монети крупнішого номіналу цього ж монетного випуску з Деметрою на аверсі та орлом з дельфіном в лапах на реверсі (Р. ІХ, 10—11). Займаючись розробкою хронології цієї ольвійської емісії, П. Й. Каришковський дійшов висновку про датування її другою половиною першої та більшою частиною другої чверті IV ст. до н. е.²⁶

Монети першої половини IV ст. до н. е. складають майже чверть всіх знахідок ольвійських монет з Херсонесу. Такий великий відсоток свідчить про значну інтенсивність контактів, і перш за все торгових, між двома державами. За часом це добре узгоджується з текстом ольвійського декрету, розглянутого раніше. Обидві категорії досліджених джерел — епіграфічні з Ольвії та нумізматичні з Херсонеса — переконливо демонструють існування досить жвавих торгових зв'язків між двома сусідніми полісами в кінці V — першій половині IV ст. до н. е.

Підводячи підсумки, зробимо спробу змодельувати в загальних рисах процес формування міжполісних відносин північнопричорноморських грецьких держав в кінці V — першій половині IV ст. до н. е. Вказаний період було ознаменовано виникненням в Північному Причорномор'ї Херсонеської держави, яка активно включилась в різноманітні сфери життя регіону. Для забезпечення безпеки від можливих територіальних претензій на землі на захід від Боспору, Херсонес підтримує свою метрополію Гераклею Понтійську, виступаючи на боці Феодосії в її боротьбі за незалежність від Боспорської держави. Завдяки цій акції,

²⁴ Карасев А. Н. Раскопки городища у санатория «Чайка» близ Евпатории в 1963 г. // КСИА.— 1965.— Вып. 95.— С. 36—39.

²⁵ Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э.) // Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— Л., 1969.— С. 12.

²⁶ Карышковский П. О. Из истории монетного дела Ольвии первой половины IV в. до н. э. // АИСЗП.— К., 1978.— С. 89.

на випадок перемоги Феодосії, херсонесити могли одержати доступ до товарного хліба, який вирощувався в Східному Криму. Знаходячись в конфронтації з Боспором, Херсонес в цей же час активно розвиває транзитну морську торгівлю, в якій його головним торговим контрагентом є інший північнопричорноморський поліс — Ольвія. Саме з Ольвії, в тому числі, і з земель Північно-Західного Криму, які знаходились під ольвійським впливом, Херсонес одержує основний об'єм товарного хліба. Мирний розвиток взаємовідносин між Херсонесом та Ольвією характерний для всього розглядуваного періоду.

Близько середини IV ст. до н. е. остаточно формуються територіальні володіння Боспорської держави. Херсонес підкорює Керкінітиду та завойовує землі Північно-Західного Криму, витиснувши з цього регіону Ольвію. В другій половині IV ст. до н. е. остаточно формуються кордони земельних володінь Херсонеса, Боспору та Ольвії і завершується процес економіко-географічного районування античного Причорномор'я. Цією подією закінчується перший етап формування міждержавних відносин північнопричорноморських грецьких держав Ольвії, Херсонеса та Боспору.

М. И. Золотарев

МЕЖПОЛИСНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В КОНЦЕ V — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ IV ВВ. ДО Н. Э. ХЕРСОНЕС, БОСПОР И ОЛЬВИЯ

Анализ текста известного ольвийского декрета о предоставлении проксении и ателии херсонеситу Пирралиону, а также учет находок ольвийских монет в Херсонесе позволили автору прийти к выводу о преимущественно торговой направленности херсонесско-ольвийских отношений в конце V — первой половине IV вв. до н. э. Основной статьей торговли, по-видимому, являлось товарное зерно, производившееся в Ольвийском полисе. Херсонес в первой половине IV в. до н. э. специализировался, главным образом, на транзитной морской торговле хлебом, вывозимом из ольвийского региона, который, предположительно, включал Нижнее Побужье и Северо-Западный Крым. Зерно вывозилось, вероятно, как из самой Ольвии, так и из ольвийских портов Западной Таврики, которыми могли являться поселения Панское-1 и «Чайка».

Около середины IV в. до н. э., в основном, территориально оформилось Боспорское государство, насильственно подчинившее Феодосию. В результате чего Гераклея Понтийская и Херсонес, поддерживавшие независимость Феодосии, лишились доступа к восточно-крымскому товарному хлебу. Данное обстоятельство, в определенной степени, должно было способствовать созданию собственной сельскохозяйственной базы Херсонеса. Формирование ее завершается в середине IV в. до н. э. вооруженным захватом Северо-Западного Крыма, прежде принадлежавшего Ольвии.

М. I. Zolotarev

INTERPOLICE RELATIONS IN THE NORTH BLACK SEA AREA IN THE LATE 5th AND EARLY 4th CENT. B. C. THE CHERSONESE, BOSPORUS AND OLBIA

Analysis of the text of the known Olbian Decree on assignment of proxenia and athelia to chersonesite Pyrralion as well as findings of the Olbian coins in the Chersonese has permitted a conclusion on the primarily trade orientation of the Chersonese-Olbian relations in the late 5th and early 4th cent. B. C. The basic point of trade was, probably, commodity grains produced in the Olbian policy. The Chersonese in the early part of the 4th cent. B. C. was specialized, mainly, in transit marine trade of grains exported from the Olbian region which, supposedly, included the Lower Bug area and the North-Western Crimea. The grains were exported, probably, both from Olbia itself and from Olbian ports of Western Taurica (it may be settlements Panskoe-1 and «Chaika»).

The territory of the Bosphorus state which had forcibly subordinated Feodosia was formed mainly by the mid-fourth cent. B. C. As a result Heraclea Pontian and the

Chersonese which supported independence of Feodosia had lost the access to the East-Crimean commodity grains. That circumstance had, to a certain degree, to promote creation of the Chersonese own agricultural base. Formation of the Chersonese agricultural neighbourhood was completed in the mid-fourth cent. B. C. by armed capture of the North-Western Crimea which formerly had belonged to Olbia.

Одержано 30.05.90

ДО ПЕРЕДІСТОРІЇ «РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ» XI—XIII СТ.

О. П. Толчко

Історикам Київської Русі добре відомий «триумвірат» синів Ярослава Мудрого, політична комбінація, яка надовго визначила долю держави у XI—XII ст. Поліцентризм влади мав відповідати трійстості «Руської землі», панівного ядра Давньоруської держави. У статті наводяться свідчення давньої традиції подібних структур у Східній Європі. Зроблено спробу пояснити феномен «Руської землі» на основі трифункціональної теорії, висунутої Ж. Дюмезілем.

1054 р. Ярослав Мудрий у своїй духівниці заповів Київ, Чернігів та Переяслав трьом старшим синам — Ізяславу, Святославу і Всеволоду. Окрім них спадок отримали й два менших сини: Ігор — Володимир, Вячеслав — Смоленськ¹. Засадою, що мусила єднати князів, за батьківською думкою, мала бути «братерська любов» за умови старійшинства одного з них — Ізяслава. Та дивним чином «любов і згода» відтоді обмежилися лише трьома старшими синами Ярослава, що утворили своєрідну політичну комбінацію, яка отримала в науці назву «триумвірату»² або, за літописною термінологією, — «триє». Саме цей триумвірат Ізяслава, Святослава та Всеволода надалі фактично й правив державою, абсолютно не оглядаючись на думку менших братів, а стосунки всередині трійки — злагода чи розбрат — надовго визначили перипетії політичного розвитку Русі XI ст. Політичну гегемонію трьох старших Ярославичів А. Н. Насонов слушно пояснював таким чином: «Розгадку самого триумвірату знайдемо, коли звернемо увагу на те, що ці три князі являли собою сукупно «Руську землю» з її трьома центрами: Києвом, Черніговом і Переяславом. У цих фактах, у цих останніх спробах зберегти цілісність «Руської землі» бачимо зайвий найміцніший доказ існування «Руської землі» як політично панівного ядра Київської держави до виділення з її складу Києва, Чернігова й Переяслава»³.

Пильна увага, присвячена дослідниками феномену «Руської землі» в історії Київської держави, визначенню її територіальних меж, хронологічних реперів та значенню в суспільній думці давньоруського часу, звільняють нас від необхідності детально розглядати ці питання⁴. Важливо, однак, відзначити, що, всупереч усталеній в історіографії думці «Руська земля» XI ст. не була лише спогадами про давнє минуле, а існувала як історична й політична реальність, що досить відчутно

¹ *Повесть временных лет.* — М.: Л., 1950. — Т. 1. — С. 108.

² *Термін «триумвірат»* увів до наукового обігу, щоправда, посилаючись на прецедент О. Е. Преснякова, Б. Д. Греков (Київська Русь. — К., 1949).

³ *Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства (Историко-географические очерки).* — М., 1951. — С. 32.

⁴ *Маємо на увазі праці Б. О. Рибаківа, А. Н. Насонова, М. Ф. Котляра, А. І. Рогова та ін. Особно стоїть вкрай незграбна й безпорадна спроба пояснити феномен «Руської землі» процесами роздроблення. Петрухин В. Я. К проблеме формирования «Русской земли» в Среднем Поднепровье // Древнейшие государства на территории СССР. 1987. — М., 1989. — С. 26—30.*

впливала на міжкнязівські взаємини Рюрикового дому. Згадаймо, що й на Любецькому князівському з'їзді 1097 р. «отчинний» статус закріплювався саме за складовими частинами «Руської землі» — Києвом, Черніговом та Переяславом; політичну зверхність у державі отримали князі, що опосіли володіння саме всередині «Руської землі», відсунувши на задній план інших родичів. Навіть у той час, коли про «Руську землю» можна говорити як про факт суспільної думки, а не політичної реальності, тобто середину, а то й кінець XII ст., і тоді цей «фантом» змушував сучасників розглядати стосунки Наддніпрянщини з іншими землями Русі на зразок опозиції — метрополія — колонії.

Таке тривале побутування феномену «Руської землі», навіть за межами її актуальності, може пояснюватися лише одним: впродовж століть Руська земля була тим найдавнішим ядром, навколо якого й збиралися усі інші землі Київської держави, а для найдавнішого періоду, власне, це й була уся держава. Опозиція Руської землі у вузькому й широкому значенні — це типологічно те саме протиставлення «Внутрішньої» й «Зовнішньої» Русі Костянтином Багрянородним у X ст.⁵

Однак, в науці досі непоясненим залишається той факт, що попри певну єдність й незаперечну цілісність Руської землі, відчутну навіть сучасним дослідникам, у її структурі прослідковується виразний поліцентризм, точніше — троїстість. Київ, Чернігів та Переяслав виступають у писемних джерелах як історичні, політичні тощо осередки Руської землі. Це становище залишалося актуальним і у XII ст., на час Любецького з'їзду, й на час Ярославового заповіту 1054 р.

З часу виходу праці А. Н. Насонова утвердилася думка, що початок розколу єдиної «Руської землі», власне, й поклав цей заповіт, вперше роз'єднавши єдине політичне тіло на три уділи Ярославичів, чим і започаткувалася троїстість «Руської землі»⁶. Для такого твердження, на перший погляд, є підстави: єдиний прецедент розподілу Руської землі між князями — це розділення її навпіл (Київ — Чернігів) між Ярославом та його братом Мстиславом Володимировичем Лютим згідно Городецької угоди 1026 р.⁷ Вагомість цього аргументу підвищується тим, що «розпад» Руської землі на дві частини мав тимчасовий характер: скасований 1036 р. після смерті Мстислава, що не залишив нащадків⁸. Більш ранні династичні поділи Рюриковичів не знають князівського столу (або столів) в Руській землі, відмінного від київського.

І все ж бути вирішальними, на нашу думку, такі аргументи не в змозі. Поліцентризм Руської землі — явище значно ранішого часу ніж середина XI ст. Нагадаємо, що у договорі Олега з Візантією 907 р., який можна вважати цілком автентичним документом, за вірогідним припущенням О. О. Шахматова, читалися три міста — Київ, Чернігів і Переяслав, — які мали право на одержання грецької данини. Назви інших додано пізнішим переписувачем й редактором. Прибульці з цих трьох міст, названих «руськими градами», мали право, згідно того самого договору, й на місячне утримання в Константинополі⁹. Лише ці три міста згадані й в договорі Ігоря з Візантією 944 р.¹⁰

Не можна також скидати з рахунків і поширену у арабо-персидській традиції IX—X ст. (ал-Балхі, ал-Істрхі, ібн Хаукаль) концепцію

⁵ Це так, наскільки б суперечливою не поставала в літературі локалізація цих двох «Росій». Voloviev A. A. АБЕУ ΡΩΣΙΧ // Byzantion.— Т. XIII.— Р. 227—35; Приселков М. Д. Киевское государство второй пол. X в. по византийским источникам // Учен. зап. ЛГУ (Сер. ист. наук).— 1941.— Вып. 8.— С. 233—235; Петрухин В. Я., Шелов-Коведяев Ф. В. К методике исторической географии. «Внешняя Россия» Константина Багрянородного и античная географическая традиция // ВВ.— 1988.— Т. 50.— С. 184—190; Pritsak O. Where was Constantine's Inner Rus' // Harvard Ukrainian Studies.— 1983.— V. VII.— С. 555—567.

⁶ Насонов А. Н. Указ. соч.— С. 32—42.

⁷ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 100.

⁸ Там же.— С. 101.

⁹ Там же.— С. 24, 25.

¹⁰ Там же.— С. 36.

трьох груп (трьох міст) русів¹¹, які вочевидь мусять локалізуватися в компактній зоні Середньої Наддніпрянщини, всупереч настійним спробам дослідників накласти ці три центри на карту майбутньої Русі XI—XIII ст. Показово, що деякі пізніші східні джерела, але базовані на традиції IX—X ст., наводять дещо відмінний від звичного список «трьох груп»: Куйаве, Чернік, Хород Серз (рукопис 1702 р., складений Ібн Тагіром на основі книги ал-Балхі «Карта кліматів»); або ж: Кіава, Чернік, Серук (географ XII ст. Ахмед ат-Тусі, що переказав книгу ібн Фадлана «Рісале») ¹².

Як би не ставитися до джерелознавчої надійності цієї східної традиції, що, як і інші повідомлення арабів, вирізняється, м'яко кажучи, певною специфікою, а також до численних вчених спроб прив'язати міфічні назви «трьох міст-груп» й анекдоти про їх мешканців до цілком конкретних міст Русі, все ж доводиться зважити на глибоке історичне коріння цієї концепції троїстої Русі. Показово, що східні географи, втім як і всі сучасні джерела, наприклад Костянтин Багрянородний, у цілковитій відповідності до давньоруської ментальності, протиставляють Русь іншим слов'янам Східної Європи, що начебто вказує місце народження ідеї троїстої структури русів — Подніпров'я.

Однак в історичному бутті Наддніпрянщини останніх століть I тис. н. е. ніщо не вказує на причини, що призвели до поділу Руської землі на три структурні одиниці. Нічого певного, крім довірливих припущень, не можна твердити про давні традиції племінних князів з їх особливими, відмінними від київської, династіями у Чернігові та Переяславі у IX—X ст. (єдиною, і до того ж туманною, згадкою є вислів з договору 907 р. про те, що у Києві, Чернігові та Переяславі «сидять великі князі, під Ольгом суці»¹³). Так само не зумовлений такий розподіл і різницею «етнографічних підкладів», або іншими словами, трьома яскраво вираженими культурно-етнографічними зонами, що тяжили б до трьох центрів Русі й пояснювали цю структуру. Коли Дніпро може слугувати за певний етнічний рубіж (умовно між полянами-руссю та сіверянами), то на Лівобережжі такого кордону простежити не можна. Лівий берег Дніпра, включаючи майбутні Черніговську та Переяславську землі, у VIII — першій половині XI ст. являв собою досить монолітний масив роменської культури, що цілком впевнено атрибується як сіверянська, і не виявляє якихось серйозних локальних варіантів¹⁴. Аналогічна карта етнографії Середнього Подніпров'я з'ясовується й шляхом аналізу писемних джерел.

Гадаємо, що світло на проблему трискладової структури Руської землі може пролити один з мотивів східнослов'янських колядок, що (за умови правильного тлумачення) допоможе зрозуміти характерну для первісної свідомості концепцію космологічного принципу структурування державної будови.

1965 р. в с. Дзяражичі Лоївського району Гомельської області була записана така колядка:

А в пана Івана розумна жона,
Бог йому дав розумну жону
в його дому!
Розумна жона сіноньки мела,
Сіноньки мела — грошки знайшла.

¹¹ Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. и др. Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 411—415.

¹² Боровский Я. Е. Восточные источники о трех группах русов. Артания и Анты // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 41, 42.

¹³ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 24. Зауважимо, що джерельна надійність владарської термінології русько-візантійських договорів серйозно підважена. Poppe A. O tytule wielkoksiążęcy na Rusi // Przegląd Historyczny. — Warszawa, 1984. — Т. LXXV. — Zesz. 3. — S. 426—428.

¹⁴ Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 129—135; Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. — К., 1987. — С. 107, 108.

Ой закупила та й три городи:
 Ой перший город — славний наш Київ,
 А другий город — славний Чернігів,
 А третій город — славний наш Лоїв.
 Шо Київ славен — та все церквами,
 Чернігів славен — все козаками,
 А Лоїв славен — торгом-купцями.
 Ходити в Київ — богу молитись,
 А в Чернігів — воюватися,
 Ой а в Лоїв — торгуватися¹⁵.

Зайве, очевидно, нагадувати, що східнослов'янська обрядова поезія є реліктом традиційного світосприйняття язичницького суспільства, і, хоча у деформованому й спотвореному вигляді, донесла до нас уламки міфології, обрядовості, ментальних структур досить архаїчного часу. Взята в сукупності, ця поезія здатна окреслити космологічну ментальність дохристиянської Русі.

У наведеній білоруській колядці привертає увагу «давньоруська топографія»¹⁶: з трьох названих міст — два є центрами історичної Руської землі, назва ж третього — Лоїв — пояснюється місцем запису і, можливо, варіювалася залежно від місцевості. З іншого боку, Гомель, поблизу якого здійснено запис, у давньоруський час належав чернігівській землі як складова частина домену Ольговичів.

Власне, саме збереженням давньоруських реалій наведена колядка й унікальна, хоча в цьому немає нічого дивного: відомо, що українські колядки пам'ятають навіть про облогу Володимиром Святим Корсуня¹⁷. В усьому іншому вона розвиває поширений мотив трьох міст, трьох сіл (№ 54—56, 263—267 за нумерацією видання М. Москаленка).

Аналогічною наведеної білоруській є українська колядка, записана 1928 р. на Чернігівщині, у якій також збереглися залишки первісної давньоруської номенклатури, щоправда, у досить «українізований» формі:

Чи дома, дома, панич Андрійко?
 Соколе, соколе ясний,
 Паничу красний,
 Андрійко!
 Немає дома, десь у короля,
 Десь у короля, да й за писаря,
 Та й записує три городочки:
 Перший городок — славен Києвок,
 Другий городок — славен Ніженок,
 Третій городок — славен Козелець.
 Славен Києвок да все панами,
 Славен Ніженок да все крамами,
 Славен Козелець да все купцями¹⁸.

Паралеллю до мотиву трьох міст, трьох сіл у східнослов'янській обрядовій поезії є епізод з билини «Микула і Вольга», де князь Володимир «жалує» Вольгу трьома містами¹⁹, що має вказувати на актуальність цього сюжету ще у давньоруські часи.

Знаменно, що у фольклорі кожному з трійки міст і сіл, байдуже названі вони, як у наведених колядках, чи безіменні, приписується різна атрибутика. Це або градація «старії люде — парубочки — дівочки», або «кравчики — шевчики — крамарі», або «пани — купці — мужики» тощо²⁰. Конкретний набір атрибутів може довільно змінюватися, але зрозуміло, що буквально їх значення не відіграє ніякої ролі, важливо усвідомлення їх різниці. Тут маємо справу з характерною для індоєвропейської міфології трійстою моделлю побудови ідеального космічного й соціального порядку, у якій тріаді богів відповідає трійстість верти-

¹⁵ *Золотослов*. Поетичний космос Давньої Русі (Упор., перекл. та передмова М. Москаленка).— К., 1988.— С. 76, № 53.

¹⁶ *Золотослов*.— С. 27.

¹⁷ *Азбелев С. Н.* Историзм былин и специфика фольклора.— Л., 1982.— С. 234—241.

¹⁸ *Золотослов*.— С. 171, № 265.

¹⁹ *Там же*.— С. 27.

²⁰ *Там же*.— С. 76, 172, 171, 75; № 55, 276, 266, 54 та ін.

кальної стратифікації суспільства (жерці — воїни — трудівники) і простору (верх — середина — низ) ²¹.

Як відомо, у традиційних суспільствах громадський порядок мав підтримуватися якнайточнішим відтворенням на землі космічних структур, де світ людей повинен був віддзеркалювати світ богів. Східнослов'янські колядки про «три городи», де об'єднуються ідеї троїстої вертикальної будови суспільства з необхідністю троїстої просторової (горизонтальної) структури «світу людей», на нашу думку, дозволяють з'ясувати ідеологічне коріння феномену «трьох центрів» Руської землі.

Інститут «трицарювання» («троецарствия») був одним з фундаментальних установлень скіфського розуміння «правильної» організації держави. Ідеологічне обґрунтування цей інститут знайшов у відомому міфі (викладеному Геродотом) про трьох синів Таргітая — Ліпоксая, Арпоксая та Колаксая — де кожен з синів уособлював не тільки соціальну страту, а й окремий ярус вертикального членування світу. Крім того — й просторове розселення скіфів. Найповніше втілення ідея «трицарювання» одержала в переказі про розподіл країни між синами Колаксая ²². «В інституті трицарювання відтворено універсальну космічну структуру, імітація якої на рівні соціальних та політичних інститутів є, згідно архаїчних уявлень, неодмінною умовою благополуччя колективу, тобто скіфського народу й Скіфії як «соціально-політичного організму» ²³.

Ми не будемо доводити тезу про той значний вплив на ідеологію східних слов'ян, який справив скіфський світ. Зараз з'ясовуються навіть прямі включення скіфських уявлень про походження царської влади та її солярний характер до міфологічної системи слов'янства, передусім язичницької Русі ²⁴. Показово, що інститут «трицарювання» у скіфів пов'язаний саме з ідеєю солярного походження царської влади ²⁵. Запозичення останньої східними слов'янами, отже, може вказувати на прямий генетичний зв'язок фольклорного осмислення трискладової структури державного утворення й трьох центрів Руської землі від відповідних уявлень скіфської доби.

Не можна не згадати у цьому зв'язку переказ, а до обробки літописцем, ймовірно міф про походження Руської землі («Откуда есть пошла Руская земля») від трьох братів — Кия, Щека й Хорива, паралеллю до якого християнський книжник дотепно подає старозавітний мотив розподілу землі після Потопу поміж трьома Ноевими синами — Симом, Хамом та Яфетом ²⁶.

Цікаво, що ідея поєднання першопочатків Руської землі з заснуванням Києва (читай — центру, середини землі) «Кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть» в купі із вкладеною літописцем до уст князя Олега формулою «матір городів руських» (Київ) безумовно нав'язні відповідними формулами так званої «Голубинової книги», пам'ятки міфологічного змісту, що з'ясовує початки космічної та земної організації: «Который у нас город *городам мать* (курсив наш — О. Т.); и которая церква над церквами мать... Которая у нас

²¹ Попович М. В. Мировоззрение древних славян.— К., 1985.— С. 83—87; Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тыс. до н. э.— М., 1985.— С. 27, 28. Ця концепція, що одержала назву «трифункціональної теорії», була детально розроблена Ж. Дюмесілем на матеріалі давньоримської скандинавської, індоарійської, скифо-осетинської міфології та епосу (див.: Дюмесиль Ж. Скифы и Нарты.— М., 1990.— С. 132—167) й останнім часом набуває все більшої популярності у вітчизняній науці.

²² Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии.— М., 1977.— С. 163, 164; Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры...— С. 47, 216.

²³ Там же.

²⁴ Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А. Скифы и славяне: мифологические представления // Древности славян и Руси.— М., 1988.— С. 110—114.

²⁵ Раевский Д. С. Очерки идеологии...— С. 111, 112.

²⁶ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 12, 13.

земля всем землям *мать*», а разом з тим «отчего цари зачадилися»²⁷. З «Голубиною книгою» перегукується й мотив наведеної колядки («Що Київ славен — та все церквами... // Ходити в Київ — богу молитись»).

Зрозуміло, Нестором не усвідомлювався міфологічний код запозиченого ним з усної традиції переказу, але не причина відмовляти в такому розумінні й народній свідомості. (Важливо пам'ятати, що будь-який міф про походження є одночасно й поясненням принципів побудови. Повторим, слідом за Е. М. Мелетинським та Д. С. Раєвським, що такий принцип міфологічного моделювання вкорінений у зведенні сутності речей до їх генезису; пояснити будову речі — те ж саме, що розповісти, як вона робилася; описати оточуючий світ — оповісти історію його першотворення²⁸.)

Немає сумніву, що саме так усвідомлювалась й «варязька легенда» про походження правлячої династії від трьох братів — Рюрика, Синеуса і Трувора — які поділили між собою землю й започаткували державу, яким би не було походження самої легенди: «заморським» чи місцевим новгородським. Кожна із складових частин майбутньої Київської держави — південна й північна — мала свій етіологічний міф, що виводив її першопочатки з «правильної» тріадної організації²⁹, а отже освячував і сучасне буття.

Не буде фантастичним, можливо, припущення, що троїстість центрів Руської землі могла усвідомлюватися й у категоріях звичної для євразійської традиції тріади кольорової символіки частин світу, у якій північ символізувалася чорним кольором, захід — білим, південь — червоним³⁰. Присутність такого типу явлень у слов'янській ментальності (щоправда, тут виразніше виступає двочленна структура з опозицією північ — чорне, південь — біле) засвідчена для досить раннього часу; пізніше це дало поштовх для формування таких назв, як Біла, Чорна, Червона Русь тощо³¹. Всередині Руської землі реконструюється принаймні протиставлення її півдня й півночі, «білих» полян та «чорних» сіверян, що на земному рівні, вірогідно, мало відповідати відомому із західнослов'янського матеріалу протистоянню білого й чорного богів — Білобога й Чорнобога.

Давно визначено, що етимології полян і сіверян, втім як і інших племен, як подає літописець, не заслуговують на довіру належачи до числа так званих народних³². Етнонім «сіверяни», що в історичні часи безумовно усвідомлювався як відповідник «півночі» (літописний «сѣверь») виводиться нині з індоєвропейської основи із значенням «чор-

²⁷ *Собрание народных песен П. В. Киреевского. Записи Л. И. Якушкина.* — М., 1986. — Т. 2. (Памятники русского фольклора). — С. 12, № 5. Первісна назва «Голубиною книгою» була, ймовірно, «Глибинна книга», тобто книга про «глибини», першопочатки. *Топоров В. Н.* К интерпретации былины «Путешествие Вавилы со скорморохами»: мифологические истоки и историческая подкладка // Балто-славянские исследования. 1983. — М., 1984. — С. 156. Найдавніші відомості про існування «Голубиною книгою», збереженої у численних пізніх списках, походять з початку XIII ст.: св. Авраамія Смоленського (пом. 1221 р.) звинувачували у її «шануванні». Наші співставлення з текстом «Повісті временних літ», як гадаємо, відсунуть цю дату рівно на 100 років.

²⁸ *Мелетинский Е. М.* Поэтика мифа. — М., 1976. — С. 172, 173; *Раевский Д. С.* Модель мира скифской культуры... — С. 23, 49.

²⁹ Важливо відзначити, що описуючи самоврядкування новгородських словен до встановлення в них «трикняжжя», літописець слідом за переказом скаржитися на чвари й розбрат, на відсутність «порядку» («Земля наша велика и обильна, а нарядя в ней нѣтъ»). — ПВЛ. — Ч. 1. — С. 18. Завдання міфу (і ритуалу) — перетворення безладдя в порядок, «хаосу» — в «космос».

³⁰ *Иванов Вяч. Вс.* Цветовая символика в географических названиях в свете данных типологии (к названию Белоруссии) // Балто-славянские исследования. 1980. — М., 1981. — С. 164—168, 176; *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Мифологические географические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. Методология и историография. — М., 1976. — С. 122.

³¹ *Soloviev A.* Weiss-, Schwartz- und Rotreussen. Versuch einer historisch-politischen Analyse // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1959. — Bd. 7/1 — S. 133.

³² *Хабургаев Г. А.* Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. — М., 1979.

ний» (пор.: осетинське — «saw», дав.-інд. «syāva», іранськ. «syava») ³³. Племінний центр сіверян Чернігів має досить прозору семантику. Отже, у топонімії землі сіверян маємо поєднання понять «чорного» й «півночі». Натомість для полян видається вірогідною етимологія від «половий, половой» — світло-жовтий, бляклий ³⁴, а разом з тим — білявий ³⁵. Не можна не згадати у цьому контексті й іншу, за літописцем, новішу назву полян — «Русь» з тотожним семантичним рядом — «русаявий, білявий», «світлий» тощо.

У балтійських слов'ян Білобог та Чорнобог протиставлялися як втілення доброго й лихого начал, що переносилося й на назви місцевостей, похідних від них ³⁶. Аналогією є протиставлення у літописі полян («обычай имуть кротокъ и тихъ» ³⁷) «звіриним» звичаям сіверян.

В західнослов'янському регіоні з Білобогом та Чорнобогом пов'язані назви узвиш, гір — «Wiely bôh», «Corny bôh» ³⁸. Аналогічні назви гір (наприклад, Чорна гора) існують і в Східній Європі. На особливу увагу заслуговує опис Аль-Масуді трьох храмів слов'ян (що у арабській географічній парадигматиці мало, ймовірно, співвідноситися із «трьома групами» слов'ян). Один з цих храмів (а саме — другий) збудовано, згідно з аль-Масуді, на «Чорній горі» і в ньому стояв ідол Сатурна ³⁹. Поява цього бога у цілком фантастичному описі начиння храму пояснюється теоріями арабських астрологів, згідно яких Північ знаходилася в зоні впливу саме цієї планети; крім того Сатурну підвласне усе чорне, а також холод ⁴⁰.

Божество з аналогічною назвою (Чорногора), ймовірно, існувало й у східнослов'янському пантеоні, про що пише П. В. Киреевський у листі до Н. М. Язиково про сюжетуку зібраних ним так званих «духовних віршів»: «В стихах, мною собранных, упоминается о черногоре-птице, сидящей на херсонских вратах в словесном Кieve-граде» ⁴¹.

Повертаючись до гегемонії триумвірату Ярославичів, підготовленої концепцією тріадності «Руської землі» зазначимо, що аналогії такому порядку владарювати можна відшукати досить багато й у цілком історичні часи. Поділ держави між трьома нащадками — є досить звичайним навіть у Європейській історії, та важко визначити, які з аналогії будуть коректними. Маємо абсолютно ідентичний ярославовій ідеї так званий Тестамент польського князя Болеслава Кривоустого від 1138 р. Згідно цього документа Болеслав, що на момент смерті, подібно Ярославу, мав п'ятьох синів, розпорядився так: старший син Владислав, що мав бути за «принцепса» (аналогія «старійшого» на Русі) одержав столичний Краків з Малопольщею та Шльонськ, Мешко Старий — Великопольщу, Болеслав Кучерявий — Мазовію з Куявами. Два наймолодші сини Болеслава разом з матір'ю Саломією одержали другорядний Ленчицький уділ ⁴². Хоча такий розподіл міг бути спричинений неповно-

³³ *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.*— К., 1985.— С. 154.

³⁴ *Фасмер М.* *Этимологический словарь русского языка.*— М., 1987.— Т. 3.— С. 313.

³⁵ *Аналогічна етимологія д.-руськ. «половці», що є перекладом тюркської назви — «кумани», утвореної від основи «quba» — блідий, сивий, світло-жовтий, русаявий.* *Баскаков Н. А.* *Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве».*— М., 1985.— С. 65, 66, 123, 127; *Скржинская Е. Ч. Половцы.* *Опыт исторического истолкования этникона // ВВ.*— 1986.— Т. 46.— С. 266, 267.

³⁶ *Иванов Вяч. Вс.* *Указ. соч.*— С. 176.

³⁷ *ПВЛ.*— Ч. 1.

³⁸ *Иванов Вяч. Вс.* *Указ. соч.*— С. 176, 177.

³⁹ *Ковалевский А. П.* *Аль-Масуди о славянских языческих храмах // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений.*— М., 1973.— С. 80.

⁴⁰ *Там же.*— С. 83; *Пор. укр. «сівер» — північний холодний вітер.*

⁴¹ *Калугин В.* *Струны рокотаху... Очерки о русском фольклоре.*— М., 1989.— С. 309. *Вар.:* «Астрахтир-птица», що сидить на «Сабрицких вратах» (пор. «Самватас» як паралельна назва Києва у Костянтина Багрянородного) у Києві (Собрание народных песен П. В. Киреевского.— № 7). Така назва (від основи — страх — (— старф —), безумовно, веде до ототожнення з «Страфиль-птицей» з Голубиною книги, про що свідчать й ідентичні атрибути.

⁴² *Lowmiansky H.* *Początki Polski.*— Т. 6, *cesz 1. Polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początków wieku XIV.*— Warszawa, 1985.— S. 101 et passim.

літтям двох синів померлого князя, підготовлений за традиційними уявленнями, аналогічними до руських.

Дослідження генезису будь-якого соціального інституту і за формою, і по суті є дослідженням ретроспективним — від розвиненої форми витоків. Тільки так, прослідковуючи його поступове «зменшення» й зрощення форм, можна вбезпечити себе від помилки у визначенні тієї майже непомітної у глибині віків точки, звідки почалося «зростання». Але розмотуючи цей «клубок», ми часто-густо з'ясовуємо, що непомітно для себе проминули кінець нитки: політичний інститут виникає немов би з нічого, за відомою античною приказкою — як «Бог з машини». Те, що знайдемо за всіма усталеними дифініціями аж ніяк не може бути визначено як «політичний інститут», бо власне «політичного» у цьому явищі ще не має. Постає проблема інституту й ритуалу, їх співвідношення, яка здається інколи тупиковою. Проте проблема ця не онтологічна, швидше — питання методології. Марні є спроби відшукати в історичній традиції той чітко окреслений момент, коли ритуальне дійство стає інституцією влади: завжди лишається момент, коли можна говорити, що ритуал вже не є ритуал, а інститут ще не є інститутом. Питання, власне, про смаки і відсотки.

Насправді, маємо справу з безперервною еволюцією, про яку так влучно, попри всю парадоксальність, сказав Гілберт Кійт Честертон: «Мораль розпочалася не з того, що одна людина сказала іншій: «Я тебе не вдарю, якщо ти не вдариш мене». Виконуючи обряд, люди знаходили моральну цінність. Вони не виховували хоробрості — вони боролися за святиню, і раптом — помічали, що хоробрі. Вони не виховували чепурності — вони обмивалися для вівтаря, і помічали, що чисті. Десять заповідей, які потім вподобало все людство, були просто військовим статутом, списком наказів, потрібних для того, щоб охороняти якусь скриньку на шляху через пустелю. Беззаконня було злом, бо ставило під удар ковчег. І лише тоді, коли один день відвели Богові, з'ясувалося, що людина може відпочити раз на тиждень»⁴³.

А. П. Толочко

К ПРЕДЫСТОРИИ «РУССКОЙ ЗЕМЛИ» XI—XIII вв.

В 1054 г. завещанием Ярослава Мудрого был создан такой порядок владения, при котором вся полнота государственной власти оказалась в руках трех старших его сыновей — Изяслава, Святослава и Всеволода. Политическая гегемония «триумвирата» Ярославичей справедливо объясняется тем фактом, что они разделили между собой «Русскую землю», господствующее ядро Древнерусского государства. Считается, что полицентризм Русской земли впервые и был установлен завещанием Ярослава. Однако, есть основания считать, что трехчастная структура Русской земли — явление гораздо более древнее, чем середина XI в. При этом, существование трех центров — Киева, Чернигова и Переяславля — нельзя объяснить ни исходя из этнических процессов IX—XI ст., ни из политической истории. В то же время, в украинском и белорусском фольклоре сохранились тексты, которые связывают полицентризм Русской земли с трюичной моделью социального устройства. Это дает основания рассматривать трехчастную структуру Русской земли в духе «трифункциональной теории», предложенной Жоржем Дюмезилем. Триумвират Ярославичей находит полную аналогию в идее «троецарствования», характерной для скифов. Как известно, идеологическим обоснованием института «троецарствования» был изложенный Геродотом миф о разделе государства между тремя сыновьями Таргитая — Липоксаем, Арпоксаем и Колаксаем. Аналогичные этнологические мифы существовали и на Руси. Это предание о трех братьях — Кие, Щеке и Хориве, основателях Киева, и знаменитая легенда о призвании трех братьев-варягов — Рюрика, Синеуса и Трувора. Идея «троецарствия» как идеального государственного устройства существовала на Руси и после принятия христианства, получив санкцию в библейской традиции о разделе мира между тремя сыновьями Ноя — Симом, Хамом и Иафетом.

⁴³ Честертон Г. К. Есе // Філософська і соціологічна думка.— 1990.— № 1.— С. 58.

ON PREHISTORY OF THE «RUSSIAN LAND» OF THE 11th-13th CENTURIES

According to the testament of Yaroslav the Wise in 1054 the absolute state power was concentrated in hands of his three elder sons: Izyaslav, Svyatoslav and Vsevolod. They divided the «Russian Land», a ruling kernel of the Old Russian state, among themselves, which provided the political hegemony of their «triumvirate». It is considered that it was Yaroslav's testament which had first established polycentrism of the Russian Land. But there are grounds to think that the three-part structure of the Russian Land dates back to the time more ancient than mid-eleventh century. In this case existence of three centres—Kiev, Chernigov and Pereyaslavl—can be explained neither proceeding from the ethnic processes of 9-11th cent. nor from the political history. At the same time the Ukrainian and Byelorussian folklore retains certain texts which associate polycentrism of the Russian Land with a ternary model of social organization. This gives reasons for considering the three-part structure of the Russian Land as the «three-function theory» proposed by George Dumessil. Triumvirat of Yaroslavichi (Yaroslav's sons) is completely analogous to the idea of «triple reign» characteristic of Scythians. As is known, the institute of «triple reign» was ideologically backed up by a myth told by about division of the state among three sons of Targital: Lipoxai, Arpoxai and Cholaxai. Similar etiological myths existed in Rus as well: a legend about three brothers—Kiy, Shchek and Khoriv—the founders of Kiev and the well-known legend about a summon of three brothers-Varangians: Rurik, Sineus and Truvor. A thought of the «triple reign» as an ideal state system existed in Rus after adoption of Christianity being sanctified in the biblical tradition of the world division among three sons of Noah: Sim, Ham, Japhet.

Одержано 04.04.90

КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ПОНИЗЗЯ ДНІПРА

А. О. Козловський, В. Є. Ільїнський

Праця присвячена сучасному стану археологічних пам'яток запорозького козацтва в Пониззі Дніпра. Приведені дані про археологічні дослідження останніх років на о. Хортиця і на території Кам'янської Січі.

Останнім часом зростає інтерес до минулого України, особливо до історії запорозького козацтва. Ряд нових досліджень, які спираються на аналіз писемних джерел, однак, зосереджується на політико-воєнних аспектах діяльності козацтва, а його соціально-економічній організації приділяється значно менше уваги. Та й у наявних писемних джерелах ці питання відбито недостатньо, тож для їх вирішення доцільно ширше залучити археологічні дані.

Наприклад, щодо часу й основи виникнення козацтва. Виходячи з писемних джерел, точної відповіді ми не маємо. Але з археологічних даних нам відомо, що на берегах Дніпра і на його островах уже в давньоруський час було досить багато поселень (близько 60 пам'яток). Дослідники схиляються до того, що вони належали бродникам, спосіб життя яких має багато спільних рис з козацтвом¹.

Раніш існувала думка, що населення на цій території було повністю знищено під час татаро-монгольської навали і тут утворилося

¹ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.).— К., 1975.— С. 190; Козловський А. О. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX—XIV вв. // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 70.

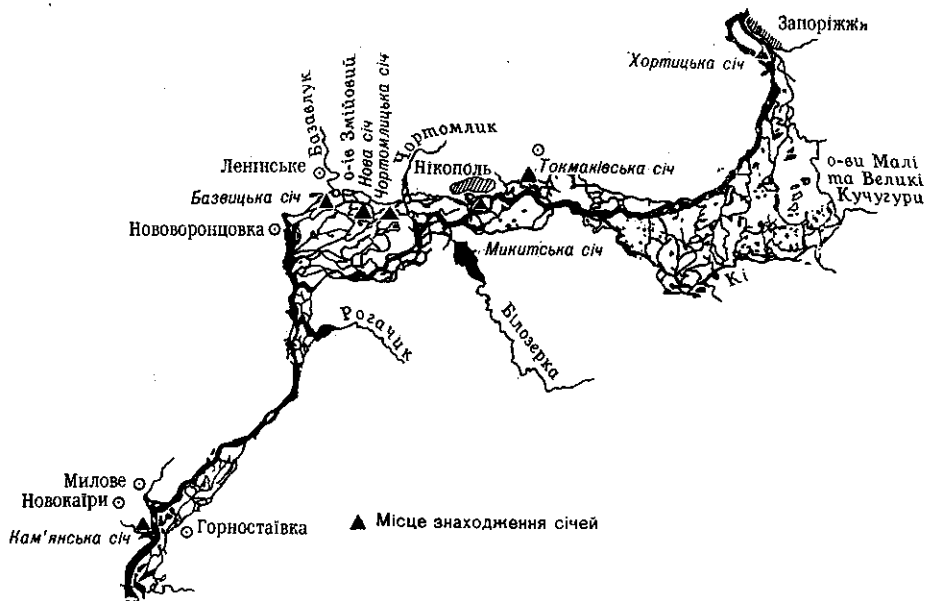

Рис. 1. Місця розташування Січей.

«Дике поле», де панували кочівники. Проте це далеко не так. Значна кількість пам'яток існувала і в другій половині XIII—XIV ст. Змінилися напрямки їх зв'язків: якщо раніше чітко простежувалися зв'язки з Києвом, то зараз вони посилюються з Кримом. Основа ж господарства не зазнала значних змін — перевага за землеробством і скотарством². Таким чином, можна говорити про заселеність Пониззя Дніпра до початку XV ст. На жаль, пам'яток XV—XVI ст. тут дуже мало, вивчені вони недостатньо, щодо них, до того ж, досі немає єдиної точки зору. Та свідчать вони про заселеність Пониззя Дніпра і на той час. Отже запорозьке козацтво виникло не на пустому місці. Тут були ще живі традиції бродників, існували якісь пункти з осілим населенням. У даному плані цікаве обстежене 1990 р. городище на о. Хортиці, де біля поселення давньоруського часу досліджені вали, рови й житлові споруди, які, ймовірно, відносяться до XIV—XV ст.³

Без залучення археологічних даних не можна вирішити й питання: чи була тут Січ, чи ні. Всі наявні писемні джерела вже вичерпані, археологічні ж дослідження останніх років дають змогу більш точно встановити якщо не сліди Січі, то залишки замку князя Д. Вишневецького⁴.

Звернімо увагу, що майже всі Січі виникають на місці більш ранніх поселень. Так, Чортомлицька і Нова — на місці поселень давньоруського періоду, Кам'янська — на місці поселення XII—XIV ст. Тут зафіксовано й два могильники: один золотоординського часу, другий, частково досліджений у 1990 р., попередньо віднесено до XV—XVI ст.⁵

Крім Січей на цій же території існувала і значна кількість зимівників, тимчасових осель мисливців та рибалок, які майже не вивчені в археологічному плані.

Основне завдання нашої статті — описати відомі пам'ятки запорозького козацтва, стан їх вивчення, визначити напрямки і завдання їх подальшого дослідження, а також спробувати на основі аналізу існуючих археологічних матеріалів зробити деякі висновки (рис. 1).

² Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1991 (в друці).

³ Ільїнський В. Є. Звіт за археологічні розвідки на о. Хортиці 1990 року // НА ДІКЗ.

⁴ Там же.

⁵ Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Звіт про дослідження на Кам'янській Січі у 1989 р. // НА ДІКЗ, № 39.

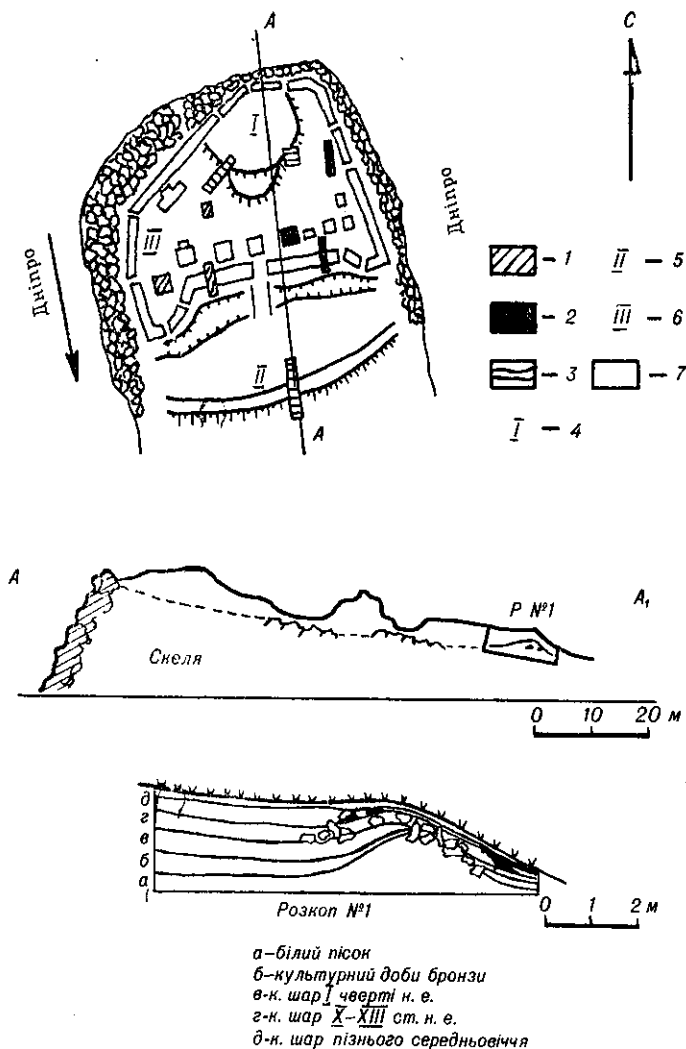

Рис. 2. План території скелі Канцepської на о. Хортиця (Байда): 1 — розкопи 1941 (Л. Макаревич) й 1953 рр.; 2 — розкопи 1968 р.; 3 — розкопи 1990 р.; 4 — цитадель (відкрита у 1990 р.); 5 — вал (відкритий у 1990 р.); 6 — зовнішній вал судверфі (1736—1739 рр.); 7 — залишки споруд судверфі.

Хортицька Січ. Пошуки її давно вже займають науковців. На початку 70-х років ХХ ст. робилися спроби узагальнити всі археологічні дослідження з цього приводу⁶.

Вивчаючи територію о. Хортиці та околиць, Д. І. Яворницький виділив кілька об'єктів, які підлягали перевірці археологічно. Це, насамперед, північна частина о. Велика Хортиця, де привертала увагу система редутів, пов'язаних з подіями російсько-турецької війни 1736—1739 рр.⁷ Була зібрана велика кількість зброї, військового спорядження того часу. Далі, спираючись на вказівки Е. Лясоти⁸ (кінець ХVІ ст.), Д. І. Яворницький припускає перспективність пошуків замку Д. І. Вишневецького-Байди на о. Канцepському*. Сам вчений не займався роз-

⁶ Брайчевський М. Ю. Перспективи дослідження українських старожитностей ХІV—ХVІІІ ст. // Середні віки на Україні.—К., 1971.—Т. 1.—С. 21, 22; Юра Р. О. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України // Там же.—С. 31—40.

⁷ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.—Львів, 1990.—Т. 1.—С. 65. карта с. 62.

⁸ Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень.—№ 10.—1984.—С. 103.

* Острів Канцepський відомий в літературі під назвами: Канцepська скеля, Байда, Мала Хортиця.

копом, а лише заміряв та зняв плани фортеці, збудованої в 1736 р. цитаделі Запорозької верфі⁹ (рис. 2). Матеріал, зібраний на цих островах (гармати, ядра, кулі, зброя), датується XVI—XVIII ст., але місця Січі (або замку) знову ж не знайдено.

Тоді ж пошуками Хортицької Січі займався і Л. Падалка¹⁰. Він знімає топографічний план Кічкаського мису, знаходить на його терені великі укріплення й описує їх. Автор прямо пов'язує будівництво цих укріплень з діяльністю Д. Вишневецького в середині XVI ст. Розкопки на укріпленнях не велися. Після спорудження ДГЕС все було затоплено водосховищем.

За радянського часу в 1950 та 1953 рр. на о. Канцерському (Мала Хортиця) проводив розкопки В. Ф. Пешанов¹¹. Було закладено три шурфи всередині фортеці 1736—1739 рр., однією траншеєю перерізано вал. Знайдені матеріали відносяться до доби бронзи, черняхівської культури та ін. Доказів того, що укріплення пов'язані з подіями XVI ст. експедиція не виявила.

У 1956 р. питаннями топографії Січей займалися В. О. Голобуцький і І. Г. Рознер. Переверяючи стан усіх козацьких старожитностей, вони роблять висновок про відсутність на о. Хортиці будь-яких козацьких поселень¹². В архівах краєзнавця В. Г. Фоменка залишилися схеми спостережень того часу на скелі Савутній, де зафіксовано й описано укріплення — «окоп», традиційно пов'язаний з подіями 1583 р. (гетьман Шаха) та 1616 р. (Петро Конашевич-Сагайдачний). Цей «окоп» зруйновано під час будівництва ЛЕП¹³.

Вперше великі археологічні дослідження всіх відомих укріплень на о. Хортиці зробив у 1968 р. Р. О. Юра¹⁴. Проведено роботи на території Великої Хортиці з приводу датування усіх редутів та фортець, перерізано вали й споруди на скелі Савутиній. Зроблено висновок, що це — утворення в результаті будівництва ЛЕП, а більш давні культурні шари зруйновано. Залишки поселень датовані домонгольським часом. Також досліджувались укріплення на півночі о. Хортиці, «Вал Сагайдачного». Усі вали датувалися 1736—1739 рр.

Експедиція досліджувала і територію фортеці на о. Канцерському (м. Хортиці, Байді). Було розкопано дві російські землянки. Перша, у центрі фортеці, біля південних воріт загинула внаслідок пожежі, мала розмір 7×6,5 м, заглиблена до материкової скелі на 0,6—0,9 м. Прямокутна в плані, вона мала піч-кам'янку (1,5×1,75 м) в південно-західному кутку. Матеріали: кераміка XVIII ст., віконне скло та ін. За межами житла, у зруйнованому культурному шарі, знайдено залізний наконечник списа XV—XVI ст.

Таку саму землянку досліджено біля східних воріт фортеці. Матеріали датують житло першою чвертю XVIII ст. Біля західної стіни, за межами землянки, знайдено бронзовий каламар (XVI—XVII ст.)¹⁵. (Рис. 10; 3).

При дослідженні південного валу 1736 р. виявлено під насипом декілька уламків згорілих деревин (нахил на північ) — «паль». Звертаючи увагу на матеріал та датуючи уламки деревин періодом до

⁹ ЦДА ВМФ, ф. 3, оп. 27, спр. 1286.

¹⁰ Падалка Л. К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества // Киевская старина.— К., 1984.— Т. IV.— С. 262—271.

¹¹ Пешанов В. Ф. Отчет о раскопках на М. Хортице // Архив ЗОКМ № 114.

¹² Голобуцкий В. А. Запорожское казачество.— К., 1957.— С. 76—78; *Описуючи замок Д. Вишневецького*, автор помилково об'єднав інформацію про укріплення на о. Канцерському (*И. Карелин*. Запорожские городища // ЗООИД.— Одесса, 1875.— Т. IX.— С. 436—437) з даними Л. Падалки про залишки укріплень на Кічкаському місці (*Падалка Л.* К вопросу о существовании...— С. 264).

¹³ Фонд Фоменко В. Г. // НА ГИКЗ на о. Хортиця; *Кіценко М.* Хортиця в героїці і легендах.— Дніпропетровськ, 1967.— С. 17—30; *Фоменко В. Г.* Кічкаська переправа і містечко на Малій Хортиці // *Історичні джерела та їх використання*.— К., 1966.— С. 110—113.

¹⁴ Юра Р. А. Работы Хортицкой экспедиции в 1968 г. // *Археологические исследования на Украине в 1968*.— Вып. 111.— С. 245—249.

¹⁵ Юра Р. А. Указ. соч.— С. 247.

1736 р., Р. О. Юра зробив висновок, що «замок» Д. Вишневецького, якщо він був на о. Канцерському (Байді), повністю зруйновано спорудами часів російсько-турецької війни¹⁶.

У 1972 р. О. В. Бодяньський відкрив велике багатшарове поселення (6 га) в південній надплавневій частині о. Хортиці біля оз. Осокорового. Експедиція Державного історико-культурного заповідника протягом 1976—1980 рр. досліджувала його і датувала Х—ХІІІ ст.¹⁷ У ході робіт знайдено понад 17 житлових і господарчих об'єктів, велика кількість матеріалу: місцева та довізна кераміка ХІІ—ХІІІ ст., металеві вироби, зброя, уламки чавунних казанів, монети¹⁸. Великий обсяг робіт, проведених в ті роки, не дав змоги довести до кінця інтерпретацію деяких об'єктів, їх остаточне датування і датування керамічного матеріалу¹⁹. Значна група керамічного матеріалу: глечики, горщики, полив'яна кераміка з верхніх шарів поселення заслуговує на більш детальне вивчення, бо має аналогії з керамікою пам'яток золотоординського часу²⁰. Деякі з варіантів мали широке розповсюдження в ХІV—ХVІ ст.²¹ Знайдено на поселенні монети хана Кільтібека (1361—1362) та інші, датовані 1344—1349 рр., велика кількість уламків чавунних казанів²². Умови залягання стратиграфічних шарів з матеріалом пізнього середньовіччя потребують звернути увагу на цю територію не тільки як на літописне поселення Протолче киеворуського часу²³, але й як на пізніший об'єкт, можливо ХІV — початку ХVІ ст.

Експедиція Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиці продовжувала роботи у 1987—1989 рр. При дослідженні пам'яток доби бронзи відкрито козацькі зимівники в б. Липовій (датовано другою половиною ХVІІІ ст.) і б. Молодняга (І чверть ХVІІІ ст.)²⁴.

У 1990 р. нами проводилися розвідувальні розкопки на о. Великій Хортиці та о. Канцерському (Байді)*. На о. Канцерському виявлено залишки укріплень і кам'яних споруд, матеріал яких дозволяє датувати походження їх значно ранішими періодами, ніж вважалося. Наступне використання цих укріплень, їх поновлення, відноситься до киеворуського часу та пізнього середньовіччя (рис. 2. Роз. 1). Споруди періоду російсько-турецької війни 1736 р. частково зруйнували ці укріплення: великі будівельні роботи, проведені в той час, порушили значну частину культурного шару, ускладнили простеження стратиграфії пам'ятки²⁵.

На о. Хортиці, на терені колишнього хутора біля оз. Підкручного, виявлено залишки укріплень (рис. 3; 2). Досліджений об'єкт, розташований на підвищенні, має вали та залишки рову, збудовані одночасно і штучно зруйновані. Виявлено сліди руйнування укріплень з дерев'яної та хмизової огорожі, які збереглися протягом майже всієї півден-

¹⁶ Юра Р. О. Звіт про роботу Хортицької експедиції у 1968 р. // НА ІА УРСР: Юра Р. О. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України.—С. 37. (Р. О. Юра посилає на роботи 1941 р. Макаревича Л. Матеріали не залишилися).

¹⁷ Сокульський А. Л., Шевченко Т. К. Раскопки славянского поселения на о. Хортица // Археологические открытия 1976 г.—М., 1977.—С. 374.

¹⁸ Шевченко Т. К., Бодяньский О. В. Звіт про роботу Хортицької археологічної експедиції 1976 р. // НА ДІКЗ, № 109.

¹⁹ Там же.— №№ 109, 110, 158, 203.

²⁰ Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде.—М., 1978.—С. 48, 87; Довженко В. И. Отчет Горностаевской археологической экспедиции 1959 г. о раскопках татарского города на урочище «Большие кучугуры» в Днепровских плавнях Запорожской области // НА ИА АН УССР, № 1953/2, № 2217.—С. 13; Довженко В. И. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // АП УРСР.—К., 1961.—Т. 10.—С. 175—193.

²¹ Горшкевич В. И. Летопись Херсонесского музея за 1914 г.—Херсон, 1916.—С. 2—13.

²² Шевченко Т. К., Бодяньский О. В. // НА ДІКЗ, №№ 109, 110.

²³ Сокульський А. Л., Шевченко Т. К. Раскопки славянского...—С. 374.

²⁴ Козачок Н. Л. Звіти про роботу Хортицької археологічної експедиції у 1988—1990 рр. // НА ДІКЗ на о. Хортиці.

* Автори висловлюють вдячність за велику допомогу у роботі Д. Я. Телегіну та О. В. Бодяньському.

²⁵ Ільїнський В. Є. Вказ. праця.

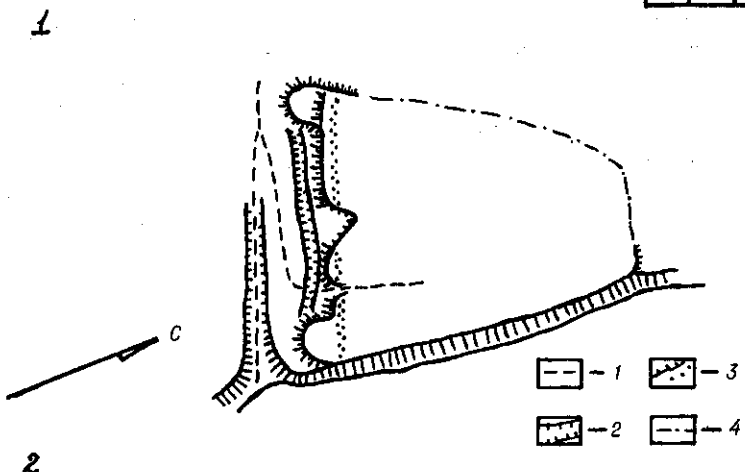
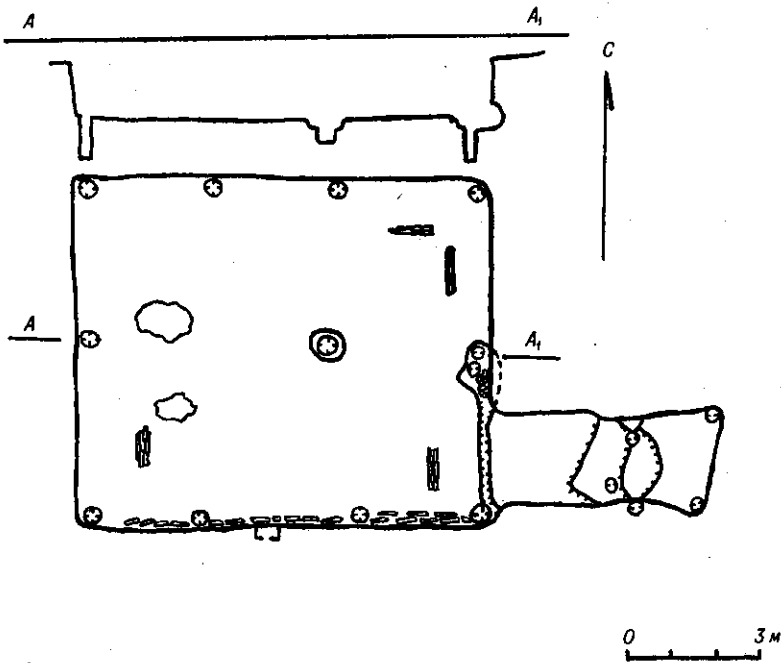

Рис. 3. 1 — План і розріз куреня; 2 — План городища біля оз. Підкручного (о. Хортиця).

ної межі городища. Проведено розкопки на валах і в центрі. Житлові споруди напівземлянкового типу, зафіксовані у верхньому стратиграфічному шарі, одночасні з валами й ровом. Масовий керамічний матеріал з цих жител, вироби з металу та кістки мають широкі аналогії на пам'ятках пізнього середньовіччя Пониззя Дніпра: мис Тягінка, о. Великі Кучугури та ін.²⁶

Ці нові об'єкти потребують подальшого археологічного дослідження і з'ясування їх відношення до ранніх часів Запорозької Січі.

Томаківська Січ. Колишній острів Томаківка-Буцький, розташований біля м. Марганець, омивається залишками р. Ревуна із заходу й півночі, та р. Томаківкою зі сходу. Пошуками цієї Січі займався Д. І. Яворницький. Він локалізував укріплення, пов'язані з другою половиною XVI ст. на півдні острова²⁷, зібрав значний археологічний матеріал, описав укріплення. У східній частині острова ще за часів

²⁶ Там же.

²⁷ Яворницький Д. І. Вказ. праця.— С. 71.

Д. І. Яворницького простежувалися залишки козацького цвинтаря²⁸. В 1939, 1951, 1954 рр. на о. Томаківці проводив розвідки Ф. Б. Копилов за участю О. М. Апанович²⁹. Але розкопки тут не проводились, були зняті плани укріплень, досліджувалися зовнішні архітектурні елементи споруд.

У 1990 р. експедиція Українського товариства охорони пам'яток історії та культури за участю Д. Я. Телегіна й одного з авторів провела археологічну розвідку на о. Томаківці. В південній частині острова матеріалів пізнього середньовіччя не зафіксовано. На східному похилому березі знайдено велику кількість уламків вапнякового каміння. Вивчення топографії острова дозволяє зробити припущення, що описаний попередніми дослідниками «кокоп» частково затоплено водами Каховського водосховища, частково зруйновано та засипано при будівництві дамби під автостраду. Козацький цвинтар можна локалізувати в східній частині острова³⁰.

Микитинська (м. Нікополь), Базавлуцька (с. Ленінське), Ново-Покровська (с. Покровське) та Чортомлицька Січі, як довели роботи 1990 р., знищені водами Каховського водосховища (рис. 1). Їх вивчали й описували Д. І. Яворницький, В. І. Гошкевич, Ф. Б. Копилов, О. М. Апанович та ін.³¹ Ці роботи мали більш етнографічний характер. Відзначимо, що археологічні дослідження можливо поблизу Базавлуцької Січі на о. Змієвому, який безпосередньо примикав до колишнього Коша і, мабуть, зберігає якісь залишки козацьких старожитностей. Перспективними для цієї пам'ятки ми вважаємо гідроархеологічні дослідження, бо рівень води Каховського водосховища дозволяє працювати на всім терені колишньої Січі.

На Чортомлицькій Січі у с. Капулівці Нікопольського р-ну археологічні роботи провів В. І. Гошкевич у 1910 р.³² Ф. Б. Копилов вивчав залишки мідноливарної майстерні, побутового приміщення, кузні. Наприкінці 50-х років рятівні розкопки у берегових відшаруваннях проводив О. В. Бодяньський, розкопав декілька напівзруйнованих поховань початку XVII ст. поблизу могили Івана Сірка³³.

Влітку 1990 р. одним з авторів було перевірено перспективи дослідження передмістя Чортомлицької Січі. Закладені траншеї не дали жодного матеріалу пізньосередньовічного часу. Інтенсивне руйнування берегової смуги водами Каховського водосховища дає підставу припустити, що зруйновано і цвинтар Чортомлицької Січі³⁴.

Найбільш дослідженою в археологічному плані постає Кам'янська Січ (Херсонська обл., Бериславський р-н, с. Республіканець). Перший науковий опис і топографічне обстеження її зробив Д. І. Яворницький³⁵. Археологічні дослідження на цій пам'ятці проводив В. І. Гошкевич у 1913 р. Користуючись матеріалами Д. І. Яворницького, він уточнює ситуаційний план³⁶ і досліджує ґрунтовий могильник золотоординського часу на краю мису, так званої Стрілки (рис. 4). Датуючий матеріал з поховань: спис, ніж, бронзове дзеркало та ін.³⁷ Кістяки більшістю були у вербових та дубових трунах, залишки яких, разом зі скобами було зафіксовано в 7 могилах. Територія, на якій стояла Січ, до 1913 р. ча-

²⁸ Там же.— С. 75.

²⁹ Копилов Ф. Б. Звіт за огляд запорізьких пам'яток у 1939 році: Короткий звіт про роботу групи по дослідженню запорізьких пам'яток Нікопольсько-Гаврилівської експедиції 1953 р. // НА ІА АН УРСР.

³⁰ Ільїнський В. Є. Вказ. праця.

³¹ Яворницький Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа.— СПб., 1888; Копылов Ф. Б. Археологическое изучение остатков Запорожских Сечей // КСИА АН УССР.— К., 1955.— Вып. 4.— С. 52, 53; Гошкевич В. И. Летопись музея Херсона за 1909, 1910 гг.— Херсон, 1910.— С. 20.

³² Гошкевич В. И. Указ. соч.— С. 20.

³³ Бодяньский О. В. Знахідки епохи Київської Русі у Надпорожжі // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Т. 1.— С. 197.

³⁴ Ільїнський В. Є. Вказ. праця.

³⁵ Яворницький Д. И. Указ. соч.— С. 111—116.

³⁶ Гошкевич В. И. Летопись музея за 1913 год.— Херсон, 1915.— Вып. 5.— С. 8.

³⁷ Там же.— С. 7.

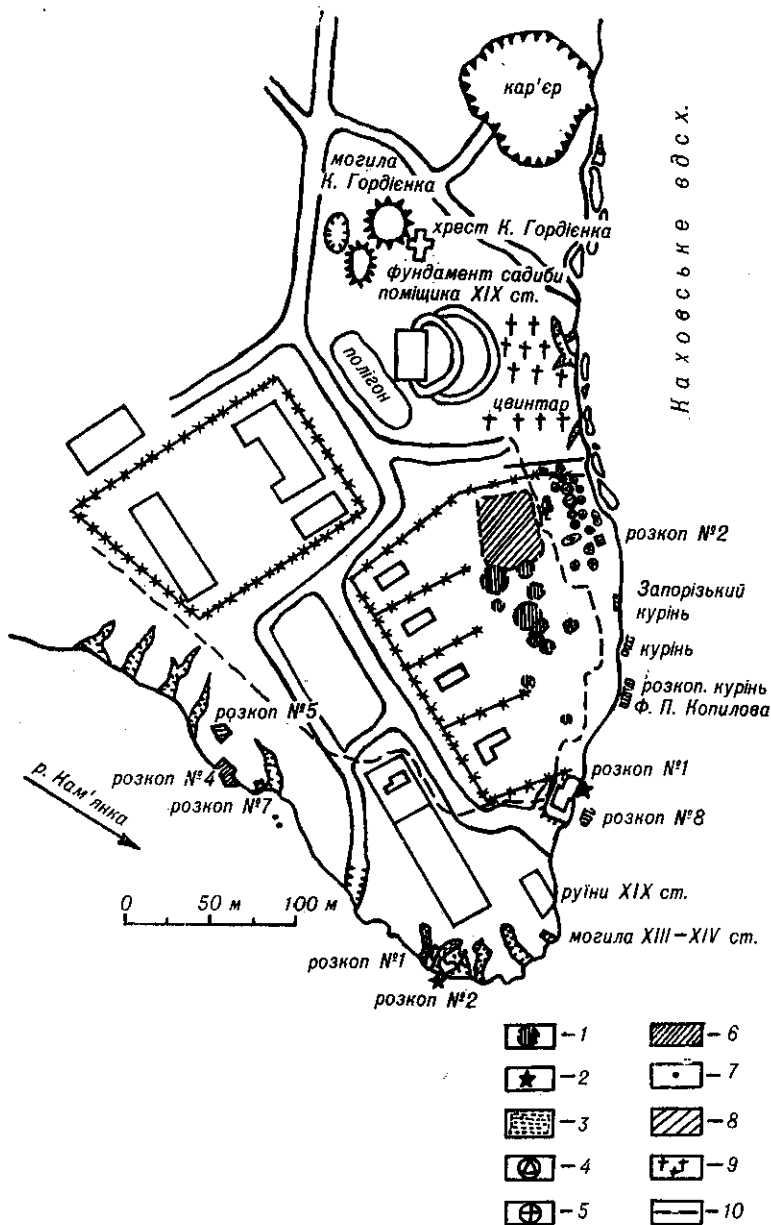

Рис. 4. Ситуаційний план Кам'янської Січі: 1 — нерозкопані курені; 2 — розкопи 1989—90 рр.; 3 — курені втрачені у відшаруваннях; 4 — нерозкопані виробничі ями та канали; 5 — об'єкти залізоплавильного комплексу; 6 — розкопи до 1974 р.; 7 — місця знахідок черняхівської культури; 8 — площа січова; 9 — цвинтар; 10 — землі радгоспу «Наддніпрянський».

стково була забудована, залишилися цілими 24 із 40 ям від куренів. В. І. Гошкевич перерізав траншеєю один з куренів, але матеріали розкопок втрачено, збереглися тільки описи кахлів, орнаментованих квітами, геометричними узорами, із зображенням вершника і двох собак, ангелами³⁸.

Розкопаний курінь — перший з півдня у першому ряду (за класифікацією Д. І. Яворницького). Крім того, розкопано 3 наземні печі, за призначенням залізоплавильні й господарчі — у північній частині Січі.

В. І. Гошкевич вперше припустив, що цвинтар рядових козаків був відокремлений від могил старшини. Так само, вивчаючи матеріал і

³⁸ Там же. — С. 8.

стратиграфію куреня, він зробив висновок, що Кам'янська Січ використовувалась двічі з перервою в декілька років³⁹.

Археологічні дослідження на терені Кам'янської Січі продовжували у 1939 та 1953 рр. Ф. Б. Копилов та О. М. Апанович⁴⁰. Протягом того часу розкопано 4 напівзруйнованих курені першого ряду та одне наземне житло. Через велику руйнацію, їх описання не уявлялось можливим.

У 1972 р. охоронні розкопки починає експедиція ДІКЗ на о. Хортиці. Зроблено спроби знайти зовнішній вал Кам'янської Січі, на який звертав увагу місцевий поміщик Н. І. Вертільяк у 1844 р.⁴¹ Вал не знайдено⁴². Можливо, він, як і багато споруд, був розібраний для господарчого будівництва. Місцезнаходження його може бути встановлено в майбутньому за залишка рову.

Стан території Кам'янської Січі на 1970 р. значно погіршився. Кавховським водосховищем зруйновано всю південну і східну її частини (рис. 4; 3). Майже повністю загинув перший від р. Дніпро ряд куренів, глибокими урвищами прорізано східну частину Січі. Розвідками 1972—1973 рр. виявлено багато напівзруйнованих об'єктів у берегових відшаруваннях. У 1974 р. тут проведено великі за обсягом розкопки силами ДІКЗ на о. Хортиця та ІА АН УРСР⁴³. Козацькі курені досліджено у першому та середньому рядах.

Курінь першого ряду, який зберігся частково, орієнтований малими стінами захід-схід. Із західної сторони мав вхід-сіни. Споруда була напівземлянкового типу, врізана в ґрунт від рівня колишньої поверхні на глибину 0,9—1,55 м. Довжина, приблизно, 10—12 м, ширина—6,4 м. Заповнення насичено вугіллям, зафіксовано обвали очеретяної покрівлі. Під довгими стінами простежено залишки нар. Стіни глинобитні з дерев'яним каркасом, обплетеним хмизом. На підлозі знайдено скляну чарку, дві люльки вишневого кольору.

Курінь середнього ряду, частково зруйнований погребом, мав загальну площу близько 70 м². За конструкцією—аналогічний першому. Рештки сіней, завали глинобитної печі із значною кількістю кахлів і плиток доповнили уявлення про відсутню частину першого курсня. Велика група кераміки з білої та сірої глини розписана хвилями-мазками, комами, лініями по вінцях та плечках. Ця кераміка поширена в культурних шарах пам'яток України кінця XVII ст.⁴⁴

Серед скляних виробів цікаві знахідки фрагментів різноманітних пляшок, сулій, штофів. З кахлів виділяються знахідки із зображенням вершника з клейнодом та двома собаками, «грифон пригощає чорта».

Окрім куренів у 1974 р. досліджено господарчу яму, в заповненні якої розчищено порцелянові піали, люльки, 20 монет, 11 з них срібні півкопійки⁴⁵.

Експедиція 1974 р. доклала великих зусиль для розкриття призначення цілої системи горбів і западин, трактованих Д. І. Яворницьким як «вовчі ями». При розкопках горбів виявлено завали залізоплавильних печей, які залягали під дерновим шаром на площі 2,0 м. Печі грушоподібної форми, в поперечнику 1,5 м, заввишки 0,35—0,4 м. Черінь вимощено дрібним вапняком. По усій його площі розчищені шматки криці й шлаків. Щодо западин (рис. 4; 4, 5), то їх можна пов'язати з технологією виплаву заліза. Їх розміри від 2,5 до 4 м за діаметром, глибиною 1,6 м, заповнення насичене попелом, вугіллям, шлаком.

Призначення об'єкта № 4 з розкопу № 2 (рис. 4, 6) авторами по-

³⁹ Там же.— С. 7.

⁴⁰ Копилов Ф. Б. Короткий звіт про роботу групи по дослідженню Запорізьких пам'яток Нікопольсько-Гаврилівської експедиції 1953 р. // НА ІА АН УРСР.

⁴¹ Эворницкий Д. И. Указ. соч.— С. 118.

⁴² Бодянский О. В. Отчет о работе постоянной Хортицкой археологической экспедиции 1972 г. // НА ГИКЗ. № 45.

⁴³ Сокульский А. Л. Звіт про роботу ДАЕ у 1974 р. // НА ДІКЗ. № 82.

⁴⁴ Виногородська Л. І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія.— 1988.— № 61.— С. 52.

⁴⁵ Сокульский А. Л. Кам'янська Січ // Запорізька правда.— 1990.— Вер., № 12; Сокульский А. Л. Звіт про роботу ДАЕ // НА ДІКЗ, № 83.

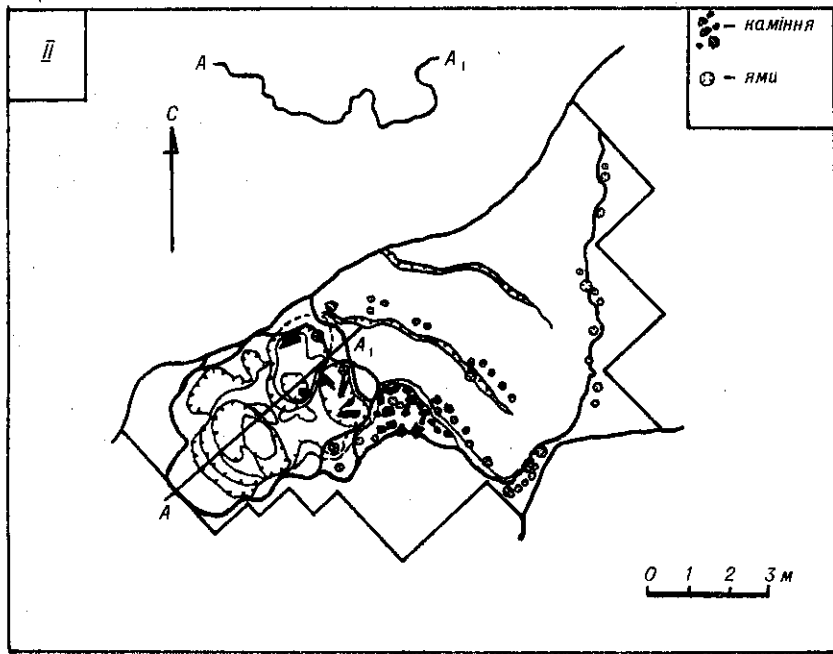

Рис. 5. План шинку.

в'язано з виробництвом деревного вугілля для сиродутної металургії. Заповнення складалось в основному з печини, попелу, вуглин, верхній шар насичений шматками шлаку, черепками розписаного посуду. В східній частині знайдено дві люльки вишневого кольору⁴⁶.

На західній частині мису Стрілка відкрито господарче передмістя. Кузня мала розмір 7,6×6 м. Вхід із заходу. Незважаючи на часткову зруйнованість, вдалося зафіксувати дві долівки, завал стін, піч (2,1×1,3 м). На долівці розчищена велика пляма дьогтю, поруч ковальські кліщі, криця, тиглі. Мабуть, наземна частина об'єкта мала складну дерев'яну конструкцію⁴⁷, поблизу виробничий майданчик, кілька камер. Поруч з об'єктом розкопана майстерня-зброярня 4×5,1 м, засипана будівельними відходами. Досліджувалась велика виробнича піч з вапняковим подом. Заповнення насичене різаними, пиляними кістками. Автори датували цей об'єкт 1709—1711 рр.

Таким чином, роботами 1972—1974 рр. з'ясовано немало питань топографії Січі. Уточнювалось розташування Коша, планування і принципи влаштування різноманітних господарчих об'єктів, рівень технології. Зібрана велика кількість цінних зразків матеріальної культури Запорозької Січі XVIII ст.

Охоронні розкопки на терені Кам'янської Січі було поновлено в 1989 р. авторами. У відшаруваннях берегової смуги виявлено залишки трьох куренів і декілька напівзруйнованих об'єктів XIII—XIV ст. У 1989 р. розкопано напівзруйнований рівчаком шинок першої чверті XVIII ст. (рис. 5)⁴⁸. Загальна площа його залишків 42—47 м². Приміщення заглиблене відносно колишньої поверхні на 0,35 м. По периметру стіни обмазано глиною з доповненням вапняку. Вони простежені вище рівня заповнення на 0,25—0,3 м. Архітектура об'єкта досить складна. Вхід до приміщення — зі сходу, від нього північно-східна стіна зорієнтована на північ і зафіксована протягом 8 м. Південна стіна на відстані 4 м від входу повертала на південь й поступово заокруглювалась на відстані 6 м. Північна та західна стіни знищені рівчаком. Кут на повороті південної стіни обкладений камінням (вапняк).

⁴⁶ Сокульський А. Л. Звіт про роботу ДАЕ в 1974 р. // НА ДІКЗ, № 82.— С. 19.

⁴⁷ Там же.— С. 12.

⁴⁸ Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Звіт про дослідження на Кам'янській Січі у 1989 р. // НА ДІКЗ, № 39.— С. 12—14.

Рис. 6. Типові форми посуду. 1, 3—5 — горщики; 2 — макітра; 4 — довізні порцелянові піали.

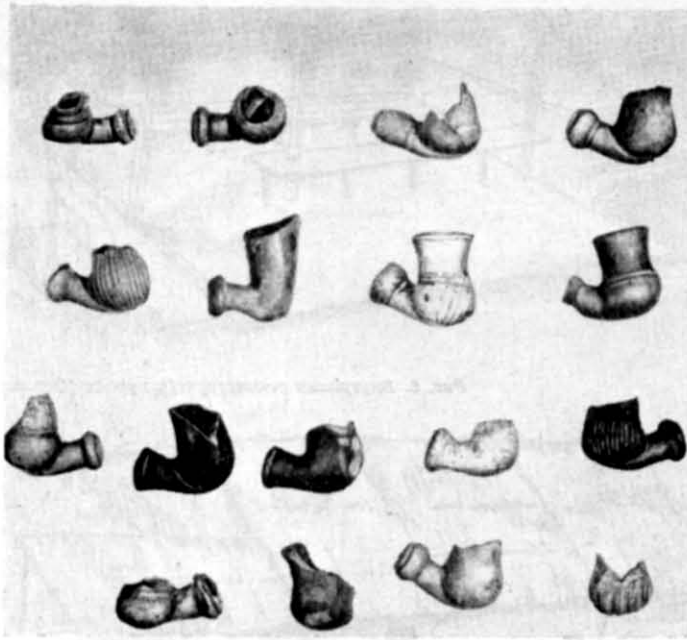
стояли дві макітри (рис. 6, 2), один горщик, накритий кахлею. У цих посудинах знайдено порубані кістки. На підлозі підвалу і в заповненні обох камер велика кількість кісток тварин, люльки та їх рештки (рис. 7, 1), металеві вироби, зброя та ін. Аналогічне становище спостерігалось і над завалом склепіння. Головне заповнення «смітника» — кістки. Загалом їх близько 15 м³. Ідентифіковані: свиня, кінь, велика рогата худоба, олень, косуля, собака, коза, вівця та ін.; риба — короп, щука, сом, осетрові⁴⁹. На підлозі підвалу знайдено фрагменти люльок рожевого, чорного, білого, жовтого кольору. Кількість малинових, зі штампованим орнаментом у вигляді квітів, становила 1/10 частину (рис. 7, 1). Штамповані люльки для цього стратиграфічного ярусу — рідкість. Навпаки, у «смітнику», тобто в культурному заповненні ями на місці підвалу, спостерігались інші співвідношення: штампів з однаковим орнаментом і кольором — 90% (рис. 7, 2). Можливо, ми маємо

Уздовж південної стіни і кута на відстані 2 м розчищено 10 ямок від стовпів перегородки. Вона відокремлювала заглиблений коридор, який сполучався з усім приміщенням у двох місцях — біля східного входу та в центрі. За межами коридора підлога поступово підвищувалася із заходу до входу майже на 0,2 м. На відстані 2 м від коридора крізь центр приміщення проходила сходи́нка, підіймаючи увесь рівень підлоги до рівня виходу з приміщення.

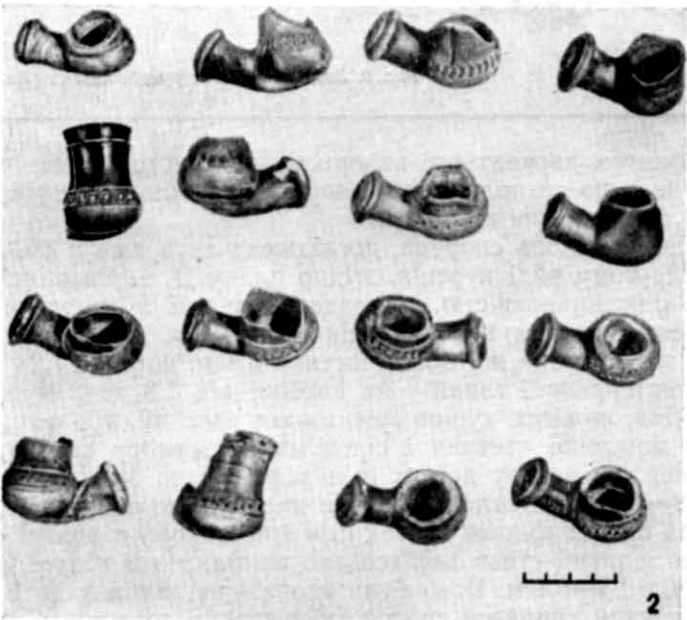
У південній частині приміщення — підвал, заглиблений на 1,65 м від рівня підлоги. Вихід з нього в південній частині, де влаштовані три сходи́нки, площа 18 м². В плані підвал прямокутний, двокамерний, з підбоями. Склепіння підвалу зруйновано, зафіксовано у вигляді прошарку материкової глинисто-вапнякової консистенції. Можна припустити, що в підвал вели два входи. Один, вже описаний нами, другий — з боку приміщення через коридор. Це підтверджують знахідки обпалених деревин у підбоях, мабуть, залишки драбини (рис. 5).

Майже увесь матеріал виявлено в заповненні підвалу. На дні його

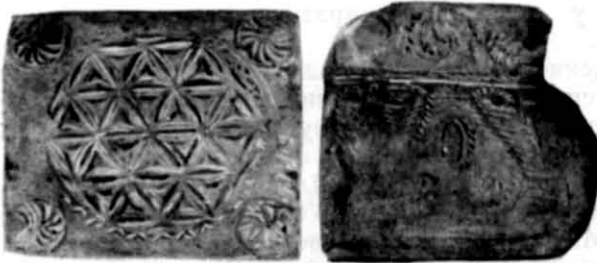
⁴⁹ Там же. — С. 15.

1

2

3

Рис. 7. Знахідки з приміщень Кам'янської Січі. 1 — люльки першого етапу використання будівель; 2 — штамповані люльки; 3 — зразки кахлів з шинку.

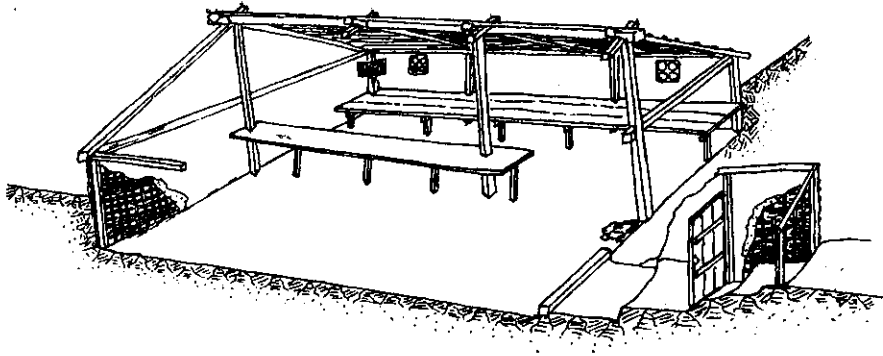

Рис. 8. Внутрішня реконструкція куреня (Остапенко М. А.).

Рис. 9. Зовнішня реконструкція куреня (Ільїнський В. Є.).

справу з фактом двократного використання даного об'єкта через такий тривалий час, що технологія виробництва змінилась, уніфікувалась, як помітив В. І. Гошкевич та ін.⁵⁰

Ще одна житлова споруда, досліджена авторами в 1990 р., знаходилась у другому ряді куренів, згідно плану Д. І. Яворницького (рис. 4, 2); досліджена повністю. Складався курінь з житлової частини і сіней. Повна довжина куреня з сінями — 13 м, довжина сіней 4,2 м, ширина 2 м. Довжина житлової частини 8,8 м, ширина 7,28 м. Долівка куреня з материкової глини — на глибині від 1,8 до 2 м від сучасної поверхні. Довгою віссю курінь орієнтовано по лінії схід-захід (рис. 3, 1).

Стіни житлової частини і сіней мали стовпову конструкцію. По кутках сіней, по центру довгих стін зафіксовано залишки стовпів діаметром 0,2—0,25 м. Житлова частина мала великі опорні стовпи по кутках, по два стовпи вздовж довгих стін і по одному в центрі поперечних стін. Один великий стовп зафіксовано приблизно в центрі житла. Діаметр стовпів 0,3—0,4 м. Вони були вкопані на глибину до 1 м. Один із стовпів, на який спирався сволок, зберігся на довжину більше одного метра, мав у перетині квадратну форму розміром 0,25×0,25 м (рис. 3, 1).

Біля південної стіни зафіксовані залишки згорілої стіни у вигляді обвуглених жердин, хмизу і невеликих завалів печини. Тут же знайдено кілька залізних цвяхів із загнутими кінцями, що входили в конструкцію стін. У конструкцію, крім сволока, входили досить міцні балки, залишки яких у вигляді струхлявілих деревин шириною до 0,25 м виявлено в трьох кутках куреня. Усі вони лежали паралельно до стін (рис. 3, 1). Між сінями й житловою частиною знаходився дерев'яний поріг, заглиблений частково у долівку. Від нього залишилася вузька канавка глибиною 0,15 м і шириною до 0,2 м. Вірогідно, тут були двері.

⁵⁰ Гошкевич В. И. Летопись музея за 1913 г.— С. 7; Сокульський А. Л. Звіт про роботу ДАЕ в 1974 р. // НА ДІКЗ, № 82.

Біля південної стіни, на всьому її протязі, зафіксовано кілька фрагментів скла від круглих шибок. У трьох місцях на долівці трапились дуже обпалені плями. Але опалювальних пристроїв ні в сінях, ні в житловій частині куреня, на жаль, не виявлено. Про можливість існування тут кахляної грубки свідчить значна кількість фрагментів кахлів у заповненні куреня, а також на долівці. Ми спробували реконструювати курінь (рис. 8, 9).

У заповненні куреня знахідок небагато. Основна їх кількість — на долівці. Це кераміка, вироби із скла, металу, кістки, також 5 монет — 2 срібних татарських і 3 російських копійки. В кутовій стовповій ямі виявлено невеличкий скарб із 8 срібних татарських монет (рис. 11), який, вірогідно, був захований за стовп.

Серед інших речей залізна бритва, фрагменти від коштовного, художньо виконаного скляного бокала, явно не місцевого походження, посудини різного призначення з гутного скла (рис. 10, 1, 2), а також керамічні піали з досить цікавим художнім оздобленням (рис. 6, 4).

На долівці виявлено невелику кількість кісток тварин і багато риб'ячих, у тому числі від осетрових.

Рис. 10. Зразки виробів з козацьких приміщень. 1, 2 — скляний посуд; 3 — каламар бронзовий; 4 — ножі та ножиці.

Рис. 11. Скарб срібних монет з куреня.

Більшість знахідок — попід довгими стінами куреня, що може свідчити про наявність саме тут нар для відпочинку, з-під яких було важко вимітати сміття. В центрі куреня таких знахідок значно менше.

Олешківська Січ. Вважалось, що вона зруйнована внаслідок великих земляних робіт у середині XIX ст. та природних змін, пов'язаних з переміщенням Олешківських кучугурів поблизу колишнього м. Олешки⁵¹. Ще Д. І. Яворницький намагався знайти її, але безуспішно. Залишилися тільки записані розповіді мешканців околиць. Поступово район можливого місцезнаходження Січі на околиці м. Цюрупинська забудовувався підприємствами, і краєзнавці та археологи визнали, що локалізація її більш ніж проблематична⁵². У 1974 р. в місцях розташування Коша Олешківської Січі провів розвідкові пошуки В. О. Ленченко, якому вдалося відшукати залишки напівзруйнованої споруди часів першої чверті XVIII ст. (датованої за керамічним матеріалом: кахлями, горщиками, розписаними червоними фарбами, аналогічними зразкам, знайденим на Кам'янській Січі). У 1990 р. ця місцевість кучугур перевірена археологами ІА АН УРСР та ДІКЗ. Зроблені шурфи дають підставу припустити, що частина Олешківської Січі ще не зруйнована і потребує дослідження⁵³.

Культурний шар, частково зруйнований, має потужність від 0,2 м до 0,4 м⁵⁴. Простежено залишки згорілої споруди, в заповненні якої велика концентрація тонкостінної сіроглиняної кераміки, розписаної вохрою у вигляді хвиль, ком, ліній, уламки скляного посуду з гутного

⁵¹ Яворницький Д. І. Вказ. праця.— С. 10.

⁵² Брайчевський М. Ю. Перспективи досліджень Українських сторож XIV—XVIII ст. // Середні віки на Україні.— К., 1971.— № 1.— С. 23.

⁵³ Автори висловлюють велику вдячність В. О. Ленченко, Д. Я. Телегіну за допомогу у проведенні розвідкових робіт.

⁵⁴ Глбінський В. Є. Вказ. праця.

скла. В прошарках, найбільш насичених вугіллям та золою, на глибині 0,3—0,5 м від денної поверхні, концентруються знахідки уламків кахлів, аналогічних за технікою виробництва, якістю глини та сюжетом кахлям з інших козацьких пам'яток XVIII ст. Знайдено кремій від пістоля та ін. Було складено ситуаційний план території, зафіксовано умови залягання матеріалу.

Таким чином, стан запорозьких пам'яток Пониззя Дніпра невтішний. Під водами Каховського водосховища зникли Томаківська, Микитинська, Чортотлицька, Нова Січі; від Базавлуцької лишилася частина цвинтаря, від Олешківської — зовсім невелика частина. На затоплених Січах можливі тільки підводні археологічні роботи. Найкраще збереглася на наш час Кам'янська Січ, на якій маємо повний комплекс: Кош, виробничі передмістя з залишками майстерень, майже повністю збережений цвинтар. Найбільш перспективним виглядає стаціонарне дослідження Кам'янської Січі, якій також загрожує руйнація. Тому, не чекаючи прийняття заходів по забезпеченню збереження пам'ятки, слід невідкладно провести дослідження об'єктів. Це перш за все залишки куренів, профілі яких зафіксовано у відшаруваннях берега, а також у виробничому передмісті, де ряд будов руйнується ярами (рис. 4, 3).

Вже перші дослідження Кам'янської Січі стали результативними. Так, було уточнено планування Січі. Виділено залізоплавильні і залізобробні комплекси, які дозволяють відтворювати технологічні процеси видобування і обробки заліза. Вивчені житлові комплекси дають змогу простежити розміри і планування куренів, а також відтворити деякі їх конструктивні особливості. Підкріплюється ряд писемних даних про наявність і розташування в курені нар для спання і столів у центрі. Знайдені тут матеріали свідчать про конструкцію стін, для зведення яких застосовували вертикальні стовпи, переплетені мхизом і обмазані глиною. Вперше виявлено в курені віконне скло, яке дозволяє впевнено говорити про наявність шибок. Майже повна відсутність кухонного посуду свідчить про те, що їжа готувалася в іншому приміщенні, яке знаходилося поруч.

Досить цікавий і досліджений шинок з погребом. Будівля такого призначення розкопана вперше. Знайдений тут посуд, побутові речі, кістки тварин дозволяють відтворити ряд рис побуту запорозького козацтва — що і як вони їли, яким посудом користувалися.

Ряд монетних знахідок свідчить, що зв'язки мешканців Кам'янської Січі розвивалися в двох напрямках — з Україною і з Кримом. Підтверджується це і знахідками окремих речей. Скажімо, ряд виробів з кераміки, зокрема піали, потрапили сюди завдяки зв'язкам з Кримом, а вироби з гутного скла, безумовно, походили з України.

Спираючись на результати досліджень, можна зробити обґрунтовану реконструкцію природно-історичного середовища, ландшафту, визначити закономірності розселення, передислокації значних груп населення.

Значної уваги заслуговує переосмислення традиційних поглядів на взаємовідносини татарського й українського народів, деталізація хронології пам'яток за стратиграфією. Потребує детальних характеристик кожна із Січей, узагальнення всього топографічного, археологічного матеріалу про них.

А. А. Козловский, В. Е. Ильинский

КАЗАЧЕСКИЕ ДРЕВНОСТИ В НИЗОВЬЯХ ДНЕПРА

Анализ состояния археологических памятников запорожского казачества в Низовьях Днепра показал, что большая часть из них в значительной степени утрачена и может быть исследована с помощью методов подводной археологии. Среди имеющихся памятников наиболее перспективными для исследования традиционными археологическими методами представляются остатки Каменской Сечи и ряд пунктов на о. Хортица.

При картографуванні пам'яток запорожського казачества спостерігається не-
каторая их преемственность с памятниками второй половины XIII—XV ст., что при
дальнейших исследованиях может дать интересные данные в плане генезиса запо-
рожского казачества.

Ряд ценных сведений по планиграфии Сечи, особенностям домостроительства и
хозяйственного развития дали исследования объектов жилого, хозяйственного и про-
изводственного назначения на Каменской Сечи. Уже первые данные позволяют оп-
ределить направления торговых связей населения и получить представление о тех
ремеслах, которые получили широкое развитие на Сечи.

A. A. Kozlovsky, V. E. Ilyinsky

COSSACK ANTIQUITIES IN THE LOWER DNIEPER AREA

An analysis of state of archeological relics of the Dnieper Cossacks in Lower Dnieper
Area has shown that most of them are, to considerable extent, lost and may be studied by
means of the methods of underwater archaeology. Remains of the Kamenskaya Sech
and some settlements on the Khortitsa island are still available and may be studied by
traditional archaeological methods.

Charting of relics of the Dnieper Cossacks has revealed certain succession between
them and relics of the 13-15th cent. The further study may provide a new insight into
genesis of the Dnieper Cossacks.

Some valuable data on the Sech planigraphy, peculiarities of house-building and
economic development were obtained from the study of dwelling, farm and production
buildings in the Kamenskaya Sech. Even the first obtained data permit determining
directions of trade relations of the population and those handicrafts which were widely
developed in the Sech.

Одержано 23.10.90

ПІВДЕННЕ КОЛО ОБІГУ ДІРХЕМІВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ (VIII—X ст.)

В. М. ЗОЦЕНКО

У статті наводиться порівняльний аналіз монетного обігу у Східній Європі.

Функціонування монетарної системи давньої Русі великою мірою про-
явилось під час обігу арабських монет, головним чином дірхемів, які у
VIII—IX — на початку XI ст. правили за загальноєвропейську «валю-
ту». Розроблена Р. Фасмером періодизація початкового етапу монетар-
ного обігу в Східній Європі, прийнята, в основному, й сучасними до-
слідниками. Поточнюються лише граничні дати. Універсальність дірхе-
мів у європейському монетарному обігу дозволила зробити висновок
про існування у згаданий час єдиної давньоруської монетарно-грошо-
вої та, пов'язаної з нею, вагової систем¹.

Виходячи із специфіки феодального товарного господарства з його
багатоукладністю і нерівномірністю розвитку економічних відносин,

¹ Фасмер Р. Р. Об издании новой типографии находок куфических монет в Восточ-
ной Европе // Известия АН СССР.—1933.— № 6—7.— С. 473—484; Янин В. Л. Де-
нежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольское время.— М., 1956.—
С. 79, 123, 204; Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тыс.
н. э.— М., 1967.— С. 118; Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби
феодалізму.— К., 1971.— С. 15—28.

у цій єдиній системі можна виділити окремі зони із стійкими характеристиками складу монетарного обігу, встановити регіони стійких економічних зносин, окремі підсистеми обігу, своєрідність торговельно-обмінних контактів між регіонами.

Починаючи з XVIII ст. у Києві та Київському Подніпров'ї виявлено понад 8 тис. арабських монет VIII—X ст. Із них близько півсотні — поодинокі знахідки. Решта складала сім скарбів. Однак з ряду причин для аналізу маємо лише 3254 арабських монети — з трьох київських скарбів (1851, 1863, 1913 рр.) та 30 окремих з Києва та його периферії.

На сьогодні у Київському Подніпров'ї зареєстровано 11 дірхемів та фельс з датою карбування до 833 р. (І період обігу арабської монети у Східній Європі). Географічно вони розподіляються так: Київ — шість, городище та поселення Монастирьок — три, по одній — у межах маєтку Добринського (колишній Київський повіт), на поселенні Бучаки та городищі Княжа Гора. Тобто, їх присутність відзначена практично на всій території Полянського союзу — Русі з півночі на південь. Найстаріша монета групи — омейядський дірхем халіфа Хішама (742—743 рр.), молодшу репрезентує фельс аббасидського халіфа-ал-Мамуна (813—814 рр.). Із 12 монет тільки одна карбована Омейядами, решта — Аббасидами: ал-Мансур — три (759—762 рр.); Харун ар-Рашид — шість (799—809 рр.); ал-Амін — одна (811—812 рр.). Більшість монет вийшла з монетарень центральної (серединної) та східної частини Халіфату: Мединат ас-Салам (Богдат) — дві; ал-Куфа — дві; Самарканд — п'ять; ал-Басра — одна; ал-Махаммедія — одна (одна монета мала зіпсовану легенду карбу). Крім того, маємо свідчення про знахідки східних монет VIII ст. під час розкопок язичницького могильника у Києві, в межах обійсть Зіваля та Багровея (нині вул. Фрунзе, 59—61) у 60-х рр. XIX ст.²

Навчаний матеріал показує, що постійне надходження арабської монети у Київське Подніпров'я фіксується після 50-х рр. VIII ст. Інтенсивним воно стає за часів Харун ар-Рашида, у перше десятиріччя IX ст. Це повністю узгоджується з висновком М. Ф. Котляра про початок (середина VIII ст.) припливу дірхемів на сучасну територію України. Київські знахідки східних монет I періоду їх обігу майже на два десятиріччя випереджають початковий термін появи дірхемів у північних землях Русі.

Географія карбу монет Києва різко відрізняється від знахідок східного монетарного срібла півночі Русі, де в обігу переважали емісії африканських монетарень⁴. Виділяє ці знахідки київської периферії і наявність, хоча й в обмеженій кількості, монетної міді — фельсів.

За нормою ваги середньодніпровські знахідки дірхемів другої половини VIII — початку IX ст. вкладаються у проміжок 2,83—2,85 г, що на 0,8—1 г перевищує вагу афро-арабської монети, яка знаходилася в північноруському обігу того часу⁵. Вага фельса з Монастирика 1,95 г наближалася до норми обігу Північної Русі.

Поодинокі знахідки арабської монети I періоду її обігу на Середньому Подніпров'ї єдині за хронологічними та генеалогічними показниками, за географією дворів карбування. Тож про випадковість потрапляння її до місць археологізації у даному випадку не йдеться. Виявлені тут закономірності обігу східної монети VIII — початку IX ст. дозволяють обґрунтувати критерії, за якими до даної групи залучено екземпляри з пізніших комплексів. Це два дірхеми 142 р. х. (759—760 рр.),

² Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии.— К., 1895.— С. 31; Беляшевский Н. Ф. Монетные клады Киевской губернии.— К., 1899.— С. 38, 66; Марков А. К. Топография кладов восточных монет.— СПб., 1910.— С. 14, № 69, 76; Каргер М. К. Древний Киев.— М.— Л., 1958.— Т. 1.— С. 210, 212; Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень.— К., 1968.— С. 78; Котляр М. Ф. Вказ. праця.— С. 41, прим. 22, № 3, 16; Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.

³ Котляр М. Ф. Вказ. праця.— С. 21—23.

⁴ Фасмер Р. Р. Указ. соч.— С. 478; Янин В. Л. Указ. соч.— С. 91, 92.

⁵ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 94—96.

карбовані в ал-Куфі за халіфа ал-Мансура, які входили до складу поховань середини — другої половини X ст. київського некрополя II, а також фельс 198 р. х. (813—814 рр.) халіфа ал-Мамуна, карбований у Мединат ас-Саламі, із заповнення житла IX — першої половини X ст. на городищі Монастирьок.

Враховуючи факт перетворення всіх трьох монет у підвіски, не можна виключити їх вихід з обігу на момент археологізації. На середину — кінець X ст. дірхеми 60-х рр. VIII ст. повністю випадають з європейського обігу, а у IX ст. переважають монети Харуна ар-Рашида (789—809 рр.), ал-Аміна (809—813 рр.) і ал-Мамуна (813—833 рр.)⁶. У той час як дірхеми київського некрополя II належали до карбування ал-Мансура (754—775 рр.). Отже, надходження цих монет до Києва у період їх обігу вірогідніше, ніж у X ст. Відносно фельса 813—814 рр. то його надходження у Середнє Подніпров'я на початку IX ст. ще більш вірогідне. У другій половині IX—X ст. аналогічні номінали карбу Халіфату не відомі на території Східної Європи.

Дослідники, аналізуючи монетарний обіг, враховують, як правило, тільки скарби. Відсутність скарбів цього часу на території Середнього Подніпров'я разом з недооцінюванням нумізматичного матеріалу, виявленого тут, послужили утвердженню думки про виключення цієї найрозвинутішої частини Русі із східноєвропейського монетарного обігу не тільки у VIII — на початку IX ст., а й у наступний період сприйняття арабської монети.

Слід враховувати, що на початкових етапах функціонування монетарних систем скарби не завжди були результатом грошового обігу. До умов, що сприяли накопичення та тезаврацію монети за панування простих форм виробництва, відносились і чисто сакральні мотиви. Отже, концентрація скарбів початкових етапів монетарного обігу на певній території відбиває як ступінь розвитку обміну, так і відсутність товарно-грошового обігу, його глухі кути. Найявність же у складі феодалізуючих суспільств регіонів з нерівномірним розвитком соціально-економічних відносин передбачає складання монетарних систем у найбільш розвинутих без значної тезаврації засобів обігу за рахунок прискорення самого процесу обігу. До того ж, в економічно розвинутих регіонах значна частина монетарного металу відходила на потреби золотарництва. Цей фактор також заважав функції монети як засобу накопичення скарбів.

Наприкінці 20-х рр. XX ст. П. Г. Любомиров за хронологічно нерозчленованим нумізматичним матеріалом відтворив південний шлях надходження арабської монети у Східну Європу — хозарським Ітилем та межиріччям Дону й Дніпра⁷. Згодом проти цієї версії виступив В. Л. Янін, який вважав Волгу й Булгар «єдиними воротами», що пропускала арабське монетарне срібло у Східну Європу за весь час його тутешнього обігу⁸. Останнім часом висновок В. Л. Яніна зазнав ґрунтовної критики⁹. Розгляд топографії, складу скарбів і поодиноких знахідок східної монети VIII — початку IX ст. сучасної території України цілком узгоджується з думкою П. Г. Любомирова та критиків В. Л. Яніна.

Три з українських скарбів із збереженим описом складу та 12 поодиноких монет із семи місцепоходжень вказують на проникнення арабських дірхемів VIII—IX ст. у район Києва з межиріччя Дону й

⁶ Там же.— С. 110—116; Фокин А. В. Методические проблемы систематизации кладов с куфическими монетами IX—X ст. // ВИД.— 1983.— Вып. XIV.— С. 77—80; Фокин А. В. Выжегский клад куфических монет первой половины IX в. // Проблемы изучения древнерусской культуры.— М., 1988.— С. 105—108.

⁷ Любомиров П. Г. Торговые связи Древней Руси с Востоком // Ученые записки ГСУ им. Чернышевского.— 1923.— Т. 1.— Вып. 3.— С. 5—38.

⁸ Янин В. Л. Указ. соч.— С. 104, 105.

⁹ Кропоткин В. В. Новые материалы.— С. 74—79; Кропоткин В. В. О топографии кладов куфических монет IX в. в Восточной Европе // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.— С. 111—117; Котляр М. Ф. Вказ. праця.— С. 23—24; Фокин А. В. Выжегский клад куфических монет.— С. 113—114.

Дніпра сучасною Харківською, Полтавською, південною частиною Сумської та Чернігівської обл. Перераховані території у VIII—IX ст. належали до Хозарського каганату або сплачували йому данину (Полянський та Сіверянський союзи східнослов'янських племен). За хронологією карбування та генеалогічно-географічними показниками ці знахідки майже ідентичні із середньоподніпровськими.

Скарб з Новотроїцького городища у Лебединському р-ні Сумської обл. містив десять дірхемів, молодший з яких карбований у 818—819 рр.; одна монета належала Омейядам, дев'ять—Аббасидам (тільки дві з монетарень заходу Халіфату — ал-Аббасія, Іфрікія). Зі скарбу, знайденого у Нових Млинах Борознянського р-ну Чернігівської обл., який нараховував 80 монет, збереглося лише сім дірхемів та одна сасанідська драхма; молодша монета — 787—788 рр. Із них тільки одна карбована у Африці — ал-Аббасія. Найпівнічніший скарб даної групи походив з Яриловичів Городнянського р-ну Чернігівської обл. Він склався з 285 монет, у тому числі 21 сасанідська драхма; афро-арабський карб — 23 дірхеми (8,70 від загалу, без урахування драхм). Молодша монета скарбу — 820—821 рр. Крім того, маємо відомості про скарб, вірогідно, цього періоду з Піщаної Куп'янського р-ну Харківської обл., який включав також сасанідські драхми¹⁰.

Розподіл поодиноких знахідок з півдня на північний схід виглядає так: Донецьке городище — дірхем табаристанського зверхника Омхара, 780—781 рр.; Райгородок Ізюмського р-ну Харківської обл. — уламок аббасидського дірхема 815—816 рр.; Зміїв тієї ж обл. — аббасидський дірхем 756—757 рр., Істахр, Зміївський р-н, — аббасидський дірхем 756—757 рр.; Куп'янськ, тієї ж обл. — сасанідська драхма Хосроя I 562 р. та дірхем бавандида Табаристану Міхр Мардана, 746—747 рр.; Верхній Салтів Волчанського р-ну тієї ж обл. — дірхем Міхр Мардана із збитою датою, два дірхеми 745—746 рр., карбовані у ал-Куфі та Діmeshку (Дамаску); Новотроїцьке городище — дірхем 833 р., Діmeshк¹¹.

Як бачимо, з 11 дірхемів середини VIII — початку IX ст., поодинокі знайдені на південному (хозарському) шляху надходження східної монети у Європу, вісім вийшло з центральних монетарень Халіфату, три — зі збитими легендами карбу.

Таким чином, південний шлях проникнення монет Халіфату в Київ мав вирішальне значення, а Хозарський каганат виступав одним з основних посередників.

Відсутність у Середньому Подніпров'ї надлишків даного часу є результатом звичайного товарно-грошового обігу з дискретним обміном, коли між граничними актами купівлі-продажу існували значні часові та просторові інтервали. В таких умовах, за межами кінцевого акту обміну, гроші становили «осад» і припиняли свої обігові функції.

На сьогодні у Східній Європі (без крайнього півдня) зареєстровано 43—45 скарбів, час тезаврації яких — перша третина IX ст. Причому, лише 15 із вказаних комплексів більш-менш повно описані. За результатами хронологічно-династичного аналізу близьким до нумізматичних пам'яток басейнів Дону та Дніпра і періоду обігу східної монети у Європі можна вважати Староладозький скарб 1892 р. — тільки дірхеми Аббасидів, карбовані переважно на монетарнях центру та сходу Халіфату (64,51% — за підрахунками В. Л. Яніна). Але наявність у комплексі виключно монет VIII ст., серед яких переважали дірхеми 70—80 рр. (25 із 31 екз.), разом з порівняно значним відсотком західноарабського карбування, різнить його від пам'яток розглядуваного регіону. Хронологічно близький до матеріалів межиріччя Дону та

¹⁰ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА СССР.— 1958.— № 74.— С. 26—28; Котляр М. Ф. Вказ. праця.— С. 40—42, прим. 19, 25.

¹¹ Кропоткин В. В. Новые материалы...— С. 78; Котляр М. Ф. Вказ. праця.— С. 41, прим. 22.

Дніпра і скарб, знайдений у межах колишньої Мінської губ. (21 дірхем 742—802 рр.). Його повний опис втрачено¹².

Найбільш споріднені з монетами Середнього Подніпров'я нумізматичні комплекси історичної Пруссії (7 скарбів), склад п'яти з них — майже ідентичний. Хронологія — 740—828 рр. Більшість молодших монет належить до 811—813 рр. З 567 дірхемів, що входили до складу скарбів, у 486 було визначено двір карбування. Переважна більшість їх вийшла з монетарень центральних провінцій Халіфату, в основному багдадської. Із західно-халіфатських центрів вийшло лише 14 монет¹³.

Ще два пруських скарби збереглися не повністю. Перший походив з колишнього маєтку Вартенбург на р. Пісса (Нестерівський р-н Калінінградської обл.) — з двох омейядських та одного аббасидського дірхемів VIII—IX ст. Другий, знайдений у 1945 р. на південній околиці Кенігсберга, налічував начебто 3150 монет, свідчення збереглися лише про дев'ять дірхемів: найстаріший — 704 р., молодший — 745—746 рр. Всі монети карбовані за Омейядів у Васиті ал-Джазирі (обидві монетарні у серединній частині Халіфату)¹⁴.

Аналогічні характеристики мають і 14 поодиноких знахідок арабської монети у Південно-Східній Прибалтиці та прилеглий території¹⁵. Відомі тут і мідні фельси. До поховання 87 Палангського могильника було вміщено дві мідні аббасидські монети карбу VIII — початку IX ст., синхронні всьому комплексу. На жаль, стан їх збереженості незадовільний, вдалося визначити лише період і тип¹⁶.

Поодинокі знахідки арабської монети I періоду обігу у басейні Німану, нижній течії Західного Бугу та Південно-Східній Прибалтиці, як і склад вищерозглянутих скарбів, хронологічно укладаються в проміжок між серединою VIII і другим десятиріччям IX ст. В основному це аббасидські дірхеми, хоча присутній і омейядський карб. Не можна не згадати й про наявність мідного арабського монетного карбу: Балтія — це другий у Східній Європі, разом з Середнім Подніпров'ям (не беручи до уваги халіфатські провінції Закавказзя), регіон куди, хоча і в обмеженій кількості, на початку IX ст. потрапляли фельси.

У літературі вже зверталася увага на деякі з цих особливостей функціонування дірхемів у прибалтійському регіоні. Відзначається, що у прибалтійській групі східних монет I періоду їх європейського обігу переважав карб центральних та східних монетарень Халіфату. Помічено також, що вихід арабської монети цього періоду в скарби на території Балтії відбувався переважно на самому початку — в першому десятиріччі IX ст., що пов'язано з змісійною політикою Халіфату¹⁷.

II період обігу арабського монетарного срібла Середнього Подніпров'я концентровано характеризує київський скарб 1913 р. з колишнього обійстя І. Сікорського (вул. Ярославів вал, 15). Згідно опису, складеного Археологічною комісією 28 листопада 1913 р., до нього входило 2991 дірхем; 10 січня 1914 р. 336 монет було передано до

¹² Марков А. К. Указ. соч.— С. 24, 140, № 24, 136; Янин В. Л. Указ. соч.— С. 92, прим. 1, II.

¹³ Kiersnowski R. Uwagi oznacziskan monet wczesnosredniecowiecznych z ziem Pruskich // Wiadomosci numizmatyczne.— 1960.— N 1—2.— S. 1—14.

¹⁴ Марков А. К. Указ. соч.— С. 110—113, № 3; Кропоткин В. В. Новые материалы по истории денежного обращения...— С. 76.

¹⁵ Зверуга Я. Г. Древний Волковыск.— Минск, 1975.— С. 81, 82; Марков А. К. Указ. соч.— С. 9, № 45; Duksa Z. Piniagai ir yr aryvarta // Кн. «Lietuviu materialine kultūra IX—XIII an.», t. II.— Vilnius, 1981.— P. 92, N 2, 4, 12; Volkaite-Kulikauskienė R. Lietunai IX—XIII a.— Vilnius, 1970.— P. 82; Bezzenberger A. Analyzan vorgeschichtlicher Brozen Ostpreussens.— Königsberg, 1904.— S. 95, 97; Kiersnowski R. Op. cit.— S. 4—5; Кулаков В. И. Исследования в окрестностях г. Зеленоградска // АО 1977 г.— М., 1978.— С. 18; Мугуревич Э. С. Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв.— Рига, 1965.— С. 34.— Рис. 1.

¹⁶ Duksa Z. Op. cit.— P. 92, N 5.

¹⁷ Фокин А. В. Начало распространения монет в районе Балтики // КСИА.— 1982.— Вып. 171.— С. 16—20; Мельникова Е. А., Никитин А. Б., Фокин А. В. Граффити на купфических монетах Петергофского клада нач. IX в. // Древнерусское государства на территории СССР.— М., 1987.— С. 39—41; Фокин А. В. Выжшегшский клад...— С. 112.

Ермітажу й розібрано Р. Фасмером. На сьогодні тут зберігається лише сім дірхемів. Крім монет скарб вміщував шість золотих браслетів: три — ковани гладенькі із зав'язаними кінцівками; два — сплетені з двох дротів, що потовщувалися до середини, кінці зав'язані; останній — сплетений з трьох жгутів, кінці розкуті. Вага браслетів: 85,76; 90,07; 161,01; 200,502; 202,614 гр.¹⁸

Із 2991 дірхемів скарбу 343 обрізано. Хронологія карбування — з 91 по 294 р. х. (709—907 рр. н. е.). Генеалогія репрезентована в основному чотирма династіями: Омейяди в Ірані та Іраці; Аббасиди в Ірані та Багдаді; Тахіриди в Хорасані (Іран); Саманіди в Хорасані та Мавераннахрі (Іран, Афганістан, Туркменістан, Узбекистан). Були монети й західних провінцій Халіфату: Омейяди Іспанії, Аглабіди, Ідрисиди, губернатори Тодги, а також карю Саджитів Азербайджану, Сафаридів Сістану, Зайдидів Табарістану, Абу-Даудидів у Андарабі — всього 23 екз. (0,76%). Більшість монет скарбу вийшли з монетарень серединної частини Халіфату — 2110 екз., у тому числі 57 — карбування закавказьких провінцій. Карб дворів східної частини держави репрезентує 713 екз. (23,83%), західної — 53 екз. (1,77%).

Дірхеми Омейядів — 96 екз. (3,21% загалу), з них 17 різаних (17,7% від кількості в групі) — хронологічно охоплюють 91 (709—710) — 132 (749—750) рр. х. Найінтенсивнішим є карбування 122—125 рр. х. (739—743 рр. н. е.) — 44 екз., з них на 125 р. х. припадає 15; 22 монети карбовано за проміжок 130—131 рр. х. (747—749 рр. н. е.). Всі монети вийшли з серединних монетарень: Васит — 81 екз.; ас-Самія — 8 екз.; Мах — 1 екз. До омейядської групи слід додати два дірхеми іспанського карбу (0,066% до загалу та 2,08% — до монет групи). Один з них цілий, другий — обрізаний. Карбовані вони Абу ар-Рахманом І ад Дахілом у 150 р. х. (767) та 151 р. х. (768) в Андалусії.

Аббасидський карб становить основу скарбу — 2502 екз. (83,65%), з них 294 обрізано (11,75% до кількості групи). До цих монет слід додати два цілих дірхеми прибічників халіфа ас-Сафаха в Істахрі та Куфі, карбовані у 745—746 рр. Хронологічно карбування охоплює 132 р. х. (749—750) — 291 р. х. (903—904), максимум припадає на 795—809 рр. — 1077 екз. при загальній інтенсивності за 749—833 рр. — 2420 екз. Усього дві монети датою карбу виходили за межі IX ст. — цілий дірхем 900 р. та обрізок 903—904 рр.

Більшість монет карбовано у центральних провінціях Халіфату — 1995 екз. (79,73% до кількості монет групи). Монети східної частини Халіфату — 363 екз. (14,5%). Західні провінції репрезентує 41 монета (1,63%). До цих монет слід додати карбування зверхників західних провінцій: намісник ар-Рашида у Іфрікії (Туніс) Ібрахім І ібн ал-Аглаб — 1 екз., ал-Аббасія, 800 р.; Ідрисиди (Марокко) — 8 екз., (790—807 рр.); Тодга — 5 екз., Вазакур — 2 екз., Валіла — 1 екз.; губернатор Тодги Халєф — 1 екз., Тодга, 791—792 рр.

Карбування намісників Аббасидів у Ірані — Тахіридів налічує 44 екз. (1,47% до загалу та 1,75% до групи), з них 20 обрізано.

Наявні дві монети закавказьких династій: половина дірхема 881—882 рр., карбованого Хусейном бен Зайдідом у Джурджані, та дірхем 898 р. Саджина Афшина, карбований Бердаа.

Значна складова скарбу — монети Саманідів — 320 екз. (10,70% до загалу), з яких лише три дірхеми обрізані (0,93% до групи). Хронологічний діапазон групи — 266 р. х. (879—880) — 284 р. х. (906—907). Це карб двох емірів: Наср ібн-Ахмаду (864—892 рр.) — 2 екз. та Ісмаїл ібн-Ахмаду (892—907 рр.) — 318 екз. Максимум карбування — між 895—901 рр. — 246 екз. Дірхемів 901—907 рр. — 57 екз. (17,8% — до групи та 1,72% — до загалу), при цьому карб 906—907 рр. репре-

¹⁸ ИАК, ф. I, № 308/1913, 29 л.— Научн. архив ЛВИА АН СССР; Гос. Эрмитаж, отд. нумизматики, № 12896—12902; Пахомов Е. А. Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа.— Баку, 1938.— Вып. II.— С. 70, 71; Корзухина Г. Ф. Русские клады.— С. 22, 23, табл. V; Янин В. Л. Указ. соч.— С. 107; Каргер М. К. Древний Киев.— Т. 1.— С. 121, 122.

зентує поодинокій екз. Абсолютна більшість (316 екз.) вийшла із східних монетарень, при чотирьох нез'ясованих легендах дворів: аш-Шаш — 226 екз., Самарканд — 86 екз., по дві монети належать карбу Мерва та Нішапура.

До саманідських дірхемів близькі монети Саффаридів (7 екз.) та Абу-Даудидів (2 екз.). У цій групі один обрізок. Карбовані монети у 878—897 рр., належали двом державцям — Йакуб ібн Лайсу (879—901 рр.) — 6 екз. Монетарні у східній та центральній частинах Халіфату: Фарс — 4 екз., Мерв — 1 екз., Нішапур — 1 екз., Арраджан — 1 екз. Абу-Даудиський карб 904—905 рр. Андерабської монетарні (один з двох дірхемів цієї династії обрізаний).

Виходячи з дати молодших монет скарбу, В. Л. Янін відніс його до III періоду обігу дірхемів у Східній Європі (905—960 — за Р. Фасмером, 900—938 рр. — за В. Яніним)¹⁹.

Однак, опрацювання численного східноєвропейського матеріалу в окремих випадках призводило вченого до суто формального підходу щодо віднесення того чи іншого комплексу до відповідного періоду обігу лише за молодшими монетами. Будь-яка монетарна система, функціонуючи у просторі та часі, складалась не тільки з монет, наближених за карбом до дати тезаврації. Ця закономірність особливо яскраво давалася взнаки у монетарному обігу середньовіччя, що часто-густо ґрунтувався на іноземній монеті²⁰.

За хронологічними домінантами київський скарб — комплекс довгострокового накопичення, принаймні у два прийоми. Перша хвиля напливу монет відноситься, ймовірно, до 50-х рр. VIII — 40-х рр. IX ст. За цей період надійшло 2525 монет (84,41% всього складу комплексу), причому максимум напливу припадає на період 759—826 рр. (2267 екз. — 89,38% до монет групи). Їх династичний склад визначає карбування Аббасидів, Омейядів, Тахіридів, Ідрисидів, Аглабідів, губернаторів Тодги. Друга хвиля охоплювала 50-і рр. IX — перше десятиріччя X ст., при максимумі з 894 по 901 р., коли надійшло 251 саманідських та саффаридських монет (8,39% скарбу). Дірхеми з датою за межами 900 р. становили в цій групі 2,039% — 2 аббасидських, 2 абу-даудидських та 57 саманідських монет.

Ці хвилі напливу відбивають, насамперед, локальні особливості обігу країн — експортерів монетного срібла, їх емісійну політику. Однак не слід відкидати вплив місцевих умов, накопичення того чи іншого нумізматичного комплексу Східної Європи, які залежали від особливостей місцевого монетарного обігу. Саме середньоподніпровському колу східноєвропейського обігу й належить формування досить-таки своєрідного складу розглядуваного скарбу. Дві його складові відбивають зміст обігу в регіоні протягом середини VIII — початку X ст. Проте момент тезаврації, безумовно, відбувався у першому — другому десятиріччі X ст.

Зближує даний скарб з комплексами першої половини X ст. наявність дірхемів саманідського карбу з хронологічно близькою йому свитою монет Саффаридів, Саджидів та Абу-Даудидів. Але (за знахідками арабської монети у зоні дії південно-східноєвропейської системи обігу) присутність саманідського карбування відзначена тут уже в першій третині IX ст.: дірхем Ахмада I, 818—819 рр. з поховання Ляйстайського могильника, до якого входила й арбалетна фібула з «макоподібними» кінцями VIII—IX ст.

Відносно домішків до саманідської частини скарбу слід зауважити, що монети вищезгаданих династій взагалі характерні для скарбів другої половини X — початку XII ст. Тобто, присутність саманідських й близьких до них монет у київському скарбі 1918 р. скоріше відтінює його, ніж зближує з комплексами III періоду східноєвропейського обігу дірхемів.

¹⁹ Янін В. Л. Указ. соч. — С. 65, 67.

²⁰ Фомин А. В. Методические проблемы... — С. 77—81; Фомин А. В. Выжегский клад... — С. 105—113.

Абсолютна більшість у складі скарбу монет Аббасидів споріднює його з пам'ятками давньоруського обігу 833—900 рр. До цих монет тяжіє помітний відсоток омейядських дірхемів, зовсім не характерний для скарбів III періоду, бо вони повністю зникають з обігу наприкінці IX ст. Наявність же африканського та арабо-іспанського карбування (1,77%) остаточно виводить київський скарб до кола обігу II періоду. У відомих науці давньоруських скарбах X ст. немає карбування західноарабських монетарень, а з 47 східноєвропейських комплексів 833—900 рр. ці монети містилися лише у восьми скарбах. Три з них локалізовані у зоні, з якою був пов'язаний обіг Києва: Дівича, 838 р., західноарабські дірхеми — 0,94%; Добрине, 842 р. — 0,56%; Поріччя, 854 р. — 2,22%. Два — на території Волго-Окського межиріччя: Ягошури, 843—844 рр. — 0,7%; Вижегша, 841—842 рр. — 9,9%. Один — зі Смоленського Подніпров'я: Кисла, 837—838 рр. — 19,1%. Решта — з території Північно-Східної Прибалтики: Кохтла-Ярве, 838 р. — 0,840; Пейпус, 862 р. — 1,64%²¹.

З II періодом обігу зближує скарб 1913 р. і наявність обрізків дірхемів. Їх вихід зі східноєвропейського обігу поступово відбувався протягом 30—60-х рр. IX ст., щоб з'явитися вдруге наприкінці X ст., тоді як у скарбах початку X ст. кількість різної монети не перевищувала 5—6% (київський скарб — 11,46%)²². Отже, цей скарб можна віднести до II періоду обігу східної монети у Європі. Його склад відображує нові явища у формуванні монетарної системи Середнього Подніпров'я.

1. У другій третині IX — першому десятиріччі X ст. переважали дірхеми аббасидського й, частково, омейядського карбування, які надходили сюди з другої половини VIII ст.

2. Як і у попередній фазі обігу, ці монети здебільшого з монетарень центральної та східної частин Халіфату.

3. Поряд з цілою монетою протягом всього періоду в обігу утримувалась помітна кількість обрізків дірхемів.

4. Починаючи з 80-х рр. IX ст. до обігу надходить монета саманідського та саффаридського карбування. За цим показником обіг Києва випереджав більш північні землі Русі.

Метрологію скарбу визначають сім монет, що зберігаються у Державному Ермітажі: Ідрис I, 790—791 рр., Тодга — діаметр 24 мм, вага 2,60 г; 27 мм, 2,58 г; Ідрис II, 806—807 рр., Вазакур — 23 мм, 2,19 г; ал-Мутаммід, 891—892 рр., Андерабе — 22 мм, 4,19 г; Амр ібн Лайс, 895—96 рр., Нішапур — 26 мм, 3,1 г; Афшин, 898 р., Берддаа — 23 мм, 2,96 г; Ісмаїл ібн Ахмад, 904—905 рр., Андерабе — 29 мм, 3,36 г. Незважаючи на обмеженість вибірки, вона досить-таки показова, оскільки репрезентує майже всі складові скарбу: Ідрисиди, Аббасиди, Саффариди, Саджиди, Саманіди. Виключаючи легковагі дірхеми африканського карбу, які не мали великого значення в обігу Південної Русі навіть за попереднього періоду, відзначимо карбування повної ваги монетарень сходу Халіфату та Закавказзя. Вага цих дірхемів (2,96; 3,10; 3,36 г) збігається з нормою південноруської куни, за якою пізніше карбувалися срібляники Володимира Святославича (2,93—3,3 г)²³. Щодо ваги аббасидської монети (4,19 г), то її норма відповідає златнику — ногати. Звідси — особлива роль останніх десятиріч IX ст. у формуванні південноруської монетарно-вагової системи, на основі якої в X — першій половині XI ст. склався загальноруський грошовий обіг.

²¹ Янин В. Л. Указ. соч. — С. 108, 122. — Табл. II; Рябцевич В. Н. Два монетно-вещевых клада IX в. из Витебской обл. // Н и Э. — 1965. — Т. V. — С. 121—128, прил. 2, 4-6; Кропоткин В. В. О топографии... — С. 114, 115; Фомин А. В. Выжегшский клад... — С. 108, 109, 111. — Табл. 2.

²² Янин В. Л. Указ. соч. — С. 109, 111—114, 126; Фомин А. В. Обращение обломков куфических монет в Восточной Европе в X — нач. XI вв. // Н и Э. — 1984. — Т. XIV. — С. 133—138.

²³ Янин В. Л. Указ. соч. — С. 170; Сотникова М. П. Сребреники Киевского клада 1876 г. // Н и Э. — 1986. — Вып. 3. — С. 137.

Серед східноєвропейських скарбів арабської монети другої третини IX — першого десятиріччя X ст. виділяється серія, близька за рядом ознак до складу київського скарбу 1913 р. Це, перш за все, скарби з Чапле-Обремпалка Сокульського пов. Білостокського воевод. Польщі (історична Ятвягія) — 470 дірхемів, молодша монета 900 р., та «Безіменний» у фондах Державного Ермітажу з втраченою локалізацією місцезнаходження — 153 екз., молодша монета 909 р.²⁴

Перевага у змісті цих комплексів аббасидського карбу (81,70% — «Безіменний»; 78,29% — Чапле-Обремпалка) наближує їх, та київський до пам'яток II періоду. Аббасидська група Чапле-Обремпальського скарбу охоплює час з 750—871 рр., «Безіменного» — з 60-х рр. VIII ст. по 900 р., при наявності хозарських наслідувань Аббасидам. Саманідська група — 16,82% першого комплексу та 17% другого.

Головна відмінність цих скарбів від київського в тому, що вони не містили карбу західноєвропейських монетарень. Однак незначна кількість омейядської монети в Чапле-Обремпальському скарбі (4,09%, 713—749 рр.) виводить його до кола монетарного обігу, пов'язаного з контактами Києва.

Наступні близькі до київського скарби датувалися у рамках другої та третьої третини IX ст. Це група комплексів, з датою молодших монет 837—838 рр. з Дивиці (Середнє Подоння), Кислої (Дніпро-Двінський водорозділ) та Кохтла-Ярве (північно-східне узбережжя Естонії, давній мааконд Вірумаа)²⁵.

За рядом ознак близькими до київського були й три скарби 40-х рр. IX ст. Перший — з Дніпро-Двінського водорозділу — Добрине, Ліузенського р-ну Вітебської обл., 527 монет (738—842 рр.), містив також срібний браслет вагою 200,8 г. Риси подібності з київським у наявності обрізків (18,59%), омейядських та африканських діадемів (4,55 та 0,39%). Аббасидська група становила 94, 45%. Більшість монет — серединних дворів (84,63%), східні налічують 14,8%. Вагові норми скарбу розкладаються на чотири групи: 0,76—2 г (31,93%) — в основному різані дірхеми; 2,02—2,80 г (21,82%) — монети західноарабської норми; 2,81—3,0 г (59,20%) — норма ваги монет серединних та східних монетарень VIII—IX ст.; 3,01—3,33 г (13,03%) — норма дірхемів другої третини — кінця IX ст. До останньої групи слід додати два аббасидські дірхеми, карбовані за нормою динарів — 4,06 та 4,18 г.²⁶ Таким чином, звична для I та II періодів обігу Середнього Подніпров'я норма у 2,80—4,20 г становить 62,62% монет добринського скарбу.

Два інших скарби походили з басейну Волги. Перший з Волго-Окського водорозділу: Вижегша Юр'їв Польського р-ну Володимирської обл. — 699 екз., молодша монета, 842 р. За складом нагадує добринський. Характерна риса скарбу — наявність обрізків та уламків дірхемів. Більшість монет вийшла із серединних, включаючи закавказькі, та східних монетарень. Майже ідентичні характеристики мав другий волзький скарб — з Ягушар, 844 р. — 1252 екз. (Волго-Камське межиріччя)²⁷.

Решта скарбів, які відбивають обіг, що формував київський скарб 1913 р., походять з Прибалтики. Пірчюпай, Варенського р-ну Литви (783—854 рр.), шість аббасидських дірхемів, два срібних кільця вагою 6,17 та 6,35 г і срібна кована смужка вагою 50 г. Три монети вийшли з серединних монетарень, одна — з африканської (Іфрикія). Вага середньосхідноарабських монет 2,88—3,52 г, західної — 2,72 г.

Сарайі, Талсинського р-ну Латвії (Курземе), 699—864 рр., 57 монет; Аббасиди — 41 екз.; Омейяди — 4 екз.; не визначені — 12 дірхемів. Монетарні серединних та східних провінцій Халіфату, різана монета — 30 екз.

²⁴ Пахомов Е. А. Указ. соч.— С. 78; Янин В. Л. Указ. соч.— С. 118, 122, 128.— Рис. 29.

²⁵ Пахомов Е. А. Указ. соч.— С. 76; Янин В. Л. Указ. соч.— Табл. II; Кропоткин В. В. Новые материалы...— С. 79; Фомин А. В. Выжегский клад...— Табл. 2.

²⁶ Рябцевич В. Н. Указ. соч.— С. 121—124; прил. 3—4.

²⁷ Фомин А. В. Выжегский клад...— С. 103—112.— Табл. 1—5.— Прил. 1.

Пейпус, Південно-східна Естонія (давній мааконд Уганді), молодша монета 862 р., 61 екз. Аббасидські дірхеми — 86,88%, омейядські — 3,38%, ідрісидські — 1,64%, тахїрідські — 4,92%, хозарські наслідування — 3,28%. До розглядуваної групи прибалтійських скарбів можна віднести ще один комплекс з Курземе — Ільгі, Ліепайського р-ну Латвії, 833—853 рр. — три аббасидські дірхеми із серединних дворів Халіфату²⁸.

Наведені 15 скарбів з перевагою аббасидського карбу близькі за наявністю в них монет Омейядів та західноарабських династій; за присутністю африканського карбування при більшості дірхемів серединної (включаючи Закавказзя) та східної частини Халіфату; за існуванням обрізків монетного срібла протягом усього періоду їх накопичення. Ці ознаки значно розширюють хронологічний та географічний діапазони функціонування локальних особливостей монетарного обігу, помічені В. Н. Рябцевичем для території водорозділу басейнів Дніпра, Західної Двіни й Німану²⁹.

Щодо шляхів надходження арабської монети цього періоду в окреслену зону, то вони не змінилися. Головним постачальником сюди монетарного срібла Халіфату залишалася територія Хозарського каганату. Далі ці монети йшли Дніпром на водорозділ Дніпра — Західної Двіни — Німана (скарби Смоленської, Вітебської та Мінської обл.) і на захід — у Понімання й Балтію. Естонські комплекси, що входили до цієї системи регіонального обігу, можливо, виникли, як результат пересування монетарного срібла з боку скалово-куршарського узбережжя (Кохтла-Ярве) або транзитом через Полоцьку землю (Пейпус). Щодо волзьких скарбів, то їх формування відбувалося за рахунок донського та волзького струменів обігу³⁰.

Переважання у цих скарбах монет повної ваги серединних та східних монетарень Халіфату (відповідали вазі куни-срібляника — 2,8—3,3 г) свідчить про становлення даної одиниці на окресленій території вже у II періоді обігу східного монетарного срібла. Наявність же в окремих комплексах дірхемів вагою за 4 г, що дорівнювала негаті-златнику, вказує про застосування і даної вагової норми.

Причину появи на цей час у Києві скарбів слід вбачати у збільшенні маси засобів обігу і формуванні у цьому регіоні купецького капіталу, накопичення якого відбувалося за рахунок самого грошового обігу. Але накопичення грошей як загального купівельного засобу веде до зменшення їх у якості засобу обігу, а також призводить до накопичення нерезалізованих скарбів. Прикладом дії цих процесів і є скарб 1913 р.

III період східноєвропейського обігу арабської монети в Середньому Подніпров'ї репрезентують два скарби з Києва та 50 дірхемів з поховань київських некрополів, з них лише на 16 збереглися вихідні дані. Враховуючи кінцеві дати накопичення трьох пізніх скарбів попереднього періоду, що входили до зони обігу південноруської («Київської») системи (Чапле-Обремпака, 900 р.; Київ, 907 р. та «Безіменний», 909 р.), нижню межу III періоду для даної зони можна визначити початком другого десятиріччя X ст.

Перший з названих скарбів, знайдений 1851 р., містив 2—3 тис. монет, у тому числі й обрізки, а також два плетені золоті браслети з потоншеними кінцями. На сьогодні збереглися дані лише про 71 дірхеми³¹. Хронологія скарбу визначалася в діапазоні 747—906, 930 рр.

²⁸ *Duksa Z.* Pinigai ir ju aryvarta... — P. 92—93, XVI—XVIII: 2 pav.; *Мугуревич Э. С.* Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв.— Рига, 1965.— С. 22—24, 26; *Urtans V.* Senākie depozīti Latvijā.— Rīga, 1977.— P. 165, 166, N 42—43, 74 att; *Янин В. Л.* Вказ. праця.— Табл. II.

²⁹ *Рябцевич В. Н.* Указ. соч.— С. 123.

³⁰ *Фомин А. В.* Выжегский клад.— С. 111—114.

³¹ *Куфические монеты, найденные в Киеве и поступившие в Императорский Эрмитаж (со статьи Бросс) // ЖМНП.— 1852.— 4. LXXIII.— Отд. VII.— С. 16, 17; Беляшевский Н. Ф.* Указ. соч.— С. 12; *Каргер М. К.* Указ. соч.— С. 118—120.

Найраніша монета — дірхем останнього омейядського халіфа Марвана II ал-Хімара, карбований у 746—747 рр. Інші монети Омейядів залишилися не розписаними. Далі йшло 17 аббасидських монет 771—891 рр. Дірхемів східних дворів збереглося — 2 (Самарканд та Нішапур), стільки ж — західних (Аббасія). Одна монета мала збиту легенду монетарні.

Наступна група монет — шість дірхемів останнього тахіридського намісника Хорасана — Мухаммад ібн Тазіра II: 862—863 р., Шаш; 863—864 р., Шаш; 865—866 р., Мерв — 2 екз., Самарканд — 1 екз.

Розписані монети Саманідів — 38 екз. карбовані між 878 та 906 рр. Один дірхем належав Наср I ібн Ахмаду, решта Ісмаїл I ібн Ахмаду (893—894—905—906 рр.). Усі монети групи вийшли зі східних монетарень.

Кінцеву дату скарбу визначали три наслідування самаркандських дірхем, що вийшли з монетарень Волзької Булгарії. Емісія болгарських наслідувань саманідським монетам здійснювалася протягом 922—976 рр.³² Невідомо, з яким болгарським ханом пов'язані наслідування скарбу 1851 р., однак за хронологією саманідської групи можна припускати, що вони потрапили до комплексу незабаром після першої болгарської емісії. Отже, дата припинення накопичення скарбу визначається, ймовірно, 20—30-и рр. X ст.

Співвідношення генеалогічного складу комплексу за 65 екз. монет виглядає таким чином: Омейяди — 1,54%; Аббасиди — 26,15%; Тахіриди — 9,23%; Саманіди — 58,46%; болгарські наслідування — 4,62%. Монетарні 53 дірхемів зі збереженими легендами розподіляються так: східні — 75,47%; серединні — 20,75%; західні — 3,77%.

Другий скарб, знайдений 1863 р. — 192 дірхеми, в основному саманідського скарбу 895—936 рр. Речова частина складалася з двох срібних платівчастих обручок, що мали зв'язані кінці, підвіски в стилі «Терслев», невеликого уламка срібного дроту. Саманідська частина репрезентована 179 монетами: Ісмаїл I ібн Ахмад (892—907 рр.) — 28 екз.; Ахмад II ібн Ісмаїл (907—914 рр.) — 24 екз., ал-Амір ас — Саїд Наср II (914—943 рр.) — 127 екз. До монет Ахмада II слід додати одиничний дірхем саффаридського карбу — Тахір ібн Мухаммад ібн Амр, 905—906 рр. 12 дірхемів — болгарські наслідування карбування Насра II. Всі монети скарбу вийшли зі східних монетарень³³.

Накопичення скарбу, таким чином, у межах карбу однієї династії. Домішки (саффаридська та болгарські монети — 6,77%) не порушують тенденцій накопичення комплексу, оскільки карбовані вони за нормою саманідського двору. Одноманітна й географія карбу — репрезентовані всі основні монетарні Хорасана та, частково, Мавераннахра. Накопичення монет відбувалося відносно рівномірно, хоча найбільша інтенсивність припливу припадає на час Насра II — з 922 по 936 рр. Монети, які входили до інвентаря поховань київських некрополів, повністю відповідали змісту останнього скарбу³⁴.

Отже, заключний період обігу східних монет на території Південної Русі можна визначити у межах 20—60-х рр. X ст., при масовому скороченні монетного потоку близько середини століття. Останнє спостереження узгоджується з більш раннім висновком В. Л. Яніна³⁵.

³² *Kierskowski R.* Pieni dz kruszowy w Polsce wczesnasredniowiecznej.— Warszawa, 1960.— S. 132; *Спаский И. Г.* Русская монетная система.— Л., 1970.— С. 40; *Кропоткин В. В.* Торговые связи Волжской Булгарии по нумизматическим данным // Тезисы докладов Советской делегации на IV конгрессе МУСА.— М., 1980.— С. 12, 13.

³³ *Беляшевский Н. Ф.* Указ. соч.— С. 21, 22; *Данилевич В. Е.* Монетные клады, принадлежащие мюнц-кабинету университета св. Владимира.— К., 1982.— С. 3, 4; *Каргер М. К.* Указ. соч.— С. 120, 121.

³⁴ *Каргер М. К.* Указ. соч.— С. 143, 147, 171, 176, 179, 180.— Табл. XIV, 1; *Добровольский И. Г., Дубов И. Г., Кузьменко Ю. К.* Классификация и интерпретация граффити на восточных монетах // Труды ГЭ: Нумизматика.— 1981.— Вып. 5.— Т. XXI.— С. 56.

³⁵ *Янин В. Л.* Указ. соч.— С. 130—132, 154—155.

Перевага саманідської монети у нумізматичних комплексах 20-х рр. — середини X ст. з території Східної Європи, свідчить про усунення відмінностей у монетарному обігу різних її регіонів. З процесом створення загальної системи давньоруського монетарного обігу слід пов'язувати й зміну шляхів проникнення дірхемів на Середнє Подніпров'я. Судячи з того, що в обох київських скарбах цього періоду і похованнях знаходились булгарські наслідування саманідським дірхемам, транзит сюди арабського монетного срібла з Волги був започаткований на 30—40 років раніше русько-хозарської війни й падіння Саркела — Білої Вежі у 965 р. та за півстоліття до русько-булгарського мирного договору 985 р.

Крім саманідського карбу та булгарських наслідувань у київських скарбах наявна незначна свита монет Тахіридів (1851 р.) та Саффаридів (1863 р.) — цілком закономірне явище східно-європейського обігу цього періоду. Хоча, як проілюстровано вище, монети цих династій на території дії обігу Києва з'являються ще за попереднього періоду. Формуванням у другій третині X ст. єдиної грошової системи Давньої Русі пояснюється й хронологічна та династична компактність європейських скарбів того часу.

Разом з появою загальних східноєвропейських рис у монетарному обігу зони економічних контактів Києва зберігаються й деякі особливості. Головна з них — більш довгострокове утримання в обігу омейядської та аббасидської монети повної ваги. Якщо на більшості території Давньої Русі дірхеми цих династій зникають наприкінці IX ст., то за складом скарбу 1851 р. в обігу Києва вони були присутні ще в 30-х рр. X ст. Друга характерна риса київського кола обігу — наявність обрізків дірхемів, які утримувалися тут з попереднього періоду. В північно-руському обігу, як зазначалося, різана монета Халіфату після нетривалого вжитку наприкінці 60-х рр. IX ст. з'являється знову тільки в 60—80-ті рр. X ст., тобто, коли Подніпров'я остаточно відмовляється від східного монетного срібла.

За вказаними ознаками до комплексів Києва найбільш близькими виявляються 19 скарбів та більш ніж 98 поодиноких знахідок дірхемів другої — третьої третини X ст. з тих-таки Подніпровсько-Поніманської Білорусії та Південно-Східної Прибалтики.

Два з білоруських скарбів, що містили аббасидський карб, локалізувалися навколо Мінська (басейн Німану):

Ленціковщина — 816—911 рр., 502 екз.: Саманіди — 893—911 рр., 80,86%; Аббасиди — 816—907 рр., 3,78%; Саффариди — 882—898 рр., 1,2%; Тахіриди — 860—870 рр., 0,1%.

Новий Двір, дата тезаврації — близько 1000 р., 301 західно-європейська монета, 1 візантійська, 97 арабських — 900—978 рр., серед них — обрізки (Саманіди — 900—978 рр., 67,01%; Аббасиди — 900, 1,03%; булгарські наслідування — 922—976 рр., 5,15%; Іхшидиди — 938—969 рр., 3,09%; Буїди — 965—978 рр., 9,28%; Джустаніди — 954—955 рр., 1,03%; Хамданіди — 960—901 рр., 2,06%; Зійариди — 968—977 рр., 6,14%³⁶. Відносно домішків у останньому скарбі, то вони притаманні в основному комплексам Північної Русі. Склад скарбу з Нового Двору вказує, що в його накопиченні істотну роль відіграло коло обігу Північної Русі. Про два струмені східноєвропейського обігу, які брали участь у створенні цього комплексу, свідчить і змішаний характер складу, що також не властиво південноруському обігу.

Поблизу Мінська знайдено ще один скарб того часу — 500 монет, з яких збереглися лише дві: саманідський дірхем 904—905 рр., карбований у Балху, та наслідування самаркандського карбу вказанної династії.

Четвертий білоруський скарб знайдено на водорозділі Західної Двіни та Німану (басейновому) — колишньому Дісенському пов. Скарб — 135 монет 890—945 рр., з яких 11 обрізано: Саманіди —

³⁶ Марков А. К. Указ. соч. — С. 23, 24, № 134; С. 139, 140, № 13.

95,56%; Аббасиди, Саффариди, Буїди — по 1,48%. Крім того, існують свідчення про скарб з колишньої Гродненської губ. (басейн Німану), від якого зберігся лише один дірхем 923—924 р., карбований у Шаші. Всі, поодинокі знайдені на території Білорусії, дірхеми цього періоду належали карбу Саманідів³⁷.

Сукупність литовських знахідок арабської монети даного періоду повністю відповідає закономірностям обігу Середнього Подніпров'я. Два скарби мали дату за молодшою монетою 942—943 рр.: Ріше, Вільнюський р-н, 92 екз.—Аббасиди, Саффариди, Саманіди, Буїди, Яунюнай, Ширвінтський р-н, 20 екз.—Аббасиди, Саманіди.

Найбільш повно зберігся скарб з Веляйкяй Зарасайського р-ну, знайдений 1967 р. Дата молодшої монети визначається у межах 331 р. х. (942—943) — 341 р. х. (952—953) рр., оскільки належала Саманіду ал-Амір ал-Хамід Нуху I (943—954) й мала у легенді року лише кількість одиниць — XXI. Скарб містив виключно саманідські дірхеми (78 екз.), серед яких сасанідська драхма та монетарне коло без штемпелів (драхма також мала збиті зображення та легенди). Вага драхми — 3,02 г, діаметр — 28,8 мм; кола — 4,44 г і 28,5 мм. Слід згадати також три болгарських наслідування дірхемам Насра II (918—942 рр.). Молодша група — три дірхеми Ісмаїла I ібн Ахмаду, карбовані в 897—898 рр., а визначальна домінанта репрезентована монетами ал-Аміра ас-Саїд Насра II карбу 918—942 рр. Монетарні — східні.

Найбільша кількість монет належить групі ваговою діапазону куні-срібляника — 2,9—3,3 г та ногати, що з'явилася наприкінці IX ст. Помітне місце посідають дірхеми вагою ногати-златника-номісми — 4,09—5,55 г, відомої з кінця IX — початку XI ст.

Крім скарбів шість саманідських дірхемів знайдено поблизу Вільнюса. Вони відомі й у похованнях скальвів на Нижньому Німані та прусів-самбів³⁸.

Наступні скарби з характерними рисами південноруського обігу цього періоду походять з племенних територій куршів та лівів. Куршські скарби:

Канькумі — 40 екз., 862—915 рр., різана монета — 12,5%; Аббасиди — 13%, Саманіди — 85%; не визначені монети — 2,5%.

Гробіня — понад 100 екз., частково обрізки. Визначено вісім монет: Аббасиди, 5 екз.—765—766—785 рр., 812—813 р., Саманіди, 2 екз.—901—902, 934—935 рр., Буїди — 946—947 рр., Кушкі — 106 екз., половина обрізки, 5 спіральних срібних браслетів. Визначено 52 монети: Аббасиди — 1 екз. 856—857 рр.; Саффариди — 1 екз., 895—896 рр.; Саманіди — 51 екз., молодша монета — 955—956 рр.

Лівські скарби: Навессале, 5 бронзових сестерціїв Римської імперії, 276—282 рр., 311 дірхемів 797—914 рр., різана монета — 79,42%. Визначено 246 монет: Аббасиди — 8 екз.; Саффариди — 5 екз.; Абу-Даудіди — 3 екз.; Саманіди — 230 екз.

Околиця Риги — 5 екз., Аббасиди — 4 екз., 754—850 рр., Укайліди (мосульська гілка) — 1 екз., 998 р.

Унгені — 6 дірхемів та 2 срібних пронизки, збереглося 2 монети: Омейяди, 710—711 рр., Аббасиди 792—793 рр., за прикрасами скарб датувався XI ст.³⁹

Досить характерною є присутність у Навессальському скарбі абу-даудидського карбу. Дірхеми цієї династії зустрінуті ще в чотирьох східноєвропейських скарбах: Київський, 1913; «Безіменний»; Татарський Талкиш, 988 (Покам'я) та Дениси, 1015 (Лівобережжя Середнього Подніпров'я)⁴⁰. Таким чином, у скарбах X — початку XI ст. монети цієї династії, крім волзько-булгарського, входили тільки до комплексів, пов'язаних з функціонуванням південноруської монетарної системи.

³⁷ Там же. — С. 4, 5, № 9; С. 8, № 46—47; С. 25, № 135, 137; С. 140, № 14.

³⁸ Duksa Z. Op. cit. — P. 91—93; N 3, 84, 121; Марков А. К. Указ. соч. — С. 16, № 91.

³⁹ Urtans V. Op. cit. — P. 168—171.

⁴⁰ Янин В. Л. Указ. соч. — Табл. II.

Поодинокі знахідки дірхемів заключного етапу їх обігу на території Латвії за своїми характеристиками цілком відповідають умовам обігу південносхідноєвропейської зони економічних контактів. Так, з 67 монет X ст., що входили до інвентаря археологічних об'єктів, тільки вісім карбовані після 60-х рр. Переважна більшість монет належала карбу Саманідів, хоча знайдено й 16 дірхемів Аббасидів нового карбування. Хронологічно перевага за карбом перших двох десятиріч X ст.; досить виразно репрезентовані й дірхеми Насра II (914—943 рр.)⁴¹.

Розглянуті матеріали показують, що протягом усього утримання в обігу східної монети на територіях Середнього Подніпров'я, Білоруського (Березинського) Подніпров'я, Понімання та Південно-Східної Прибалтики зберігаються стійкі ознаки функціонування монетарної системи, притаманні тільки окресленим регіонам Східної Європи. Основні з них: перевага повної ваги монети середньої та східної частини Халіфату за I період обігу, поява вагових норм куни-срібляника та ногати-златника у II періоді, прискорений товарно-грошовий обіг протягом всіх трьох періодів, виявом чого стала відносно мала кількість тезаврованої монети (з 258 давньоруських та прибалтійських скарбів другої половини VIII—X ст. на вказаних територіях знаходиться лише 35).

Причину виведення арабської монети з обігу на означених територіях у другій третині X ст., що майже на 30—35 р. раніше від решти територій східної Європи, очевидно, слід шукати не в кризі грошового господарства арабських держав, а в переході до нових форм товарного та монетарного обміну киеворуського середовища.

Народження цих форм пов'язане з поширенням асортименту товарів, збільшенням обсягу купівель, а отже, й засобів обміну-торгу. Все це привело у другій половині X — на початку XI ст. до масового вжитку в Києві та зоні його економічних контактів вагового срібла та чітко нормованої монети, якою дірхем X ст. уже не був.

Вивчення обігу східної монети в окреслених регіонах вносить і досить істотні корективи до загальноєвропейської схеми розвитку східноєвропейської монетарної системи. На думку В. Л. Яніна, на території Русі з кінця VIII до середини X ст. існувала єдина грошово-вагова система, початок якої було покладено проникненням сюди саме арабської монети. Криза монетарного срібла середини — другої половини X ст. відіграла вирішальну роль у розпаді цієї загальноєвропейської системи на дві локальні — «південну» та «північну»⁴².

Однак локальні особливості у монетарному обігу Русі, як випливає з розглянутого, існували вже у другій половині VIII ст., причому своєрідність «південної» та «північної» систем обігу поширювалась на значно більшу територію, ніж власне Давня Русь, — у сферу функціонування цих двох кіл східноєвропейського обігу входили й сусідні області Східної Прибалтики. Зближення ж умов обігу в цих зонах східноєвропейських контактів якраз і припало на той час, який, згідно концепції В. Л. Яніна, став визначним у їх формуванні. Зміцнення великокнязівської влади в середині — другій половині X ст., падіння Хозарії, політичне підпорядкування Києву Волзької Булгарії створили для Русі та її економічних партнерів — на заключних фазах припливу сюди дірхемів — єдині умови для отримання цієї монети через Булгар всією Руссю та заходом Східної Європи. Разом з тим зростали й темпи загальноєвропейського монетарного обігу.

В. Н. Зоценко

ЮЖНЫЙ КРУГ ОБРАЩЕНИЯ ДИРХЕМОВ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ (VIII—X вв.)

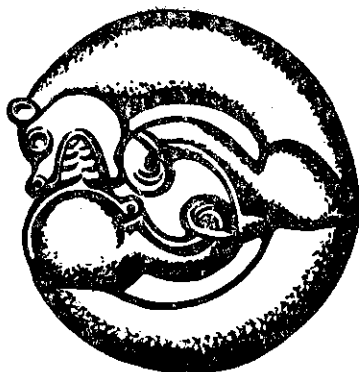
В статье проведен сравнительный анализ монетного обращения Среднего Поднепровья Понеманской Белоруссии, южной части Днепро-Западнодвинско-Неманского водораздела и Юго-Восточной Прибалтики VIII—X вв. Рассмотренный материал показывает, что на всем протяжении обращения восточной монеты на указанной территории сохраняются устойчивые признаки функционирования монетной системы, присущие лишь

очерченной зоне. Основные из них: преобладание полновесной монеты срединной и восточной частей Халифата в обращении первого периода, появление весовых норм ногаты — сребреника и печати — златника во втором, ускоренный товарно-денежный оборот, что проявилось в сравнительной малочисленности тизаврирования всех трех периодов, имели прогрессивный характер. Прогрессивность монетной системы Среднего Поднепровья и связанных с ней субсистем обращения бассейна Немана, Днепро-Двино-Неманского водораздела и Юго-Восточной Прибалтики, нашли выражение и в отказе от дирхема, как средства обращения, во второй половине X в., что на 30 лет отделяло остальную территорию Восточной Европы.

Анализ хронологии чеканки, этнических и качественных показателей монет проявил различия в обращаемой их массе на юге и севере Руси. Это позволило выделить две зоны устойчивых контактов, существовавших в Восточной Европе в конце I — начале II тыс. н. э. Первая из них охватывала среднее Поднепровье, Юго-Западную и Западную Русь, Юго-Восточную Прибалтику. Вторая вмещала в себя Северо-Восточную, Северо-Западную Русь, северную часть Восточной Прибалтики и была связана с обращением монет и торговым обменом Волжской Булгарии.

Одержано 12.01.91.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

РИБАЛЬСЬКІ ГРУЗИЛА З ПОСЕЛЕННЯ ОЛЬХОВА 5 НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ

О. Ф. Горелік

Публікація присвячена знахідці неолітичних рибальських грузил на Сіверському Дінці.

1984 р. під час дослідження неолітичного поселення Ольхова 5 на Сіверському Дінці було знайдено п'ять рибальських грузил, складених стовпчиком один на одному, з них два цілі й три в уламках.

Поселення Ольхова 5 розташоване за 3,5 км на південний захід від с. Муратове Новоайдарського району Луганської області, на 1,5 км вище за течією р. Сіверського Дінця від впадіння у нього лівої притоки — р. Ольхової. Воно міститься на дюноподібному підвищенні біля краю першої надзаплавної тераси лівого берега Сіверського Дінця, висотою 4,6 м над літнім рівнем води у заплавному озері Стигло.

Матеріали поселення — кераміка і крем'яний інвентар — в культурному та хронологічному відношенні належать до комплексів раннього неоліту дніпро-донецької культури на Сіверському Дінці¹. На відстані 2,5 см від краю дисків в техніці біконочного свердління зроблено знахідок, у центральній частині якого лежали вказані грузила. Вони залягали на глибині 1 м від поверхні, в основі культурного шару. Ніяких контурів ями для них не виявлено.

Чотири грузила виготовлені з тонкоплитчастого пісковика палеозойського часу, поклади якого є за 12—15 км на протилежному боці Дінця, у басейні р. Західної Комишевахи. На поверхню тут виходять також поклади великозернистого пісковика, з якого виготовлене п'яте, погано збережене грузило.

Грузила ідентичні за формою, розмірами, технікою виготовлення, а ті, що цілі, й за вагою (450 г), тому дуже імовірно, що їх виготовлено однією людиною до рибальської сітки. Вироби являють собою плоскі округлі диски, краї яких старанно відшліфовані з обох боків (рис. 1; 2). Серед матеріалів поселення є пісковикові абразиви із одно- або двобічними жолобками, розташованими вздовж плиток (рис. 3, 4). На відстані 2,5 см від краю дисків в техніці біконочного свердління зроблено отвори². Судячи за їх характером, можна припустити, що вони просвердлені за допомогою крем'яних свердел та розгортки. Це підтверджується знахідками свердел, які мають зношеність, можливу тільки при роботі по каменю (рис. 3, 2). Пісковикове грузило за формою подібне до описаних вище, але отвору в ньому нема, імовірно,

¹ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968. — С. 36—55.

² Семенов С. А., Коробкова Г. Ф. Технология древнейших производств. Мезолит-энеолит. — Л., 1983. — С. 32.

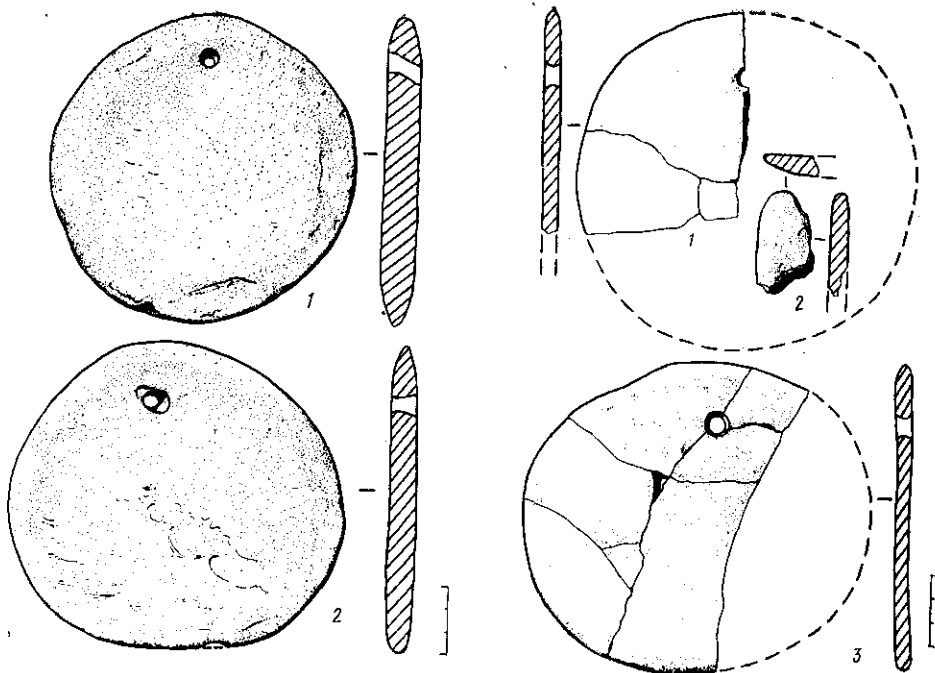

Рис. 1. 1, 2 — сланцеві грузила.
Рис. 2. 1, 3 — фрагментовані грузила; 2 — уламок грузила.

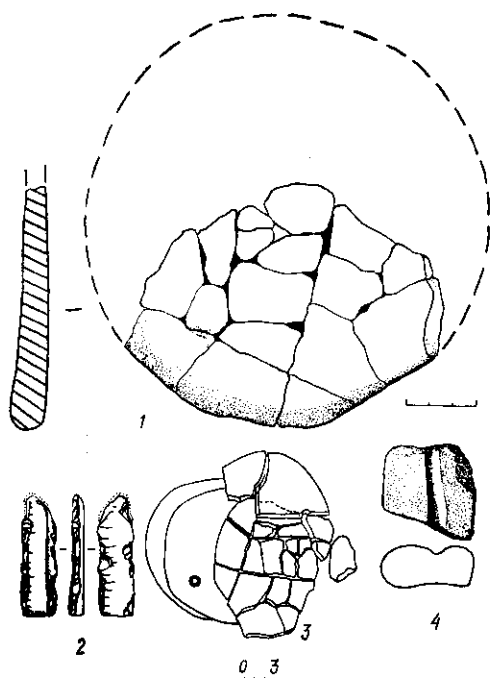

Рис. 3. 1 — фрагментоване пісковикове грузило; 2 — крем'яне свердло по каменю; 3 — розміщення грузила в стосі; 4 — жолобкуватий абразив.

курганських поселень та Черепашечного Яру³. Дослідники вважали їх важками до сіток⁴.

³ Крыжевская Л. Я. К вопросу о формах хозяйства неолитического населения в северо-восточном Приазовье // Первобытный человек, его материальная культура и

Знахідки грузил у скупченнях більш рідкісні. Серед них — «купа грузил» разом з поплавками та фрагментом сітки, виявлені в районі Виборга⁵, скарб із семи складених разом грузил, знайдений на південно-українському поселенні Кораблик⁶. Наш стос грузил функціонально близький останньому.

Серед матеріалів дніпро-донецької культури, до якої належать поселення Ольхова 5, відомі кілька уламків свердлених грузил, знайдених на пізньонеолітичному поселенні Олександрія на березі р. Осколу. На підставі цієї знахідки було зроблено висновок про використання дніпро-донецьким населенням «примітивних сіток» для рибальства⁷. Знахідка набору грузил на поселенні Ольхова 5 дозволяє говорити про досить розвинене рибальство з допомогою неводів ще на ранніх етапах розвитку дніпро-донецької культури.

Встановлення неводу передбачає наявність човна, в роботі мають брати участь не менш як три чоловіки⁸. Можливість використання човна жителями поселення Ольхова 5 безсумнівна. На користь цього свідчать добре налагоджені зв'язки з протилежним берегом Сіверського Дінця, звідки йшло постачання кам'яної та крем'яної сировини, а також наявність в його інвентарі великої серії крем'яних деревообробних знарядь: тесел, сокир, різців-гемблів. Розміщення грузил в центрі поселення, відсутність такого типу знарядь в інших його ділянках дозволяє припускати, що невід, оснащений описуваними грузилами, належав всьому населенню Ольхової 5, а лови риби були колективними.

Знахідка має певний інтерес і для висновків щодо чисельності населення басейну середньої течії Сіверського Дінця за часів мезоліту та неоліту. Стоянки донецької культури мезолітичного часу — поодинокі, крем'яний інвентар, що походить з них, звичайно, незначний; розташовані по берегах малих річок — приток Сіверського Дінця, частіше в їх верхів'ях. Кількість стоянок і поселень ранньонеолітичного часу різко зростає, розміщені вони одна поблизу одної безпосередньо по берегах Сіверського Дінця. Інвентар найбільш пізніх серед них (пам'яток типу Ольхова 5) налічує по кілька десятків тисяч кременів, понад тисяча виробів із повторною обробкою. Очевидно, на переході від мезоліту до неоліту в басейні Сіверського Дінця сталося значне зростання населення. Одною з можливих причин такого регіонального демографічного вибуху, як нам здається, було поширення високопродуктивного рибальства з використанням сіток, неводів та дерев'яних човнів, які серйозно потиснули застарілі технології добування риби, засновані на застосуванні остепів, заколів, волоків та верш. Невідне рибальство дало можливість мобілізувати харчові ресурси таких великих рік, як Сіверський Донець, й обумовило переміщення поселень на його береги.

Описана картина розвитку рибальства в басейні Сіверського Дінця добре узгоджується з динамікою розвитку рибальства в інших районах Європейської частини СРСР⁹, імовірно, вона була повсюдною і законотвірною.

природная среда в плейстоцене и голоцене.— М., 1974.— С. 265; Белановская Т. Д. К вопросу о влиянии природной среды на материальную культуру в период неолита // Первообытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене.— М., 1974.— С. 269; Белановская Т. Д. К вопросу о рыболовстве в период неолита на Нижнем Дону (по материалам поселения Ракушечный Яр) // КСИА АН СССР.— 1957.— № 141.— С. 109.

⁴ Лебедев В. Д. Пресноводная четвертичная ихтиофауна Европейской части СССР.— М., 1960.— С. 145.

⁵ Кларк Дж. Доисторическая Европа.— М., 1953.— С. 53.

⁶ Крыжевская Л. Я. Раннебронзовое время в Южном Зауралье.— Л., 1977.— С. 25.

⁷ Телегин Д. Я. Вказ. праця.— С. 206.

⁸ Кларк Дж. Указ. соч.— С. 53.

⁹ Крыжевская Л. Я. Некоторые данные о рыболовстве эпохи мезолита-энеолита в Степном и Урало-Поволжском районах СССР // КСИА АН СССР.— 1985.— № 181.— С. 46—40.

А. Ф. Горелик

РЫБОЛОВНЫЕ ГРУЗИЛА ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ ОЛЬХОВАЯ 5 НА СЕВЕРСКОМ ДОНЦЕ

При раскопках неолитического поселения Ольховая 5 на Северском Донце были обнаружены 5 песчаных грузил от невода, сложенных в стопку в центральной части скопления находок в раскопе площадью 100 м². Находка этих грузил свидетельствует о развитом неводном характере рыболовства, коренным образом отличающегося от технологии рыболовства в мезолите. Мезолитические стоянки здесь редки и обычно располагаются в верховьях небольших рек. Рыболовство в это время проводилось с помощью острог, заколов, бредней. В неолите число стоянок по Северскому Донцу резко возрастает, что говорит о росте населения, обусловленного развитием более эффективной технологии рыболовства с помощью лодок и неводов. Большое количество орудий деревообработки в слое Ольховой 5 также подтверждает это наблюдение. Такая картина развития рыболовства в бассейне Северского Донца согласуется с динамикой развития этой отрасли хозяйства в других регионах Европейской части СССР, в частности на Нижнем Дону и в Приазовье.

A. F. Gorelik

FISHING PLUMMETS FROM SETTLEMENT OLKHOVAYA 5 ON THE SEVERSKY DONETS RIVER

Five sandstone plummets from the seine put in a pile in the central part of an aggregate of findings in a hole 100 m² were found during excavations of the Neolithic settlement Olkhovaya 5 in the Seversky Donets river basin. This finding evidences for the developed seine fishing radically differed from fishing in the Mesolith. Mesolithic settlements are rare here as they are usually located in the Upper reaches of small rivers. At those times fish-spears, stakes and drag-nets were main fishing instruments. In the Neolith the number of settlements in the Seversky Donets region sharply increased and this evidences for the growth of population due to the development of more efficient fishing methods: boats and seines. The great number of tools for wood-working found in the layer of Olkhovaya 5 also confirms this observation. Such a picture of fishing development in the basin of the Seversky Donets river agrees with the dynamics of its development in the other regions of the European part of the USSR, in the Lower Don and Azov Sea areas, in particular.

Одержано 12.03.90

ПІЗНЬОСКІФСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ЧАСТИНИ ПЕРЕДГІРСЬКОГО КРИМУ

[матеріали до археологічної карти Кримської Скіфії]

С. Г. Колтухов

В статті публікуються дані про групу пізньоскіфських поселень, розташованих в східній частині Кримського Передгір'я.

Пізньоскіфські пам'ятки частини кримського передгір'я, що лежить між Салгіром та Феодосією, ще й досі не введено до наукового обігу. Опубліковані дані, за поодинокими винятками¹, вичерпуються загальною етно-культурною атрибуцією об'єктів. Авторською метою є хронологіч-

¹ Баранов И. А. Археологические памятники у с. Новокленово // Археологические исследования на Украине в 1967 г.— Киев, 1968.— Вып. 11.— С. 210—215.

на її топографічна характеристика пізньоскіфських поселень цієї великої зони й продовження досвіду їх картографування².

Територія розселення пізніх скіфів на схід від Неаполя Скіфського являє собою смугу передгір'їв протяжністю близько 90 км та глибиною 15—20 км. На півночі вона межує із степом, а на півдні — із головним гірським пасмом. Поселення концентрувалися по краях плодородних річкових долин, що перетинають передгір'я з півдня на північ.

Початок вивчення скіфських старожитностей східної частини передгір'я сягає першої половини ХІХ ст. й пов'язане з діяльністю краєзнавця й археолога А. Фабра³. Віднайдені ним пам'ятки були нанесені на карту П. Кеппена⁴. На початку нинішнього сторіччя А. І. Маркевич дослідив верхів'я р. Бештерек, де відкрив групу пізньоскіфських поселень⁵. Пізніше, у 20-і роки А. П. Булавенко виявив скіфське поселення на скелях Ак-Кая⁶. У 20—30-і роки широку програму вивчення передгір'я розробив М. Л. Ернст⁷. В огляді робіт за 1935 р. він повідомив про відкриття цілої системи скіфських городищ у горах⁸. Нові розвідки проводилися експедицією на чолі з П. Н. Шульцем⁹. Продовжили їх О. І. Домбровський, І. А. Баранов, О. О. Махнева та В. О. Колотухін¹⁰. У 1984 й 1989 рр. ряд поселень досліджено нами¹¹. Наприкінці 70-х років пам'ятки поблизу античної Феодосії розкопував Є. О. Катюшин¹². Загалом на розглядуваній території відкрито 26 пізньоскіфських поселень. Деякі нанесені на карту, складену Т. Н. Висотською¹³. Пам'ятки розташовані по долинах річок Чуюнча, Зуя, Бештерек, Бурульча, Біюк-Карасу, Кучук-Карасу, Індол, на г. Агармиш та східніше.

Поселення Брусилово (Бекі-Елі) знаходиться на скельному мисі правого берега р. Чуюнча (рис. 1). Відкрито у 1949 р.¹⁴ 1975 р. вже зруйновану пам'ятку дослідив В. О. Колотухін. За даними аерофотозйомки та окомірної зйомки 1949 р. площа поселення становила близько 8 га. Топографічно виділялося три частини: неукріплене селище на мисі, городище площею 0,6 га, що займало західний кінець мису, селище на західному схилі. Городище, інтерпретоване П. М. Шульцем як сховище¹⁵, мало дві оборонні лінії. Зовнішню, у вигляді кам'яної стіни довжиною 140 м, що виступала кутом до напільного боку, посилену на північному фланзі вежею, та внутрішню, довжиною 80 м, посилену на флангах двома вежами (рис. 2, 1). На території верхнього селища простежено залишки великих прямокутних споруд, ймовірно,

² Шульц П. Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму // МИА.— 1971.— № 177.— Рис. 1; Дашевская О. Д. Поздние скифы (III в. до н. э.— III в. н. э.) // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.— М., 1989.— Карта 11.

³ Фабр А. Достопамятніеи древности Крыма и соединенные с ним воспоминания.— Одесса, 1859.— С. 14—17.

⁴ Кеппен П. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических.— СПб., 1837.— Приложение.

⁵ Сообщение А. И. Маркевича об остатках древности в д. Аталык-Эли Симферопольского уезда // ИТУАК.— 1903.— Вып. 35.— С. 57, 58.

⁶ Шульц П. Н. Отчет о работах Белогорского отряда Тавро-скифской экспедиции ИИМК СССР и ГМИИ за 1947 г. // Архив ОАСа.— Инв. А.— № 1/11.— С. 3.

⁷ Храпунов І. М. Микола Львович Ернст // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 114.

⁸ Эрнст Н. Л. Обзор археологических исследований в Крыму в 1935 г. // СА.— 1937.— № 3.— С. 241—243; Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.—Л., 1949.— С. 530, 531.

⁹ Шульц П. Н. Отчет о работах Белогорского отряда... С. 3. 18—21, Шульц П. Н. Краткий предварительный отчет о работах Тавро-скифской экспедиции в 1949 г. // Архив ОАСа.— 1949.— Инв. а № 3/4.— С. 20, 21. Відомо, що Тавро-скіфська експедиція досліджувала городища у верхів'ях Бештерека, виявлені А. І. Маркевичем.

¹⁰ Висловлюю шире подяку І. А. Баранову, О. І. Домбровському, В. А. Коотухіну, О. О. Махневій, котрі ознайомили автора з матеріалами своїх робіт.

¹¹ Колтухов С. Г. Отчет о разведках в Предгорном Крыму в 1984 г. // НА ИА АН УССР.— 1924/53.— Ф. Е. 21334.

¹² Катюшин Е. А. Раскопки в окрестностях Феодосии. // АО 1978.— М., 1979.— С. 335.

¹³ Висотская Т. Н. Скифские городища.— Симферополь, 1989.— Форзац.

¹⁴ Шульц П. Н. Краткий предварительный отчет...— С. 20.

¹⁵ Там же.— С. 22.

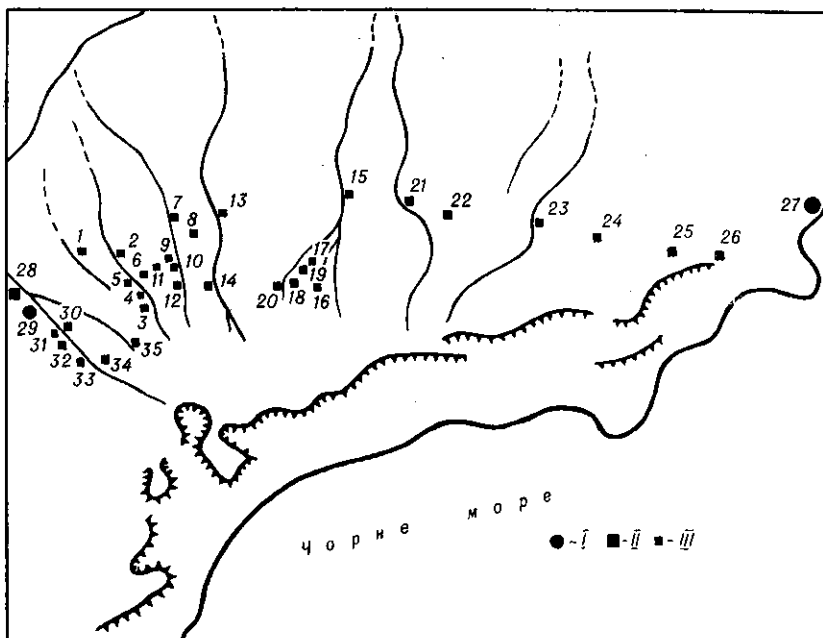

Рис. 1. Схема розміщення пізньоскіфських поселень центральної та східної зон Кримського передгір'я: I — міста; II — фортеці; III — поселення. 1 — Брусилове (Беки-Елі); 2 — Мазанське; 3 — Городці; 4 — Чокрак; 5 — Толбаш; 6 — Солов'ївське; 7 — Борут-Хане; 8 — Конич; 9 — Петровське; 10 — Балаювське; 11 — Хан-Елі; 12 — Карли-Кая; 13 — Мелове; 14 — Міжгір'я; 15 — Вишенне; 16 — Карастівське; 17 — Тайган; 18 — Чердакли; 19 — Учкоз; 20 — Аргінське; 21 — Бурддук-Кая; 22 — Аюлу-Кая; 23 — Бор-Кая; 24 — Яман-Таш; 25 — Сари-Кая; 26 — Біюк-Янишар; 27 — Феодосія; 28 — Кермен-Кир; 29 — Неаполь Скіфський; 30 — Джалман; 31 — Тохта-Джамі; 32 — Піонерське; 33 — Добре (Мамут-Султан); 34 — Кизил-Коба; 35 — Дружне (Золоте Ярмо).

ріанта СІІ. Посудини останнього типу зникли до середини I ст. н. е.¹⁶ найранніших знахідок відносились фрагменти родоських синопських, елліністичних брунатноглиняних амфор, пізніші представлені уламками світлоглиняних амфор з двостовбурними ручками, варіанта СІБ, датованими I — початком II ст. н. е., та з одностовбурними ручками варіанта СІІ. Посудини останнього типу зникли до середини I ст. н. е.¹⁶ На цій підставі ми датуємо пам'ятку ІІІ—ІІ ст. до н. е.— I ст. н. е.

Поселення району р. Бештерек розміщено за долиною ріки. У межах внутрішньої гірської та відрогів головної гряди відкрито 5 поселень. Найпівнічніше, Мазанське, було відоме ще М. Л. Ернсту¹⁷. Воно розташоване на краю урвистого плато над правим берегом ріки (рис. 1; 2, 1) біля с. Мазанка. Культурні відкладення й залишки кам'яних будівель концентруються вздовж урвища. Площа поселення — не менш як 5—6 га. Значна частина території зруйнована кар'єром, у південній стінці якого простежується культурний шар заввишки до 0,5 м та рештки стін кам'яних споруд. Найімовірніше, відмічене М. Л. Ернстом городище, знаходилось у південно-східній частині поселення на стрімкому місці площею близько 1 га. У наш час він засипаний відвалами кар'єру. Підйомний матеріал типовий для скіфських пам'яток. Фрагменти херсонеських, родоських, брунатноглиняних елліністичних амфор, коських амфор з двостовбурними ручками, мегарських чаш дозволяють датувати поселення ІІІ—ІІ ст. до н. е.

Поселення Городці розташоване на відрозі головного гірського пасма за 1,5 км на південь від с. Опушки, над лівим берегом р. Бештерек. Відкрито А. І. Маркевичем¹⁸, який характеризував пам'ятку як велике городище. Нами на цій території досліджено селище площею близько 5 га (рис. 1), де виявлено залишки будівель, а також фрагменти брунатноглиняних, синопських, херсонеських амфор, численних

¹⁶ Внуків С. Ю. Широкогорлі світлоглиняні амфори Північно-Західного Криму // СА. — 1988. — № 3. — С. 200—203.

¹⁷ Гайдюкевич В. Ф. Боспорське царство. — С. 530, 531.

¹⁸ Сообщение А. И. Маркевича... — С. 57.

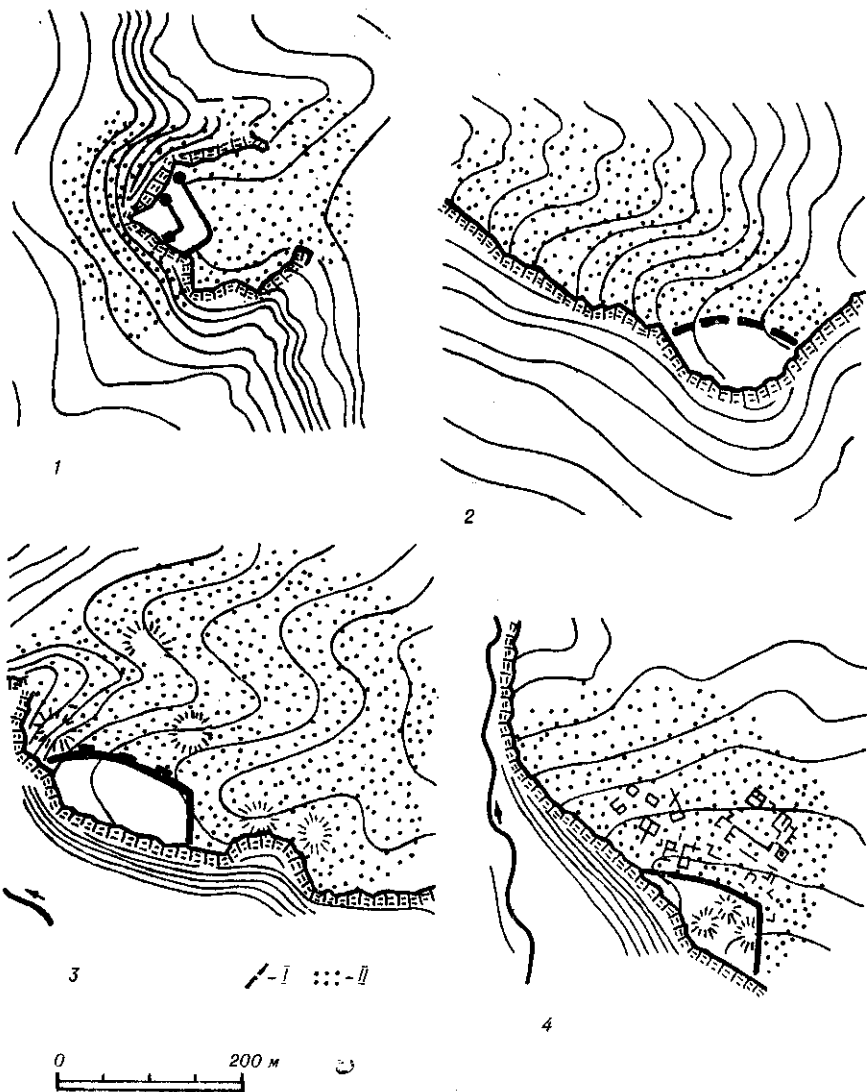

Рис. 2. Плани поселень: I — здогадна траса оборонної стіни; II — культурний шар селищ. 1 — Брусилове; 2 — Мазанське; 3 — Боруг-Хане; 4 — Мелове.

ліпних посудин скіфського типу. Судячи за оголеннями, потужність культурного шару не перевищувала 0,5 м. У південно-західному напрямку трапляються фрагменти червоноглиняних рифлених амфор кінця II—III ст. та уламки амфор з світлооранжевої глини II—III ст.¹⁹ Згадане А. І. Маркевичем городище, найімовірніше, знаходилося на недоступному південному мисі відрог.

Поселення в урочищі Чокрак розташоване, за свідченнями А. І. Маркевича, неподалік від описаного вище²⁰. Тут відкрито залишки селища площею близько 2,5 га. У мікрорельєфі помітні сліди будівель, терасоподібні підвищення. Підйомний матеріал, у якому зустрічаються уламки численних ліпних посудин та елліністичних амфор, дозволяють віднести селище до пізньоскіфських.

Поселення в уроч. Толбаш знайдено А. І. Маркевичем²¹, атрибутовано О. Д. Дашевською, яка віднесла його до пізньоскіфських²².

¹⁹ Колтухов С. Г. Отчет о разведках...

²⁰ Сообщение А. И. Маркевича...— С. 57.

²¹ Там же.

²² Дашевская О. Д. Поздние скифы...— Карта 11.— № 12.

Поселення Солов'ївське (розміром 150×150 м) розміщене на правому березі р. Бештерек над с. Солов'ївка (рис. 1). Пам'ятку відкрито А. І. Маркевичем, досліджено М. Л. Ернстом²³ у 1929 р. П. Н. Шульц відносив Солов'ївське городище до типу укріплених поселень.

Уздовж р. Зуя відомо шість пізньоскіфських поселень, розташованих між зовнішнім пасмом гір та відрогами головного гірського пасма. Найпівнічніше поселення — Борут-Хане знаходиться на правому березі річки, на краю урвистого плато поблизу с. Підгорне (рис. 1). Знайдене й описане А. Фабром²⁴. 1949 р. було досліджено П. М. Шульцем²⁵, який розглядав його як комплекс, що складається з селища та сховища. 1968 р. розвідку провів І. А. Баранов, а 1984 р. на городищі й селищі шурфування проведено нами²⁶. У топографічній структурі пам'ятки можна виділити три частини: городище-сховище на урвистому краю плато площею 1,2 га; селище, що примикає до нього, площею близько 8 га; селище на схилі, площу якого не визначено (рис. 2, 3).

Підтрикутне у плані городище захищене з півдня скелястою кручею, а з напільного боку — кам'яною стіною. Довжина східного відрізка стіни — 70, північного — 170 м. Судячи за збільшенням ширини розвалу на відстані 30, 70 та 110 м від урвища, східний фронт укріплення був посилений трьома вежами, розташованими на відстані 40 м одна від одної. Потужність культурного шару у центральній частині укріплення — в середньому 0,2—0,3 м. Датуючий матеріал з ранніх напластунків представлено уламками родоських, синопських, брунатноглиняних амфор. Серед підйомного матеріалу знайдено херсонеське клеймо астинома Агасикла, діяльність якого належить до 50 — початку 33 рр. III ст. до н. е.²⁷ Найпізнішими знахідками є уламки світлоглиняних амфор з двостовбурними ручками.

У західній частині селища відкрито залишки численних будівель, у східній вони трапляються рідше. За периметром поселень помітні численні зольники заввишки 0,5—2,5 м. Висота культурного шару — 0,5—1 м. Найранніші нашарування можуть бути датовані III—II ст. до н. е., пізніші, судячи за фрагментами світлоглиняних амфор типу СІб, СІІ, СІІІ²⁸, належать до I ст. н. е. Так само датується й невелике селище на схилі.

Городище на р. Конич (Зуйське верхнє) відкрите А. Фабром²⁹. Воно знаходиться на столовій горі у межиріччі Зуї та Бурульчі (рис. 1). Займає овальну у плані вершину площею близько 1,7 га. У наш час поза периметром узвишся помітно скупчення побутового вапняку, іноді здогадно визначаються сліди зовнішнього та внутрішнього панцирів стіни. Південну оконечність вершини площею близько 0,4 га, відсікає валоподібне підвищення — ймовірно, задерновані рештки стіни акрополя. Зовнішні ознаки жител на плато та схилах гори відсутні. Однак за 200—300 м на північ від підніжжя, на схилі протилежної куєсти, помітні залишки будівель, де крім середньовічної кераміки, трапляються фрагменти ліпних червонолакових посудин, невиразні уламки античних амфор. Питання щодо точнішого датування пам'ятки лишається відкритим.

Селище біля с. Петрово, розташоване за 1 км на схід від села над стрімким північним схилом Барабановської балки (рис. 1). Досліджене Сімферопольською експедицією у 1979 р. На площі близько 2 га у мікрорельєфі добре простежуються залишки прямокутних будівель з

²³ Эрст Н. Л. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921—1930) // ИТОИАЭ.— 1931.— Т. 3; *Власний архів П. Н. Шульца* — «Список позднескифских городищ, селищ и могильников».

²⁴ Фабр А. Достопамятнейшие древности Крыма...— С. 16.

²⁵ Шульц П. Н. Краткий предварительный отчет...— С. 21, 22.

²⁶ Колтухов С. Г. Отчет о разведках...— С. 6—12.

²⁷ Кац В. И. Типология и хронологическая классификация херсонесских магистратских клейм // ВДИ.— 1985.— № 1.— С. 105.

²⁸ Внук С. Ю. Широкогорлые светлоглиняные амфоры...— Рис. 1.

²⁹ Фабр А. Достопамятнейшие древности Крыма...— С. 16, 17.

кам'яними стінами, присадибних огорож. За результатами шурфування, потужність культурного шару коливається від 0,3 до 0,7 м. Фрагменти синопських, родоських, херсонеських, брунатноглиняних амфор елліністичного часу, дозволяють датувати поселення III—II ст. до н. е.

Поселення поблизу с. Баланове (рис. 1) розміщено в гирлі Барабанівської балки на її лівому схилі. Знайдене Зуйським загоном Кримської комплексної експедиції у 1969 р. Площа пам'ятки не менш як 3 га. Тут відкрито залишки кам'яних будівель та господарські ями. Уламки вузькогорлих світлоглиняних амфор типу D³⁰, червоноглиняних амфор мірмекійського типу³¹, червоноглиняних амфор із дзьобоподібними вінцями³², амфор із складнопрофільованими ручками³³ дозволяють датувати селище часом не раніше III ст. Можливо, з ним пов'язаний Нейзацький могильник, датований III—IV ст.³⁴

Поселення Хан-Елі розташоване за 400—500 м на північний захід від с. Петрове. Ймовірно, саме ця пам'ятка була досліджена 1929 р. М. Л. Ернстом³⁵. Дослідник охарактеризував об'єкт як городище. У топографії пам'ятки нами відзначено дві складові: селище над східним схилом балки, по якій тече р. Фундукли, та селище у заплаві на правому березі цієї ж річки (рис. 1). Площа верхнього — близько 2,5 га. Тут відкрито залишки споруд та присадибних парканів; у північній частині — кілька зольників заввишки до 2,5 м. Площа нижнього, перекритого рештками селища Хан-Елі, не визначена. За оголенням у береговому кліфі сучасного водоймища, висота культурного шару сягала 0,5—1,2 м. Уламки брунатноглиняних амфор із зигзагоподібним профілем вінець, червоноглиняних амфор з відігнутим краєм³⁶, амфор з трикутними у перетині ручками³⁷, дозволяють датувати поселення першими сторіччями нашої ери.

Поселення на горі Карли-Кая розташоване за 3 км на південний схід від с. Петрове на урвистому мисі над лівим берегом р. Зуя (рис. 1). П. М. Шульц відносив пам'ятку до групи таврських і датував її VII—VI ст. до н. е.³⁸ Шурфовка, проведена 1970 р. І. А. Барановим, виявила наявність скіфського шару. У топографії об'єкта можна виділити городище-сховище та селище, розміщене на плато та схилі, що спускається до річки. Площа укріплення близько 0,7 га. Висота культурного шару у центральній частині городища 0,2—0,3 м. Він складається з подрібненої кераміки елліністичного часу та перших сторіч нашої ери. З шурфу, закладеного І. А. Барановим біля оборонної стіни, видобуто більш виразну кераміку II—III ст. — уламки червоноглиняних рифлених амфор, піфосу, фрагмент вузькогорлої світлоглиняної амфори типу D³⁹. Довжина оборонної стіни близько 70 м (рис. 3, 1). Площа селища не визначена. На плато помітні залишки деяких будівель, на схилі — численні тераси. Знахідки дають можливість вважати, що поселення Карли-Кая виникло за часів еллінізму та припинило своє існування у перші століття нашої ери.

На жаль, ми не маємо даних про поселення Красногір'я, відкрите М. Л. Ернстом у 1927 р.⁴⁰ У районі однойменного села відоме тільки пізньотаврське поселення IV—III ст. до н. е.

³⁰ Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // КСИА.— 1978.— Вып. 156.— С. 18, 19.

³¹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— Табл. XXX, 72.

³² Там же.— Табл. XXX, 73 ж.

³³ Там же.— Табл. XXXI, 75а.

³⁴ Высотская Т. Н., Махнева О. А. Новые позднескифские могильники в Центральном Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— С. 79.

³⁵ Эрнст Н. Л. Летопись археологических раскопок и разведок...— С. 89.

³⁶ Каменецкий И. С. Опыт изучения массового керамического материала из Танаиса // Античные древности Подолия-Приазовья // МИА.— 1969.— № 154.— Табл. 1, 11—14.

³⁷ Зеест И. Б. Керамическая тара...— Табл. XXXII, 76б.

³⁸ Шульц П. Н. О некоторых вопросах истории тавров // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху.— М., 1959.— С. 244.

³⁹ Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры...— С. 19.

⁴⁰ Шульц П. Н. Краткий предварительный отчет...— С. 18.

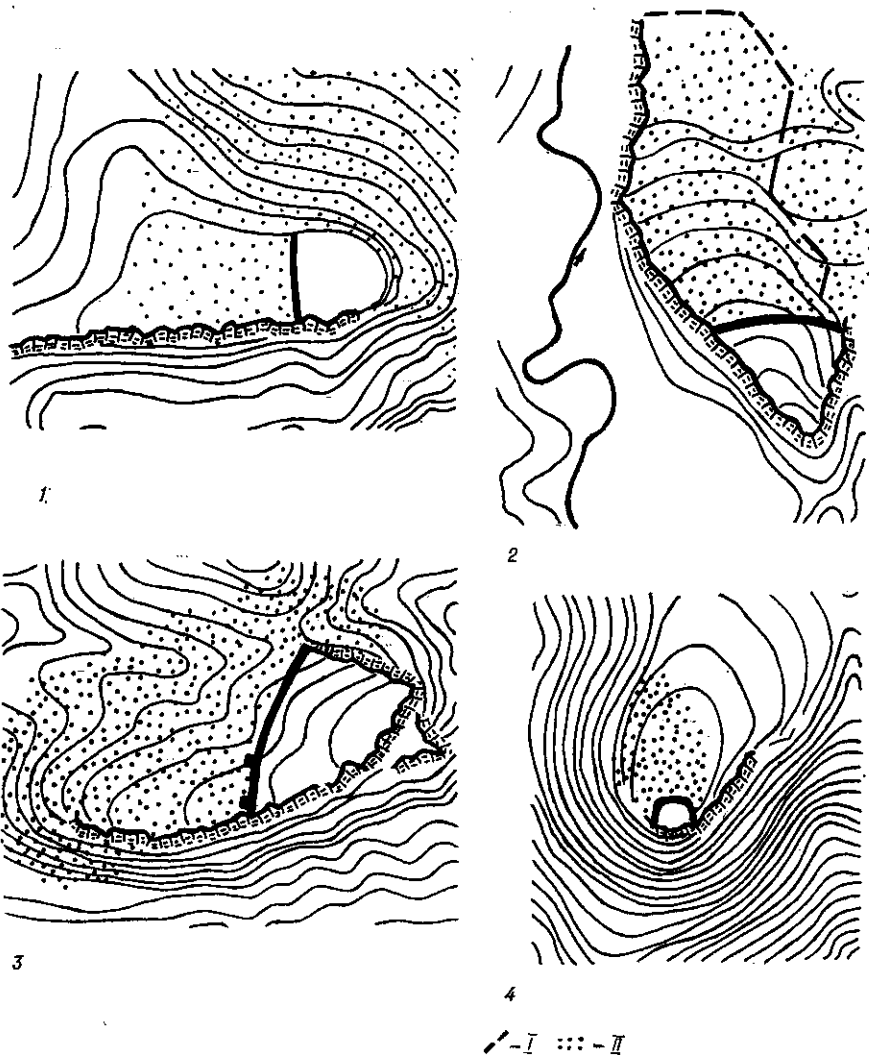

Рис. 3. Плани поселень: I — сліди оборонної лінії; II — культурний шар селищ.
1 — Карли-Кая; 2 — Вишенне; 3 — Бурундукське; 4 — Аюлу-Кая.

У долині р. Бурульчанам відомі дві пам'ятки, розташовані у межах зовнішнього та внутрішнього гірських пасм.

Поселення біля с. Мелове розташоване північніше на краю урвистого плато, яке підіймається над правим берегом річки (рис. 1; 2, 4). Відкрито А. Фабром⁴¹. У повоєнні роки з пам'яткою ознайомився П. М. Шульц⁴², у 1984 р. шурфування проведено нами⁴³. Поселення повністю аналогічне селищу Борут-Хане; співпадає вибір місцевості, планування оборонних споруд.

На краю урвища розміщене трикутне у плані городище площею 0,76 га. З напільного боку майданчик був оточений кам'яною стіною з вежами. Довжина північно-східного фронту 150, південно-східного 80 м. Ширина стіни у першому будівничому періоді — 3,2 м, у другому вона була посилена поясом шириною 1,5 м. Виразного культурного шару в

⁴¹ Фабр А. Достопамятнейшие места Крыма...— С. 17.

⁴² Шульц П. Н. Исследования Неаполя Скифского (1945—1950 гг.) // ИАДК.— Киев, 1957.— С. 62.

⁴³ Колтухов С. Г. Отчет о разведках...— С. 12—16.

укріпленні немає, однак, у східній частині є два невеликі зольники висотою до 0,5 м. Під час шурфування в одному з них знайдено фрагменти ліпних посудин, херсонських, родоських, брунатноглиняних елліністичних амфор, гончарного угвентарія. Найпізніші знахідки представлені фрагментами широкогорлих світлоглиняних амфор з двоствольними ручками. В цілому матеріал з городища може бути датований в межах III—II ст. до н. е.— I ст. н. е. Селище на плато, площею 3,5 га, розташоване впритул до городища-сховища. У мікрорельєфі чітко простежуються розвали будинків та кам'яних огорож.

На північній околиці с. Міжгір'я на лівому березі р. Бурульча у каньйоні відкрито селище (рис. 1). Площа пам'ятки не визначена. В оголеннях старого просілку помітний зольник, в якому поряд з ліпною керамікою присутні уламки ручок від вузькогорлих світлоглиняних амфор типу D або F⁴⁴, червоноглиняних амфор з ручками типу мірмекійських⁴⁵, що дозволяє датувати напластування й III—IV ст.

Р. Біюк-Карасу одна з порівняно повноводних річок передгір'я. Географічні умови річкової долини мало чим відрізняються від тих, що спостерігаються на Салгірі, Бештереку, Зуї, Бурульчі. Дещо інший вигляд має західна притока Карасу — р. Сари-Су, що тече протягом 15 км по широкому міжрядному пониженню і лишає праворуч численні відроги головної гірської гряди, ліворуч — столові узвишся та мисоподібні плато. Можна припустити, що подальші роботи в долині цієї ріки призведуть до відкриття різноманітних скіфських пам'яток. На Біюк-Карасу відомо два поселення.

Перше з них розташоване на відрозі масиву Ак-Кая біля с. Вишенне (рис. 1). Можливо, саме воно було відкрите у 20-і роки А. П. Булавенком⁴⁶. Пам'ятка була відома П. М. Шульцу, далі її досліджував І. А. Баранов, а 1984 р.— автор⁴⁷. Багатошарове поселення займає куестоподібний урвистий мис над правим берегом ріки (рис. 3, 2). Територія заселялася за доби пізньої бронзи, у скіфський час та ранне середньовіччя. Верхній горизонт культурного шару порушено плантажною оранкою: на півночі, на ділянці близько 5 га, культурні відкладення зруйновані. На аерофотознімку, зробленому до руйнації, простежені дві лінії оборони (рис. 3, 2). Зовнішня мала вигляд рову та валу протяжністю близько 700 м, складної кутньої конфігурації. Можливо, над валом піднімалася кам'яна стіна⁴⁸. Складні тераси, не типові для скіфських укріплень, до того ж рів можна було викопати лише у культурному шарі скіфського часу, що лежав на скельній поверхні. Його товщина поблизу валу, судячи за результатами шурфування сягала 4,7 м. Найімовірніше, зовнішню лінію оборони можна пов'язувати з поселенням салтівського часу.

Скіфське поселення складалося з городища площею 1,1 га, що, ймовірно, правило за сховище, та розташованого впритул до нього селища площею близько 11 га. Городище займало кінець південного мису куести. З напільного боку воно захищене оборонною стіною, довжиною близько 150 м. На північ від городища помітні два зольники заввишки 1,5—2 м. Багатий підйомний матеріал дозволяє скласти уяву про розміри селища у різні періоди.

Найраніші датуючі знахідки (фрагменти гераклеїських та херсонських амфор IV—III ст. до н. е.) знайдено в центральній та східній частинах селища. Матеріали III—II ст. до н. е. досить рівномірно розподілені по всій площі. До цього часу відносяться фрагменти родоських амфор з клеймами майстрів: Філенія (220—180 рр. до н. е.)⁴⁹, Тімо-

⁴⁴ Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры...— С. 19—20.

⁴⁵ Зеест И. Б. Керамическая тара...— Табл. XXX, 73.

⁴⁶ Отчет о работах Белогорского отряда...— С. 3.

⁴⁷ Колтухов С. Г. Отчет о разведках...

⁴⁸ Колтухов С. Г. Отчет о разведках...— С. 18.

⁴⁹ Бадалянец Ю. С. Опыт хронологической классификации родосских фабрикантских клейм // НЭ.— 1980.— № 13.— С. 12.

тея — (150—108 рр. до н. е.)⁵⁰; астиномів: Ксенострата (275—220 рр. до н. е.)⁵¹, Тімуррода (180—150 рр. до н. е.)⁵².

Кераміка I ст. до н. е. — I ст. н. е. кількісно переважає і зустрічається повсюди. Найпізніші знахідки цього періоду — світлоглиняні широкогорлі амфори варіантів СІБ та СІІ⁵³ свідчать, що у I ст. н. е. життя на більшій частині території пам'ятки припинилося. Кераміка II—III ст. представлена вузькогорлими світлоглиняними амфорами типу С⁵⁴, рифленими амфорами з воронкоподібним горлом, червоноглиняними амфорами типу мірмекійської⁵⁵. Вони зустрічаються головним чином у східній частині селища на площі не більше 2 га.

Городище-сховище біля с. Карасівка розташоване у верхів'ях ріки на гірському відрозі за 1,5 км на південний захід від села (рис. 1). Укріплення овальне у плані площею близько 0,5 га. Залишки оборонної стіни мають вигляд кам'яного валу. Культурний шар відсутній. На поверхні скелі, у розмивах дерну, зустрічаються подрібнені уламки ліпних посудин та поодинокі фрагменти античних амфор. Від городища уздовж північно-західного схилу відрога збігає вниз стародавній шлях, який, вірогідно, сполучав укріплення із селищем, що розташувалося на схилі або в долині.

Поселення на р. Сари-Су. Останнім часом відомо чотири пам'ятки. Дві з них віднайдені М. Л. Ернстом на південь від Сари-Су⁵⁶. Точні відомості щодо локалізації городища Тайган відсутні. Очевидно, його слід шукати в околицях однойменного села. Городище Чердакли розташоване за 2 км на південь від с. Новокленове на відрозі головного гірського пасма над колишнім с. Чердакли (рис. 1). Тут, на розораному плато, трапляється ліпна та гончарна кераміка, що датується I тис. до н. е. — I ст. н. е.

1967 р. І. А. Барановим відкрите поселення Учкоз⁵⁷. Воно розміщене на правому березі р. Сари-Су, на відрозі головного гірського пасма, за 1,5 км на південний схід від с. Новокленове (рис. 1). У топографічній структурі пам'ятки виділяється городище площею 0,35 га та розташоване впритул до нього селище. На схилі помітні сліди ще одного селища, захищеного кам'яною стіною, ширина якої 2,5 м; тришаровою у поперечному вертикальному перетині. Стіна збереглася на висоту 0,5 м. У північній частині городища розміщено акрополь, площею 0,095 га. Гончарна кераміка дозволила І. А. Баранову датувати поселення II ст. до н. е. — III ст. н. е.⁵⁸ Однак за опублікованими знахідками, тут є уламки амфор IV—III ст. до н. е. Пізня кераміка представлена фрагментами червонолакових посудин та світлоглиняних широкогорлих амфор типу СІБ⁵⁹ і належить до I ст. н. е.

На лівому березі р. Сари-Су на столовій горі Джай-Тобе за 2,5 км на захід від с. Зеленогір'я, розташоване аргінське поселення (рис. 1; 4, 1). Відкрите М. Л. Ернстом⁶⁰, досліджене П. М. Шульцем⁶¹ у 1947 р., пізніше — І. А. Барановим. Складається з городища-сховища на гірській вершині й селища на північно-західному схилі. Сховище площею 0,85 га мало дві лінії оборони. Зовнішня стіна, довжиною 180 м, завтовшки 2,2 м, викладена з бутового вапняку із забутовкою з дрібного каменю на глині. Брама, шириною близько 3 м, знаходилася на східному фланзі й захищалася стінним виступом. Внутрішня стіна оточу-

⁵⁰ Там же.— С. 12.

⁵¹ Бадальянц Ю. С. Хронологическое соответствие эпонимов и фабрикантов на амфорах Родоса // СА.— 1976.— № 4.— С. 39.

⁵² Шелов Д. Б. Керамические клейма из Танаиса III—I вв. до н. э.—М., 1975.—С. 76.

⁵³ Внуків Ю. С. Широкогорлыя светлоглиняные амфоры.— С. 200—203.

⁵⁴ Шелов Д. Б. Узкогорлыя светлоглиняные амфоры.— С. 18.

⁵⁵ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— Табл. XXX, 72.

⁵⁶ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— С. 530, 531.

⁵⁷ Баранов И. А. Археологические памятники у с. Новокленово.— С. 210—215.

⁵⁸ Там же.— С. 211.

⁵⁹ Внуків С. Ю. Широкогорлыя светлоглиняные амфоры.— С. 200—202.

⁶⁰ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— С. 530.

⁶¹ Шульц П. Н. Отчет о работах Белогорского отряда.— С. 18—21.

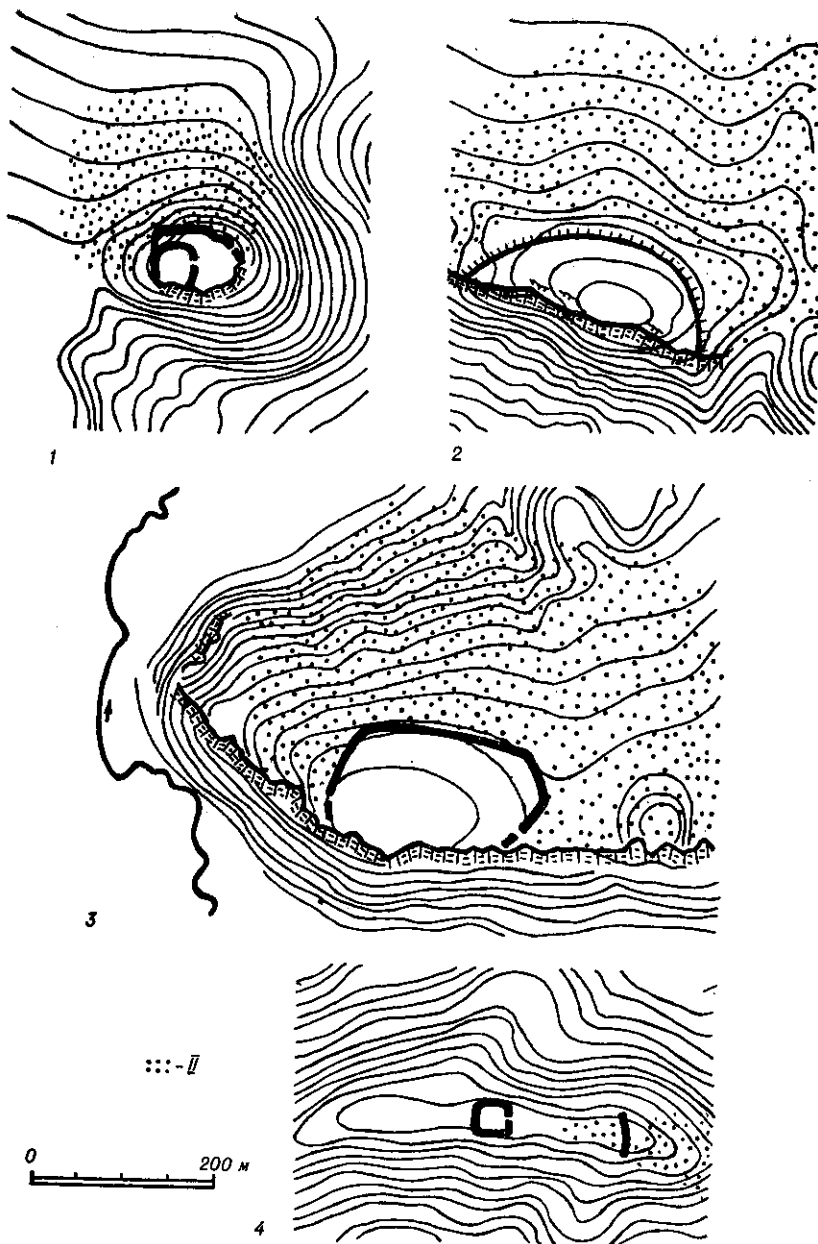

Рис. 4. Плани поселень: II — культурний шар селищ, 1 — Аргінське; 2 — Сарі-Кая; 3 — Бор-Кая; 4 — Яман-Таш.

вала територію цитаделі площею 0,3 га. В'їзд до цитаделі розміщено у центрі північної стіни. Потужність культурного шару не перевищує 0,3—0,4 м. Найранішим датуючим матеріалом на поселенні є фрагменти світлоглиняних широкогорлих амфор з двостовбурними ручками, що дозволяє віднести час його виникнення до I ст. до н. е.— I ст. н. е. Керамічний матеріал (фрагменти червоноглиняних амфор з високопіднятими ручками⁶², амфор з ручками типу мірмекійських⁶³, червоноглиняних амфор із складнопрофільованими ручками⁶⁴) дає можливість вважати III ст. часом припинення життя на поселенні.

⁶² Зеєст И. Б. Керамическая тара Боспора.— Табл. XXXII, 79.

⁶³ Там же.— Табл. XXX, 73.

⁶⁴ Там же.— Табл. XXXI, 75а.

Бурундукський хребет є частиною другого гірського пасма, що підвищується з північного сходу над долиною р. Кучук-Карасу. Тут відомо два поселення (рис. 1). Перше — на західному краю хребта на горі Бурундук-Кая, за 2 км на північ від с. Мічуріно. Досліджено нами у 1984 р.⁶⁵ Складається з городища-сховища та розташованого впритул до нього селища (рис. 3, 3).

Городище площею 2 га займає південний мис куести. З напільного боку захищене кам'яною стіною шириною 3 та довжиною 250 м. На західному фланзі до стіни прибудовано дві прямокутні споруди — ймовірно вежі, на відстані 25 м одна від одної. Золистий культурний шар висотою 1 м простежується лише за оборонною стіною. Далі спостерігається оголена скеля. У нижньому горизонті відкладень зустрічаються фрагменти родоських, херсонеських, синопських амфор; у середньому — світлоглиняних амфор з двостовбурними ручками; у верхньому — червоноглиняних амфор з високо піднятими ручками й амфор із складнопрофільованими ручками⁶⁶.

Селище площею близько 18 га, розташоване впритул до городища на північному схилі куести. У долині ріки, під урвищем помітні сліди ще одного селища, де відкрито не лише скіфський, а й середньовічний матеріал. За 200 м на північ від оборонної стіни, в зольнику закладено шурф. Висота культурних нашарувань 2,1 м. У нижньому горизонті трапились уламки косських та світлоглиняних амфор II ст. до н. е.⁶⁷ У верхній частині нашарувань присутні уламки світлоглиняних вузькогорлих амфор типу D⁶⁸, рифлених амфор з воронкоподібним горлом. В цілому, керамічний матеріал дозволяє датувати поселення III—II ст. до н. е.— III ст. н. е.

Поселення на г. Аюлу-Кая (рис. 1) розташоване на Бурундукському хребті за 3 км на південний схід від с. Багате. Відкрите нами 1989 р. Пам'ятка складається з городища-сховища та селища, розміщеного впритул до городища. Останнє, прямокутне в плані, площею 0,16 га, займає вершину гори (рис. 3, 4). На півдні воно захищене скельним урвищем; на сході, півночі й заході — кам'яною стіною довжиною близько 80 м. До нас дійшли залишки у вигляді низького кам'яного валу. Культурного шару на території укріплення не виявлено. Селище площею 2,5—3 га займає відлогий схил на північ та захід від укріплення. Тут помітні підпорні стіни, сліди парканів та прямокутних кам'яних будівель. Потужність золистого культурного шару 0,6—0,8 м. Датуючий матеріал — уламки червоноглиняних рифлених амфор, у тому числі амфор з воронкоподібним горлом (аналогічну знайдено у комплексі III—IV ст. в печері Кизил-Коба)⁶⁹. Характерною ознакою ліпного посуду є сосцеподібні та циліндричні наліпи на ручках. Кераміка з таким декором відома на Боспорі у комплексах III—IV ст. н. е.⁷⁰, у могильниках передгірського Криму⁷¹.

1989 р. у долині р. Индол нами досліджено поселення, розташоване на горі Бор-Кая — куесті другого гірського пасма (рис. 1). У топографії пам'ятки виділяється городище-сховище та селище (рис. 4, 3). Городище з півдня обмежене урвищем висотою до 50 м; з півночі, заходу та сходу — оборонною стіною шириною 2,5 м. Стіна має панцирну кладку бутового каменю та забутовки з наскельної корки. Довжина західного фронту укріплення близько 80 м, північного 200, східного близько 100 м. Культурний шар на городищі відсутній. При загальній території понад 3 га, корисна площа сховища не перевищувала 2 га. З півночі

⁶⁵ Колтухов С. Г. Отчет о разведках...— С. 22—25.

⁶⁶ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— Табл. XXXII, 79; XXXI, 75а.

⁶⁷ Там же.— Табл. XIII, 30а.

⁶⁸ Шелов Д. Б. Светлоглиняные узкогорлые амфоры... С. 18, 19.

⁶⁹ Домбровский О. И. Пещеры и урочища Кизил-Коба в позднеантичный период // Труды комплексной карстовой экспедиции АН УССР.— Киев, 1963.— С. 155.— Рис. 2.

⁷⁰ Кастанаян Е. Г. Лепная керамика боспорских городов.— Л., 1981.— Табл. XIX. 3, 4; Табл. XXI. 5, 6.

⁷¹ Высотская Т. Н., Махнева О. А. Новые позднескифские могильники...— Рис. 5, 2.

та сходу впритул до городища примикало селище площею не менш як 17 га. За 300 м на схід від городища над урвищем піднімається мисоподібне узвишся площею близько 0,6 га. Його північний схил перетинають три тераси. Шурф, закладений у найнижчій з них, показав, що висота культурного шару біля підірної стіни становить 1,8 м. У нижньому золистому горизонті трапились уламки синопських, родоських, книдських, косських амфор. Кам'янистий насип тераси можна датувати I ст. до н. е.—початком I ст. н. е. У верхньому золистому горизонті, як і на всій території селища, датуючий матеріал представлено уламками червонолакових посудин та світлоглиняних амфор з двостовбурними ручками. Хронологічні та стратиграфічні спостереження дозволяють датувати пам'ятку III—II ст. до н. е.—I ст. н. е.

Поселення на гірському масиві Агармиш розташоване у південно-західній частині масиву гори Яман-Таш (рис. 1). Відкрите у 1956 р., досліджене у 1958 р. Є. В. Черненко⁷². У 1971 р. І. А. Баранов відкрив зовнішню оборонну стіну, яку простежили на довжину 40 м. Шурфування показало, що стіна, шириною 2,5 м, була тришаровою у вертикальному перетині, складена з бутового вапняку. До найраніших знахідок у шарі, що примикає до стіни, можна віднести уламки світлоглиняних амфор з двостовбурними ручками; до найпізніших — фрагменти різноманітних рифлених амфор⁷³, що побутували у IV—V ст. Від стіни, вгору по схилу, помітні відбитки різних будівель. За 130 м на захід (на самій вершині) розташоване прямокутне у плані сховище площею близько 700 м. Є. В. Черненко та І. А. Баранов шурфуванням дослідили майданчик, розміром 32×22 м, оточений стіною шириною 2—3 м. Культурний шар у сховищі відсутній. Керамічні знахідки дозволили Є. В. Черненку датувати цей об'єкт IV—V ст. Роботи на селищі, розташованому впритул до городища, не велися, площа його не визначена. Можна припустити, що поселення на горі Яман-Таш виникло у I ст. до н. е. або у I ст. н. е. Пізніше, у IV—V ст. тут існувало нове поселення, етнокультурна атрибуція якого незрозуміла.

На території від Агармиша до Планерського відома пам'ятка, яку можна досить впевнено віднести до пізньоскіфських — це поселення на горі Сари-Кая (рис. 1), — знайдена 1978 р. Є. О. Катюшиним⁷⁴. Поселення, площа якого близько 18 га, займає західний та східний схили гори. На кручі помітні численні тераси. Стіна верхньої тераси, шириною 3,2 м, оточує акрополь — сегментоподібну скелясту ділянку вершини площею близько 2 га (рис. 4, 2). Можливо, поселення мало й зовнішню оборонну лінію. Найраніший датуючий матеріал в огороженнях культурного шару представлено уламками родоських, синопських, косських, книдських амфор; пізніший — фрагментами світлоглиняних амфор типу С1 та С16⁷⁵. Це дозволяє датувати поселення III—II ст. до н. е.—I ст. н. е. Якщо матеріал елліністичного часу ми вважаємо типово пізньоскіфським, то пізні відкладення (I ст. до н. е.—I ст. н. е.) на акрополі — насичені гончарною керамікою. Можливо, зміна керамічного комплексу пов'язана з тим, що за часів Мітрідата чи Асандра поселення входило до складу Боспорського царства.

На південний схід від гори Сари-Кая розташований хребет Біюк-Янижар, де Є. О. Катюшин розкопував поселення IV—II ст. до н. е., Після пожежі та руйнувань, що відбулися наприкінці III ст. до н. е., воно перебудовувалось, ранню оборонну стіну розібрано, а у керамічному комплексі вже переважає ліпний посуд⁷⁶. Не виключено, що це пов'язано з тим, що поселення захопили скіфи, які оселилися на ньому й жили тут до кінця II ст. до н. е.

⁷² Черненко Е. В. Отчет о раскопках укрепленного убежища на г. Агармыш Старокрымского района в 1958 г. // Архив ОАСА.— Инв. А — № 32/27.

⁷³ Зевст И. Б. Керамическая тара Боспора.— Табл. XXXIX, 100; XXXVIII, 96, 97.

⁷⁴ Катюшин Е. А. Раскопки в окрестностях Феодосии.— С. 335.

⁷⁵ Внук С. Ю. Широкогорлые светлоглиняные амфоры.— С. 198—202.

⁷⁶ Катюшин Е. А. Раскопки в окрестностях Феодосии.— С. 335.

Підіб'ємо деякі підсумки. За ранніми матеріалами таких поселень, як Вишенне та Учкоз, процес розселення скіфів у східній частині передгір'я розпочався у IV—III ст. до н. е., вірогідно, ще в період розквіту Степової Скіфії. Протягом III ст. до н. е. основна маса мешканців Степового Криму переміщується у передгір'я. У III—II ст. до н. е. тут виникають пізньоскіфські поселення. Формуються східний та північний кордони нової зони розселення. Східний, сусідній з Боспором кордон, проходив у районі Старого Криму — Планерського; північний, ймовірно, співпадав з кордоном Степу та Лісостепу, тягнувся вздовж другого та третього гірського пасма від м. Агармиш до фортеці Кермен-Кир на р. Салгір.

Основним типом пізньоскіфських поселень елліністичного часу є селища з укріпленнями-сховищами: Брусилове, Борот-Хане, Мелове, Бурундук-Кая, Бор-Кая. Можливо, до цього типу відносились і Вишенне, Мазанське, Городці, Новокленове, Карли-Кая, Солов'ївське. До числа поселень, що не мали сховищ, відносяться селища в уроч. Чокрак та близько с. Петрове. Характерно, що на кордоні зі Степом не будувалися великі укріплені поселення. Вірогідно, це ще одне свідцтво на користь того факту, що кочове сарматське суспільство не можна вважати основним супротивником Кримської Скіфії, хоча воно й було постійним джерелом небезпеки.

У I ст. до н. е. та в першій половині I ст. н. е. поселення району, що розглядається, переживають найвищий розквіт. Вірогідно, саме в цей період виникають і нові поселення — Аргінське, Хан-Елі. У другій половині I ст. н. е. Кримська Скіфія занепадає на час, який триває лише протягом II ст. н. е.

На території між Неаполем та Феодосією до початку II ст. н. е. на більшості поселень, розташованих на кордоні із Степом припиняється життя. У глибині передгір'їв поселення зберігаються. Покращення ситуації помітно наприкінці II — першій половині III ст. Виникає поселення поблизу с. Баланове, збільшується площа Бурундукського поселення.

Можливо, у цей період з'являється поселення і на північній околиці с. Міжгір'я. У другій половині III ст. більшість поселень гине, вірогідно, під тиском готів та їх союзників.

Характерно, що з I ст. до н. е. по III ст. н. е. у східній зоні передгір'я з'являється лише одне укріплене поселення — Яман-Таш. Так само, як і за елліністичного часу, основним типом є селище з укріпленням, що правило насамперед за сховище. Збереження колишньої структури і найпростішої системи захисту населення, дозволяє висловити припущення, що у цей час скіфи не готували і не вели довготривалі військові дії ні проти сарматів, ні проти Боспорського царства. Здається, що численні свідцтва про підкорення скіфів, збережені у лапідарних пам'ятках Боспору, відбивають військово-політичні наміри самого Боспорського царства.

Матеріал, що публікується, дозволяє торкнутися й питання щодо історико-географічного районування передгірської частини Кримської Скіфії. У долі скіфів центральної та східної зон передгір'я простежується розвиток однакових процесів. Освоєння цієї території почалося ще у IV—III ст. до н. е., коли існувала Степова Скіфія. У III—II ст. до н. е. центральна та східна частини Передгірського Криму інтенсивно освоюються.

Центр Скіфського царства формується на р. Салгір, а східна зона розвивається, як периферія. На всьому цьому просторі підйом I ст. до н. е.—I ст. н. е. поступово змінюється глибоким занепадом у II ст. н. е. та новим, яскравим, але нетривалим підйомом у III ст. н. е., що передував загибелі Кримської Скіфії.

ПОЗДНЕСКИФСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ ПРЕДГОРНОГО КРЫМА

В статье публикуются сведения о группе позднескифских поселений, расположенных в восточной части Крымского Предгорья между Неаполем Скифским и Феодосией. Почти все они принадлежат к поселениям сельского типа, состоящим из крупного селища и небольшого укрепленного городища, выполнявшего, в первую очередь, роль убежища для местных жителей. Многие памятники такого типа появляются еще в III—II вв. до н. э. Во второй половине I в. н. э. жизнь на большинстве поселений, расположенных на границе степи и горного района, замирает. Новый подъем ощущается лишь в первой половине III в. н. э. Во второй половине этого же столетия жизнь прекращается почти на всех поселениях.

Судя по типам поселений и хронологии, можно говорить о том, что в центральной и восточной части Крымского Предгорья прослеживается развитие одних и тех же исторических процессов: в III—II вв. до н. э. районы интенсивно заселяются; ядро государства формируется в центральной зоне; восточная — существует как ее периферия. На всей территории хорошо прослеживается подъем I ст. до н. э. — первой половины I в. н. э., сменяющийся кризисом, из которого эта часть Крымской Скифии выходит лишь к началу III в. н. э., находясь, вероятно, уже под протекторатом Боспора.

S. G. Koltukhov

LATE-SCYTHIAN SETTLEMENTS OF THE EASTERN PART OF THE FOOTHILL CRIMEA

A group of Late Scythian settlements located in the Eastern part of the Crimean Foothills between Scythian Naples and Feodosia is described in the paper. Almost all of them belong to rural settlements which consist of a large estate and a small fortified site which, first of all, was a refuge for local dwellers. A lot of such settlements appeared in the 3d-2nd cent. B. C. In the late part of the 1st century A. D. in most settlements located on the boundary between the steppe and mountain region life came to a standstill. Life was revived again in the early 3rd century A. D. to be changed by extinction in the late 3d century almost in all the settlements.

Proceeding from the types of settlements and chronology it is possible to trace development of the same historical processes in the central and eastern parts of the Crimean Foothills: intensive population of the regions in the 3d-2d centuries B. C.; formation of the state kernel in the central zone, eastern zone being its periphery; a rise in the whole territory in the 1st cent. B. C. and early 1st cent. A. D. changed by crisis which ceased in that part of the Crimean Scythia only by the early 3rd cent. A. D. when it was probably under protectorate of Bosphorus.

Одержано 28.02.90

ПРО ОСІЛЕ НАСЕЛЕННЯ ПОНИЗЬ ДНІПРА ТА ПІВДЕННОГО БУГУ У X—XIII СТ.

С. Б. Буйських, М. М. Ієвлєв

У статті на основі нових археологічних матеріалів та з залученням писемних джерел досліджується питання про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу — району постійного суперництва Давньої Русі та Візантії X—XIII ст.

© С. Б. БУЙСЬКИХ, М. М. ІЄВЛЄВ, 1991

Районам Нижніх Подніпров'я та Побужжя з давніх часів належала важлива роль в економіці населення Північної Надчорноморщини та всього Чорноморського басейну. Зручні річкові шляхи по Дніпру та Південному Бугу були одними із головних транспортних артерій для надходження товарів з районів Чорноморського басейну та Східного Середземномор'я до населення Центральної, Східної та Північної Європи. Саме транзитна торгівля впливала на економіку населення понизь Дніпра та Південного Бугу ще з доби бронзи.

За античних часів торговельні зв'язки завдяки давньогрецькому полісу — Ольвії, що знаходиться поблизу гирла Південного Бугу, набувають постійного характеру, підтвердженням чого є численні знахідки античного імпорту на території Східної Європи, особливо в районі Дніпро-Бузького басейну. Будучи основним постачальником продуктами харчування (зерно, риба, худоба тощо) та сировиною елліністичних держав, а потім східних провінцій Римської імперії та утвореної на їхньому місці Візантійської імперії, цей район постійно перебував у сфері їхніх економічних та політичних інтересів.

Помітний вплив ці зміли мали і в період становлення та розквіту Київської Русі (X—XIII ст.). На той час Дніпро набув значення найголовнішої водної магістралі на шляху «із варяг у греки»¹. З гирла Дніпра руські «гості» виходили «на лодьях» у Чорне (Руське) море, займалися рибним, соляним промислами та торгівлею². Цей шлях поєднував Північну Русь з Південною, Прибалтику та Скандинавію із Візантією. По Дніпру, окрім торговельних та промислових караванів, пересувалися також руські дружини³.

Південне Подніпров'я та, особливо, пониззя й гирло Дніпра стають районом постійного політичного та економічного суперництва Київської Русі з Візантією. Починаючи з X ст., про нього згадується практично в усіх дипломатичних угодах цих двох держав — 907, 911, 944 рр.; характерно, що за останньою угодою гирло Дніпра й так зване «Білобережжя» визнавалися сферою впливу Русі⁴. Взимку 971—972 рр. у Білобережжі зимував київський князь Святослав, до того ж, як гадають, зупинився з дружиною на одному з постійних поселень цього регіону⁵. Існувало давньоруське поселення й на острові св. Еферія, де, згідно Костянтину Порфірородному, відпочивали каравани руських суден перед виходом у море⁶. Пізніше, в районі гирла Дніпра виникає давньоруське місто-порт Олешшя, яке згадується в Іпатіївському літопису під 1084, 1153, 1164 та 1213 роках⁷.

У цьому ж регіоні, ймовірно, могли існувати й грецькі (херсонеські) поселення⁸, а пізніше розміщувалися факторії або тимчасові стоянки берладників, бродників та «галицьких вигонців»⁹.

На жаль, незважаючи на актуальність і важливість проблеми заселеності регіону східнослов'янськими племенами, а пізніше давньоруським осілим населенням, розв'язання її при сучасному стані джерел досить складне. Почасти це пояснюється незначною кількістю згадок у літописах про слов'янські племена регіону, почасти — недостатнім вивченням ранньосередньовічних поселень понизь Дніпра та Південного Бугу. Донедавна було відомо лише 7 пам'яток (рис. 1. I, 1, 4—9).

¹ Ключевский В. О. Курс русской истории.— М., 1987.— Ч. 1.— С. 137—138.

² Мавродин В. В. Русское мореходство на южных морях.— Симферополь, 1955.— С. 29.

³ Ипатьевская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. II.— С. 134; Лаврентьевская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1846.— Т. I.— С. 118.

⁴ Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси.— М., 1980.— С. 247, 248.

⁵ Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава.— М., 1982.— С. 111, 124.

⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.— С. 273.

⁷ Мавродин В. В. Начало мореходства на Руси.— Л., 1950.— С. 29.

⁸ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений.— М., 1956.— С. 304.

⁹ Мавродин В. В. Указ. соч.— С. 10, 29.

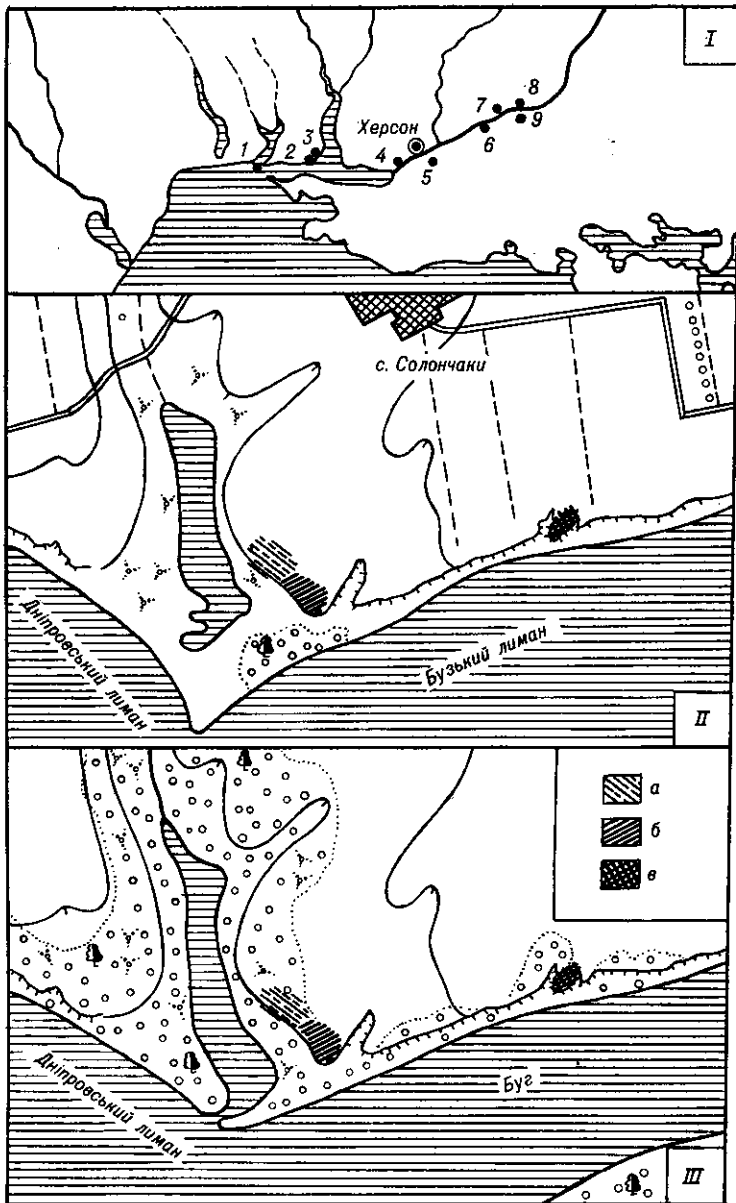

Рис. 1. I — Давньоруські пам'ятки X—XIII ст. у пониззі Дніпра: 1 — Березань; 2 — Аджигол-1; 3 — Дніпровське-2; 4 — Великий Потьомкінський острів; 5 — Цюрупинськ; 6 — Любимівка; 7 — Зміївака; 8 — Республіканець; 9 — Кайри; 11—111. Палеогеографічна реконструкція району Аджигольської балки. Схема району: II — в сучасну добу; III — у середньовічний період. Умовні знаки: а — черняхівське поселення Аджигольська Коса, б — багатошарове поселення Аджигол-1, в — багатошарове городище Дніпровське-2.

1. *Березань* (рис. 1. I, 1). Тут розкопаний потужний культурний шар X—XIII ст., насичений фрагментами візантійських амфор та слов'янською керамікою з хвилястим орнаментом, досліджені залишки заглиблених у землю жител, залізоробна майстерня з горнами та великою кількістю залізних виробів: сокир, цвяхів, серпів, наконечників стріл, дротиків, частин кінської зброї. Зафіксовані сліди активної зайнятості населення рибальством. Серед знахідок — натільні хрестики XII ст. та двозубе князівське тавро одного з Рюриковичів¹⁰.

2. *Великий Потьомкінський острів* (рис. 1, I, 4). Культурний шар містить численні матеріали X—XIII ст. — плінфу, фрагменти візантій-

¹⁰ Болтенко М. Ф. Стародавня руська Березань // Археологія.— 1947.— Т. 1.— С. 39—51.

ських та херсонських амфор, червоно- та сіроглиняного гончарного посуду, поливи, скляні та кістяні вироби¹¹.

3. *Цюрупинськ* (рис. 1. I, 5). На місці сучасного м. Цюрупинська, як традиційно вважають, знаходилося літописне Олешшя¹². Поки що, однак, надійних археологічних слідів цього слов'янського міста у прилеглій місцевості не знайдено¹³, за винятком, можливо, лише слов'янської стоянки XII—XIII ст. неподалік від с. Раденськ Цюрупинського району, звідки походить срібник князя Володимира та середньовічний меч¹⁴.

4. *Любимівка* (рис. 1. I, 6). На відомому Любимівському городищі рубежу та перших століть н. е. у верхніх шарах зустрічаються численні фрагменти слов'янської кераміки IX—XI ст.¹⁵ В одному з курганів поблизу села виявлено поховання давньоруського дружинника X—XI ст.¹⁶

5. *Зміївка* (рис. 1. I, 7). Поблизу села досліджувалось слов'янське поселення IX—XI ст.¹⁷ Розкопано три житла напівземлянкового типу та залишки печей. Трапились залізні вироби (ножі, ножиці, кінські стремена), кам'яні жорна, пряслиця, фрагменти амфор, а також багато гончарного посуду з хвилястим орнаментом.

6. *Республіканець* (колишня Кам'янка) (рис. 1. I, 8). На березі поблизу села зафіксовані залишки слов'янського поселення XII—XIII ст.¹⁸

7. *Каїри* (рис. 1. I, 9). На південь від села розкопаний ґрунтовий могильник X—XII ст.¹⁹ Поховання (89) у вузьких ямах, переважно під кам'яними закладами, розміщувалися в 10 рядів. Положення померлих — випростане, орієнтація — західна, інвентар — відносно бідний (дрібні прикраси, речі побуту). Наявність могильника передбачає існування в цей час у пониззі Дніпра великого слов'янського поселення²⁰.

Таким чином, на цьому здебільшого вичерпувалися відомості про осіле населення пониззя Дніпра X—XIII ст. Більшість синхронних пам'яток Степового Подніпров'я²¹ і тим більше Побужжя²² розміщуються значно вище згаданих поселень. Однак, хоча поселення Південного Подніпров'я й знаходилися за укріпленими кордонами (Давньої Русі, які простягалися вздовж Сули та Росі, і влада київських князів на них не поширювалася²³, в літературі неодноразово підкреслювалось, що контроль над торговельним шляхом по Дніпру все ж таки перебував у їхніх руках²⁴. Це змушує припустити наявність у пониззі Дніпра

¹¹ Борисов В. Е. Звіт про археологічну розвідку на Великому Потьомкінському о-ві у дельті Дніпра // НА ІА АН УРСР.— Ф. е. 1972/42.— С. 2—19.

¹² Погребняк Л. С. До палеогеографії Олешшя // Географічний збірник.— 1961.— Вип. 4.— С. 127—144.

¹³ Ратнер І. Д. Довідник з археології України. Херсонська область.— К., 1984.— С. 81—82. Ряд дослідників (О. В. Бодянский, А. Т. Сміленко, Л. С. Махновець та ін.) вважають, що Олешшя згодом знаходилося на Великому Потьомкінському острові.

¹⁴ Мец Н. Д. Незданное серебряники ГИМа // НС.— 1963.— Вип. 1.— С. 98—102; Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья УССР.— К., 1951.— С. 341.

¹⁵ Дмитров Л. Д., Зуц В. Л., Копилов Ф. Б. Любимівське городище рубежу нашої ери // АП УРСР.— К., 1961.— Т. X.— С. 18 і наст.; Зубар В. М., Храпунов І. М. Нові дослідження Любимівського городища // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 132.

¹⁶ Болтрик Ю. В., Зарайская Н. П. Раскопки курганов близ с. Любимовка, Каховского р-на // АИУ 1968.— К., 1971.— С. 10.

¹⁷ Бураков А. В. Слов'янське поселення на Нижньому Дніпрі // Вісник АН УРСР.— 1953.— Вип. 10.— С. 38—42.

¹⁸ Ратнер І. Д. Вказ. праця.— С. 19.

¹⁹ Махно Є. В. Розкопки могильника і поселень поблизу с. Каїри // АП УРСР.— К., 1961.— Т. X.— С. 131—155.

²⁰ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.).— К., 1975.— С. 188.

²¹ Там же.— С. 163.— Рис. 58.— С. 179.— Рис. 61.

²² Хавлюк П. І. Давньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності.— К., 1969.— С. 158.— Рис. 1.

²³ Козловский А. А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX—XIV вв. // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 68, 69.

²⁴ Пашуто В. Г. Внешняя политика Древней Руси.— М., 1968.— С. 85, 217; Толоч-

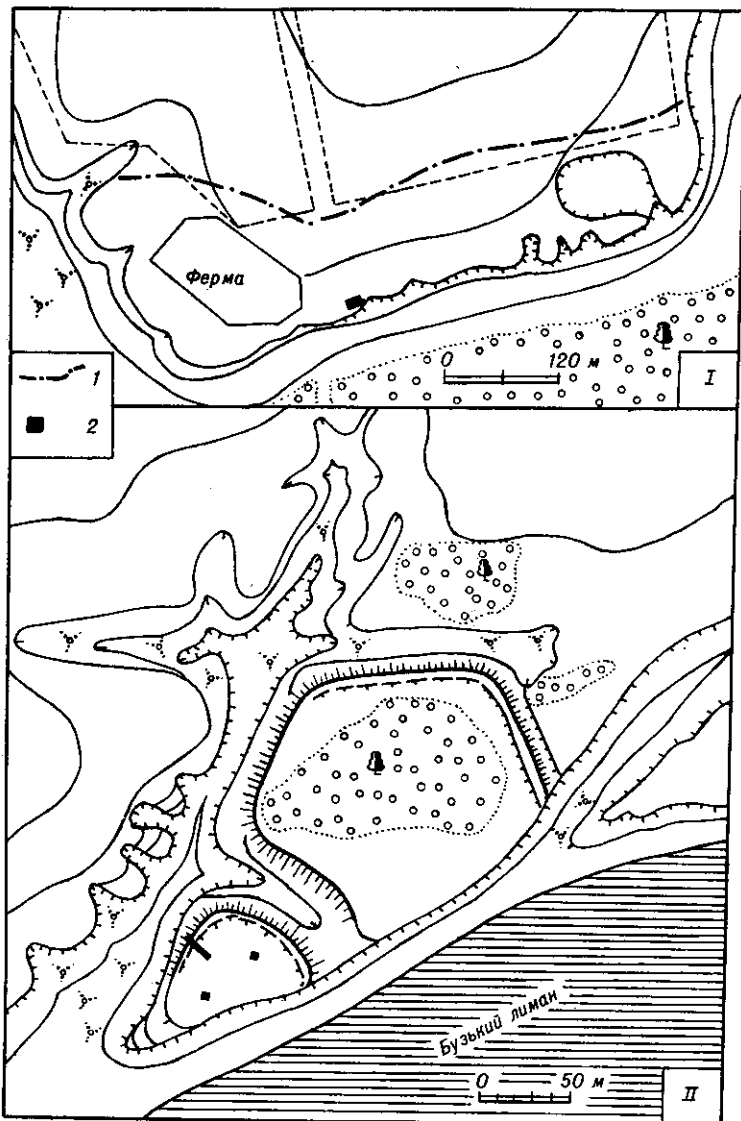

Рис. 2. Плани поселень: I — Аджигол-1, II — Дніпровське-2. Умовні знаки: 1 — межі поселення; 2 — розкопки, що вміщували на поселеннях середньовічний культурний шар.

системи опорних пунктів, через які Русь контролювала прилеглі райони²⁵. Однак розглянуті вище дані показують, що п'ять відомих до недавня пам'яток розміщувалися лише вздовж дніпровського гирла та один (Березань) власне вже у морі, тобто, поміж Березанню та гирлом Дніпра на берегах Дніпровського лиману поселення невідомі.

Деякою мірою лакуну в цьому питанні заповнюють нові дані, одержані у 1982 р. під час робіт Периферійного загону Ольвійської експедиції ІА АН УРСР (по дослідженню двох поселень хори Ольвії — Аджигол-1 (рис. 1, I, 2) та Дніпровське-2 (рис. 1, I, 3), де був відкритий культурний шар X—XIII ст.²⁶

Поселення Аджигол-1 (рис. 1, II—III, б) знаходиться у гирлі Аджигольської балки, на плато першої надзаплавної тераси її лівої щокі, яка здіймається над низькою піщаною косою у місці злиття Бузького

ко П. П. Киевская земля // Древнерусские княжества X—XIII вв.— М., 1975.— С. 15.

²⁵ Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси.— С. 248.

²⁶ Буйских С. Б. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры // ПИО (Тез. докл. семинара).— Парутино, 1985.— С. 10.

та Дніпровського лиманів. Це місце активно використовувалось у різні епохи. Велике пізньоархаїчне поселення (кінець VI — початок V ст. до н. е.) пізніше було перекрите античними поселеннями IV—III ст. до н. е. та I—III ст. н. е. меншої площі. У північно-західній частині плато знаходиться черняхівське поселення III—IV ст. (Аджигольська Коса-1).

В одному з розкопів 1982 р. (рис. 2, I) архаїчний шар виявився перерізанним культурним шаром середньовічного часу, в якому знайдено два заглиблених у землю підпрямокутних житла — одне повністю, а друге частково.

Житло № 1 (рис. 3, I) мало розміри 3,5×3 м. Його кути злегка заокруглені. Орієнтовано за ледве зсунутою віссю південь — північ, заглиблене у землю від рівня материка на 0,50 м (1,3 м від рівня су-

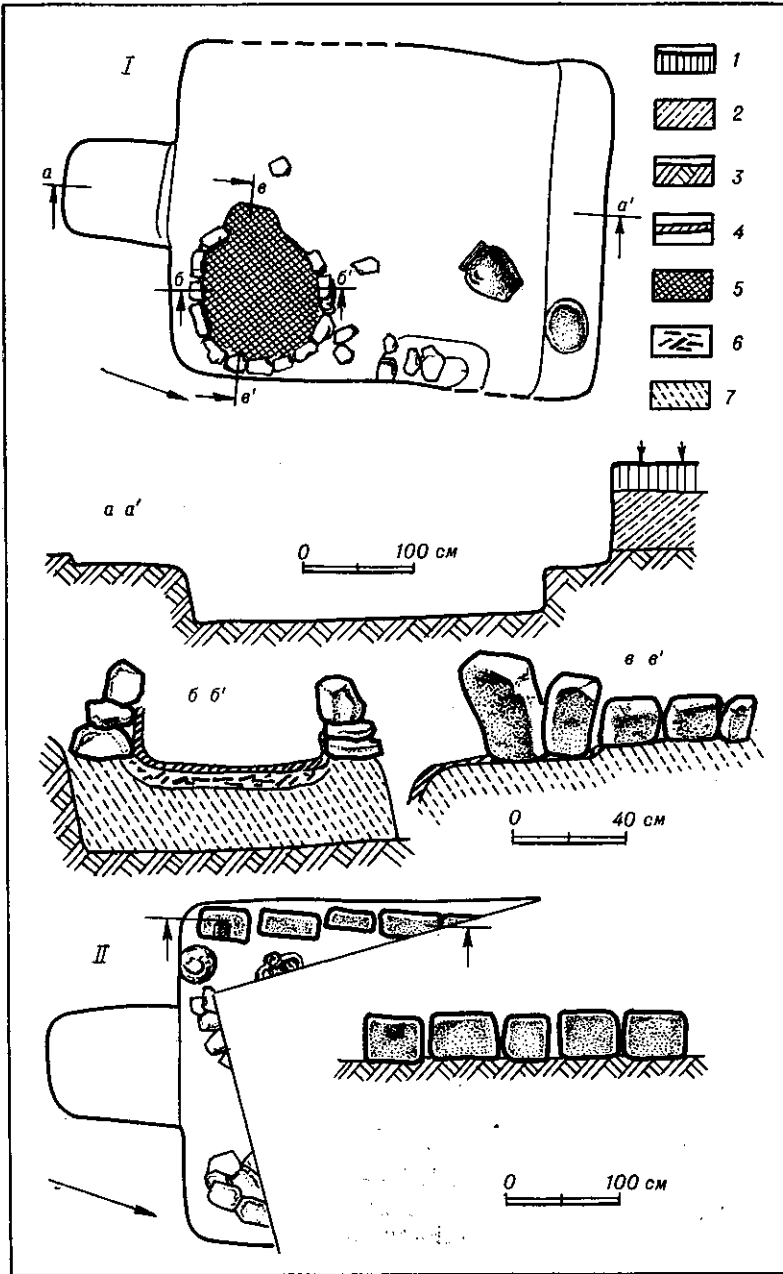

Рис. 3. Аджигол-1: I — житло № 1; II — житло № 2. Умовні знаки: 1 — чорноземний гумусний ґрунт; 2 — сіро-золисто-глинистий шар; 3 — материк; 4—5 — чорніть печі; 6 — підсіпка з битої кераміки; 7 — лесовий останиць.

Рис. 4. Житло № 1. Видляд з півночі (фото).

часної денної поверхні). Вхід оформлений у вигляді тамбура-сходинок $1,0 \times 0,8$ м, висотою 0,1 м. У південно-східному куті приміщення знаходилися залишки круглої печі, складеної з великих кам'яних плит на лесовому останці (рис. 4). Зовнішній діаметр печі — $1,15 \times 1,0$ м, внутрішній — $0,8-0,8$ м; висота, яка збереглася — 0,6 м. Підмурок глиняного череня здіймається над рівнем підлоги на 0,27 м. Черинь печі мав два прошарки підмазки. Під черенем виявлена підсипка з битої обпаленої кераміки товщиною 0,05 м.

Підлога житла відносно рівна, глинобитна. Ямки від підпірних стовпів відсутні. На підлозі приміщення лежав великий червоноглиняний горщик (корчага або ж піфос?). Впродовж північної стінки споруди знаходилася лежанка або виступ-полічка ($3,0 \times 0,45$ м), яка підноситься над підлогою на 0,4 м. На виступі лежало *in situ* грубо оброблене гранітне блюдо розмірами $0,4 \times 0,52 \times 0,03$ м. Окрім корчаги та блюда, в золистому заповненні житла знайдено небагато фрагментів кухонної (гончарної) кераміки та уламків амфор, які ми розглянемо нижче.

Житло № 2 (рис. 3, II) знаходилося на 7,7 м на схід від житла № 1 та також було орієнтоване за ледве зсунутою віссю південь-північ. Розміри розкритої частини — $3,0 \times 3,0$ м. Кути, як і в житла № 1 — заокруглені. Вхід має розміри $1,3 \times 0,95$ м. Глибина житла 0,92 (1,72), підлога — глинобитна. Праворуч входу виявлено залишки печі, як і у першому житлі. Однак на відміну від нього у житлі № 2 біля західного борту котловану простягалася кам'яна кладка — однорядна, орфостатна, рядова, дволицьова із масивних добре обтесаних вапнякових блоків. У межах розкопу відкрито п'ять блоків розмірами $0,4 \times 0,4 \times 0,18$; $0,42 \times 0,4 \times 0,18$; $0,4 \times 0,38 \times 0,17$; $0,5 \times 0,38 \times 0,18$; $0,42 \times 0,4 \times 0,22$ м. Крайній у кладці блок південно-західного кута приміщення мав прямокутну виїмку $0,1 \times 0,1 \times 0,1$ м, можливо, для підпирного стовпа. В цьому ж кутку землянки поруч із кладкою *in situ* на глинобитній підлозі знаходилися дві амфори та дворучний червоноглиняний горщик (рис. 5).

Конструкції та планувальна структура відкритих жител відповідають давньоруській практиці напівземлянкового будівництва X—XIII ст.²⁷, зокрема і в басейні Південного Бугу²⁸ та Південного Подні-

²⁷ Раппопорт П. О. Про розвиток планової структури давньоруських жител Лісостепової смуги // Слов'яно-руські старожитності.— К., 1969.— С. 104; Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // САИ.— 1967.— Вып. Е 1—32.— С. 123, 124, 127, 137.— Рис. 43, 1.

²⁸ Хавлюк П. І. Вказ. праця.— С. 165.

Рис. 5. Житло № 2. Вигляд з півдня (фото).

пров'я²⁹. Найбільш близькі вони житлам Зміївського³⁰, Кичкаського³¹ та інших поселень Степового Подніпров'я. Водночас аджигольські житла мають свої місцеві особливості: у першому житлі — вирізана у материковій стінці «поличка», у другому — використання кам'яної кладки, можливо, вперше зафіксоване на пам'ятках регіону.

Керамічний комплекс поселення складається виключно з гончарного посуду. Домінуюча форма посудини — кухонні горщики (рис. 6, 1—6) конічної форми з плоскими денцями, вінцями складного профілювання — із загнутим усередину краєм, манжетоподібні або фігурні. Глина: коричнева, червона, рожева. Горщики орнаментовані під шийкою лінійним або хвилястим орнаментом, рідше — без орнаменту. За аналогією із знахідками на давньоруських пам'ятках вони датуються XI—XII — першою половиною XIII ст.³²

Як і у Південному Подніпров'ї, на Аджиголі трапилась частина кераміки архаїзованого вигляду. Це, зокрема, кухонні сіроглиняні горщики (рис. 6, 7—8), які мають аналогії серед салтівських старожитностей³³.

У салтівських традиціях виконана й корчага (або піфос) із житла № 1 (рис. 6, 9)³⁴. Корчага має продовгуватий зрізано-конічний тулуб, відносно широкі горло та дно, вінця злегка відігнуті й відбиті рельєфним валиком. На плічках — невеликі ручки, круглі у розрізі. На шийці та верхній плоскій частині вінець нанесено врізний хвилястий орнамент. Близький за формою піфос з двома ручками був знайдений при розкопках Саркела³⁵. Однак він сіроглиняний і має наліпні валики на тулубі. Наша ж посудина цеглисто-червона, покрита щіль-

²⁹ Козловский А. А. Указ. соч.— С. 63—64.

³⁰ Бураков А. В. Вказ. праця.— С. 39—40.

³¹ Сміленко А. Т. Вказ. праця.— С. 181—183.— Рис. 63.

³² Мезенцева Г. Г. Давньоруське місто Родень.— К., 1968.— Табл. XVII—XIX; Кучера М. П. Древній Пліснеск // АП УРСР.— К., 1962.— Т. XII.— Рис. 20, 1, 2; Толочко П. П. Ремесленное производство. Гончарное дело // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 298—301.

³³ Пархоменко О. В. Поселение салтовской культуры у с. Жовтневе // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 89.— Рис. 4; Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА.— 1958.— № 2.— С. 108.

³⁴ Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья.— К., 1990.— С. 94.— Рис. 31, 3.— С. 95.— Рис. 32, 12; Яковсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики.— Л., 1979.— С. 60.— Рис. 33.

³⁵ Плетнева Г. А. Керамика Саркела — Белой Вежи // МИА.— 1959.— № 75.— С. 218.— Рис. 6, 1.

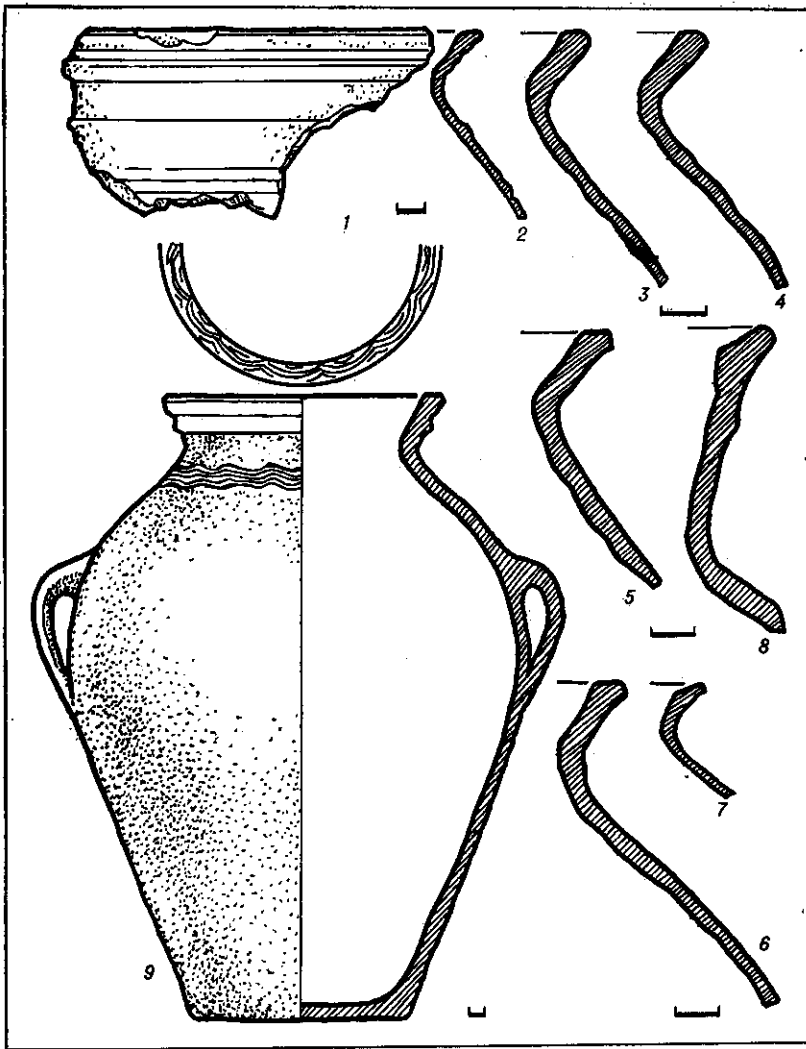

Рис. 6. Аджигол-1. Кухонна гончарна кераміка (1—9).

ним ангобом, що характерно для провінціально-візантійського гончарства Таврики X ст.³⁶

Про збереження у виготовленні посуду традицій більш раннього часу свідчить і знахідка у культурному шарі фрагмента грубого червоноуватого випалу горщика з великою домішкою у тісті жорстви та шамоту, оздобленого на шийці «мотузковим» орнаментом (рис. 7, 1). А. Т. Сміленко вважає, що кераміка X—XI ст. доживає у Степовому Подніпров'ї до домонгольського періоду, зустрічаючись разом з давньоруською XII—XIII ст. навіть у житлах³⁷.

Досить широко датуються й червоноглиняні візантійські горщики з плавним кулеподібним корпусом, вузькими різко відігнутими вінцями та плоскими ручками (однією або двома), приєднаними до верхнього краю посудини (рис. 7, 2—4). А. Л. Якобсон відносив їхню появу до IX—XIII ст. відзначаючи, що вони побутували в майже незмінному вигляді до XIII—XIV ст.³⁸

В обох житлах та у культурному шарі були знайдені фрагменти одного й того ж типу амфор. Два найбільш збережених екземпляри із житла № 2 дають уявлення про їхню форму (рис. 7, 5—6). Це різновид так званих червоноглиняних амфор з дугоподібними ручками, що

³⁶ Баранов И. А. Указ. соч.— С. 93.

³⁷ Сміленко А. Т. Вказ. праця.— С. 175, 186.

³⁸ Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 62.— Рис. 34, 33.— С. 117.

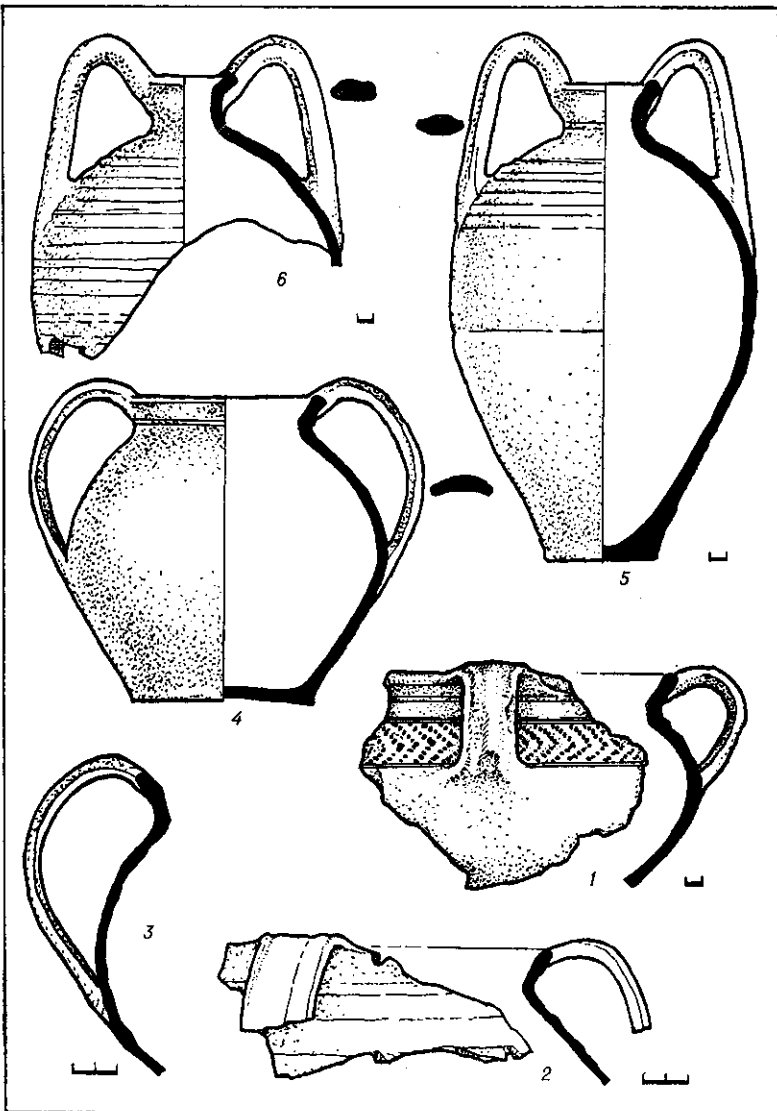

Рис. 7. Аджигол-1. Кухонна гончарна кераміка (1—4) та амфори (5—6).

мають округле або ж пласке дно³⁹. Характерною особливістю амфор є наявність горбкуватої внутрішньої поверхні. Зовнішня поверхня заглажена та покрита у верхній частині білим ангобом та кількома рядами смуг, прокреслених на сирій глині. Коротка шийка завершується вінцями з невеликим розтрубом та заокругленим краєм. Овальні ручки кріпляться одним кінцем до вінець, іншим — до нижньої частини плічок; вигин ручок підноситься вище шийки. Датуються вони переважно XII—XIII ст.

Таким чином, у цілому найбільш реальна дата існування відкритих на Аджиголі жител, ймовірно, відповідає цим рамкам, хоча саме поселення, судячи з наявності кераміки X—XI ст., могло виникнути й раніше.

³⁹ Якобсон А. Л. Средневековые амфоры Северного Причерноморья // СА.— 1951.— № 15.— С. 340—342; Якобсон А. Л., Керамика и керамическое производство...— С. 111—113; Антонова И. А., Даниленко В. Н., Ивашута Л. П. и др. Средневековые амфоры Херсонеса // АДСВ.— Свердловск, 1977.— Вып. 7.— С. 94, 95.— Рис. 25—30; Паршина Е. А. Средневековая керамика Южной Таврики // ФГ.— К., 1974.— С. 62, 63; Волков И. В. Импортная амфорная тара золотоордынского города Азака // Северное Причерноморье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII—XVI веках.— Ростов, 1989.— С. 87, 89.

Друга пам'ятка — *Дніпровське-2* — знаходиться на відстані 1,2 км на південний схід від Аджигола (рис. 1, II—III, в). Городище перших століть нашої ери розташоване на високому (42 м) урвистому плато правого берега Бузького лиману. Площа городища — 1,1 га; воно складається з двох частин (рис. 2, II): більшої північно-східної (0,85 га) та меншої південно-західної (0,25 га). Під час проведення розвідувальних робіт у південно-західній частині городища на початку 1950-х рр. були знайдені залишки наземних споруд із каменю, сирцю, очерету та глини з земляними підлогами, обмазаними глиною, а також залишки посуду (здебільшого полив'яного) та залізних виробів — лопат, лемехів, ножів, мотик, які були віднесені до XIV—XV ст.⁴⁰ На жаль, ні креслення, ні матеріали розкопок не збереглися.

Нами в цій же частині городища на розкопці I були відкриті дві господарські ями, в заповненні яких виявилася середньовічна кераміка⁴¹. Із матеріалів однієї ями вдалося повністю реставрувати дві червоноглиняні поліхромні полив'яні миски та дві тарілки з округленими стінками на кільцевому піддоні⁴². За технікою виготовлення, формою, орнаментальними мотивами та кольоровою гамою (коричнево-жовто-зелена) посуд відноситься до візантійського кола виробів XIII—XIV ст. Він часто зустрічається на пам'ятках Півдня нашої країни й добре описаний в літературі⁴³.

Як бачимо, на обох пам'ятках зустрічаються матеріали X—XIV ст., що, очевидно, вказує на безперервний характер існування тут осілого населення на той час. Аджигол та Дніпровське, таким чином, займають проміжну ланку, яка пов'язує Північне Причорномор'я із Степовим Подніпров'ям.

Необхідно відзначити, що район для поселень — в місці злиття Бузького та Дніпровського лиманів — вибрано не випадково. Таке місцезнаходження давало можливість контролювати торговельні шляхи й слугувати перевалочною базою для транзиту по обох річках, що було особливо зручним у ранньому середньовіччі, коли ширина лиманів була дещо меншою за сучасну.

Нині природне середовище району Аджигольської балки, як і всього пониззя Дніпра та Південного Бугу, дуже відрізняється від природної ситуації на цій території X—XIII ст.

За відомими свідченнями в цей період рівень Чорного моря та, відповідно, лиманів приблизно дорівнював сучасному і почав поступово знижуватися⁴⁴. В акваторії Дніпровського та Бузького лиманів існувала велика кількість зарослих лісом островів, згадка про які зустрічається у середньовічних авторів, а їхнє зображення є на середньовічних картах⁴⁵. У зв'язку з цим численні середньовічні географи вважали Буг лише однією з приток Дніпра. Так, у своєму описі цього регіону Боплан, військовий інженер XVII ст., повідомляє: «Вище Очакова на три милі (сучасні 22 км, район Аджигольської балки — С. Б., М. І.)

⁴⁰ *Славін Л. М.* Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників Ольвійського оточення у 1949—1950 рр. // АП УРСР.—К., 1955.—Т. V.—С. 137; *Фабрициус І. В.* Археологическая карта Причерноморья УССР.—К., 1951.—С. 68, 69.—§ 147.

⁴¹ *Буйских С. Б., Бураков А. В.* Отчет о раскопках городища Днепровское-2 в 1982 г. // НА ИА АН УССР.—Ф. е. 1982/230.—С. 18—21.

⁴² Докладніше — див. замітку *Буракова А. В.* «Комплексе полив'яного посуду з городища Дніпровське-2» у цьому ж номері журналу.

⁴³ *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое производство...—С.119—147; *Якобсон А. Л.* Средневековый Херсон (XIII—XIV вв.) // МИА.—1950.—№ 17.—С. 168 та наступні; *Паршина Е. А.* Указ. соч.—С. 72, 73; *Макарова Т. И.* Поливная посуда // САИ.—1967.—Е 1—38.—С. 24—30.

⁴⁴ *Веклич М. Ф.* Проблемы палео-климатологии.—К., 1987.—С. 160.—Рис. 60.—С. 162; *Варушенко С. И., Варушенко А. Н., Клизе Р. К.* Изменение режима Каспийского моря и бессточных водоемов.—М., 1987.—С. 154.—Рис. 41.

⁴⁵ *Агбунов М. В.* Загадки Понта Эвксинского.—М., 1985.—Рис. 30, 31, 49, 50; *Агбунов М. В.* Античная лоция Черного моря.—М., 1987.—С. 123, 124; *Погорелая В. В.* Остров св. Эфферия // Древнейшие государства на территории СССР.—М., 1984.—С. 197.

впадає в Дніпро ріка Буг»⁴⁶ і далі дає точне описання численних островів та переправ, розміщених вище за течією.

Територія Аджигольської балки Х—ХІІІ ст. була вкрита лісочагарниковою рослинністю і по ній протікала повноводна степова річка, що впадала в озеро лиманського типу, з'єднане з Дніпровським лиманом (рис. 1, ІІІ). Нині територія Аджигольської балки повністю позбавлена лісової рослинності, річка існує лише під час відлиги, а протока, що поєднує озеро в її пониззях з Дніпровським лиманом, загачена віковими весняними наносами та відокремлюється від Дніпровського лиману 200-метровим насипом (рис. 1, ІІ). Однією з головних причин такої ситуації, окрім суто географічних (нове підвищення рівня Чорного моря), була господарська діяльність людини, особливо наприкінці ХІХ — першій половині ХХ ст. Внаслідок цього суцільною оранкою була знищена степова цілина та вирубані лісові масиви, що покривали яри та балки, а також береги та острови понизь Дніпра та Бугу. Це спричинило порушення водного балансу всього регіону, сприяло всиханню невеликих степових річок, струмків і джерел та значному прискоренню берегової абразії Дніпровського та Бузького лиманів і зникненню островів.

Таким чином, сприятливі природні умови Дніпро-Бузького лиману у ранньому середньовіччі — існування постійних джерел прісної води, наявність лісових масивів на материку та островах, що постачали необхідними будівельними матеріалами та паливом, разом із закритою від вітрів бухтою, де могли розміщуватися судна, — й визначили вибір району Аджиголу для створення тут постійного поселення. За рядом аспектів — безпосередня близькість гирл двох рік, відсутність проблеми з водопостачанням, наявність гавані з необхідними умовами для ремонту та оснащення суден — Аджигол вигідно відрізнявся від Березані.

В той же час, займаючи зручне положення для стоянки та зимівлі суден і господарської діяльності, у стратегічному відношенні поселення було незахищеним. Воно знаходилося на похилому боці балки і не мало жодних природних перепон, які можна було б використати для створення хоч якоїсь ефективної оборони. Тому роль захисту для місцевого осілого населення, ймовірно, могло відігравати городище Дніпровське-2, розташоване лише за 1,2 км від поселення Аджигол-1 (рис. 1, ІІ—ІІІ) на одному з найвищих місць усього узбережжя Дніпро-Бузького лиману. Від материкового плато воно відрізане двома глибокими балками, поєднуючись із ним лише вузьким перешийком, де був викопаний рів та насипаний вал. Як уже згадувалося, городище складається з двох нерівних частин, розділених невеликою балкою, схили якої були ескарповані та відокремлювали від основної частини його найбільш підвищену ділянку, на якій, ймовірно, знаходилася цитадель. На заході, з боку лиману, в давнину існувала дорога, яка поєднувала цю частину городища з береговою смугою. Нині вона зруйнована береговою абразією. Її залишки були знайдені під час розкопок. Можливо, саме тут розміщувався невеликий гарнізон та адміністрація поселення Аджигол-1.

Однак питання про його зв'язки з городищем Дніпровське-2 потребує додаткових досліджень.

Тільки наступні послідовні розкопки обох пам'яток зможуть дати надійний датуючий матеріал та більш повне уявлення про їхні культурні обриси та етнічний склад населення.

Поки що, виходячи з підсумків робіт 1982 р., можна висловити лише такі попередні міркування. У літературі, на підставі деяких повідомлень писемних джерел, висловлювалось припущення про існування в Х — початку ХІ ст. у гирлі Дніпра — традиційному місці зустрічі промисловців і торговців Русі та Херсонесу — постійних грецьких⁴⁷ та

⁴⁶ *Боплан*. Описание Украины. — СПб., 1832. — С. 30, 31.

⁴⁷ *Левченко М. В.* Указ. соч. — С. 302—304.

давньоруських⁴⁸ осілих поселень. Обидві версії багато в чому походять із статей русько-візантійської угоди 944 р., де говориться: «А ще обряжуть въ вустье Днепрьском Русь корсуняны рыбы ловяща, да не творятъ имъ зла никако же. И да не имеют власти Русь зимовати въ вустьи Днепра, Белъбережи, ни у святаго Ельферья; но егда придетъ осень, да идутъ въ дома своя в Русь»⁴⁹. Таким чином, за угодою руси мали право перебувати у цих місцях, на відміну від корсунців, тільки сезонно, а з настанням зими повинні були повертатися на батьківщину. Однак, як помітив А. Н. Сахаров, виходячи з того, що Святослав зимою 971—972 рр. зимував на Білобережжі, стаття угоди була ним порушена, і тут знаходилися постійні руські поселення⁵⁰.

Костянтин Порфірородний, описуючи шлях караванів руських суден, повідомляє: «...вони плывуть доки не дістануться затоки ріки, що є її гирлом, в якому знаходиться острів св. Еферія. Коли вони дістаються цього строва, то дають там собі відпочинок до двох-трьох днів. І знову вони переобладнують свої моноксили усім тим потрібним, чого їм не вистачало: вітрилами, щоглами, кормилами...»⁵¹. Острів св. Еферія, як нещодавно переконливо доведено⁵², — це не Березань, а сучасна західна частина Кінбурнського півострова, яка в давнину являла собою дельтовий острів, що омивався лиманом, морем та рукавом Дніпра. Враховуючи те, що Аджигольське поселення знаходилось якраз напроти Кінбурина, на правому березі лиману, чи не варто в останньому бачити «Білобережье» руських літописів (а в подальшому «Барбезе» італійських портоланів XIV—XV ст.)? В такому випадку угода 944 р. фіксувала права Русі на цілком конкретний географічний район, а саме, гирло Дніпра та береги його лиману — лівий («острів св. Еферія») та правий («Білобережье») — від Аджиголу до Березані. Тут, ймовірно, і вирішив перезимувати Святослав, облишивши надію перейти дніпровські пороги, які захопили печеніги. Літописець повідомляє: «И ста зимовати в Белобережьи, и не бе у них брашна уже, и бе гладъ великъ, яко по полугривне глава коняча, и зимова Святославъ ту»⁵³. Навряд чи ризикнув би досвідчений полководець зупинитися у безлісій ворожій місцевості, що не мала жодних умов для тривалого зимування. А. Н. Сахаров пише: «Виникає питання про те, де міг зимувати Святослав, в кого він міг купувати для своїх воїнів по півгривні кінську голову. Згодом, що до цього часу на Білобережжі вже знаходились руські поселення, де й знайшли притулок воїни Святослава. А це означає, що не тимчасові літні нахідники перебували в цих місцях... а були розташовані саме ті форпости, проти яких спрямовували свої дипломатичні зусилля в 944 р. візантійські політики»⁵⁴.

Візантійська версія про осіле поселення греків у регіоні, що розглядаємо, окрім згаданої угоди 944 р., ґрунтується на неодноразових повідомленнях джерел про рибний та соляний промисли Херсонесу у гирлі Дніпра. Особливу увагу привертає у цьому плані так звана «Записка грецького топарха» кінця X — початку XI ст., яка неодноразово досліджувалась і має значну історіографію, що містить досить протилежні точки зору⁵⁵.

У першому з трьох фрагментів «Записки» йдеться про повернення топарха, який, ймовірно, стояв на чолі військового загону, на батьківщину. Просуваючись по Дніпру, загін дістався його гирла, де був затриманий льодоставом. «Ми підійшли ближче і кінні ступили на ріку.

⁴⁸ Мавродин В. В. Очерки по истории феодальной Руси.— Л., 1949.— С. 63; Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава.— С. 124.

⁴⁹ ПВЛ.— Ч. 1.— М.—Л., 1950.— С. 37.

⁵⁰ Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава.— С. 124.

⁵¹ Константин Багрянородный. Об управлении империй.— С. 273.

⁵² Погорелая В. В. Указ. соч.— С. 197, 198.

⁵³ ПВЛ.— Ч. 1.— С. 53.

⁵⁴ Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава.— С. 111, 112.

⁵⁵ Детальну історіографію — див.: Левченко М. В. Очерки по истории...— С. 291—339; Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава.— С. 112—127.

Іпереправившись і прибувши в селище Боріон, ми зайнялись їжею та наглядом за кіньми»⁵⁶. Тут загін був надовго затриманий зимою не годюю, знайшовши співчуття жителів селища. Почекавши «достатню кількість днів» та доставши у Боріоні проводирів і необхідний провіант, топарх рушив у напрямку Маврокастроу. Уникаючи полеміки, скажемо, що М. В. Левченко переконливо довів, що грецька колонія Маврокастрон знаходилась у гирлі Дністра⁵⁷, й відповідно, топарх просувався від гирла Дніпра на захід. «Найімовірніше,— пише він,— селище Боріон варто шукати у нижній течії Дніпра, де можна передбачати деякі грецькі, зокрема корсунські володіння, або ж поселення та факторії для торгівлі»⁵⁸.

Загін топарха просувався від Києва вздовж правого берега ріки. Потім подорожани переправилися на протилежний берег. Помилка багатьох дослідників полягала в тому, що вони вважали це переправою на лівий берег самого Дніпра, а, отже, робили висновок, що Боріон знаходився на шляху до Криму⁵⁹. Однак, якщо Маврокастрон розміщувався на захід від дніпровського гирла, тоді шлях топарха не міг пролягати інакше як від гирла далі — вздовж правого берега Дніпровського лиману аж до Станіславського мису⁶⁰. Тут, переправившись через замерзлий лиман, загін і прибув до селища Боріон, розташування якого у такому випадку повністю відповідає місцезнаходженню Аджигольського поселення.

Судячи з опису топархом суворої зими у місцевості, якою він просувався від гирла Дніпра до Маврокастроу, та за самою назвою поселення — «Боріон», воно не дарма називалося саме так. Ймовірно, його назва походила від *ov βορέας* — «північ», «північний» або «північно-східний вітер» або то *βορειον* — «північ», «пора північних вітрів», і воно було найпівнічнішим серед візантійських поселень Надчорномор'я. Природньо, що привабливо було б локалізувати Боріон на Дніпровському лимані⁶¹, пов'язавши його з конкретним археологічним об'єктом. Проте, достовірних підстав для ототожнення Аджиголу з Боріоном немає.

В той же час, конкретні матеріали, здобуті при розкопках Аджигольського поселення, — у першу чергу, кераміка, тип та конструкція жител і печей — дозволяють говорити про споріднені зв'язки відкритої пам'ятки з іншими синхронними поселеннями Південного Подніпров'я Х—ХІІІ ст. Дослідники цього регіону вважають, що тут в ІХ—ХІ ст. склалася своєрідна культура, яка має ряд схожих рис із слов'янськими та салтівськими пам'ятками⁶². Кістяк давньоруського населення складали тут нащадки пеньківських племен, серед яких осіла частина алано-болгар, що в подальшому була асимільована слов'янами. Як вважають, це населення було південною частиною уличьких племен⁶³.

Джерела по-різному вказують на місцезнаходження уличів. Так, згідно Лаврентіївського літопису, «Улучи, Тиверьци сядяху по Днестру, присядяху к Дунаеви, бо множество их, седеху бо по Днестру оли до моря, суть гради их до сего дне, да то ся зваху от Грек Великая

⁵⁶ Миллюков П. Н. Время и место действия записки греческого топарха // Труды VIII АС.— М., 1897.— С. 281.

⁵⁷ Левченко М. В. Указ. соч.— 304—309.

⁵⁸ Там же.— С. 302.

⁵⁹ Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава.— С. 125.

⁶⁰ Цікаво відзначити, що із Станіславського мису походять знахідки двох візантійських монет Х ст. (Голенко К. В. Византійские монеты X в. из находок в с. Станиславе // СА.— 1961.— № 3.— С. 290, 291), а за 2 км на північ від нього згодом знаходився ґрунтовий могильник часів Київської Русі (Ратнер І. Д. Вказ. праця.— С. 24).

⁶¹ Можливо, не дарма, В. Томашек локалізував Боріон у районі Миколаєва (Tomaszek W. Die Goten in Taurien.— Wien, 1881.— S. 38), а С. Шестаков ототожнював Боріон з Олешшям (Шестаков С. Памятники христианского Херсонеса.— М., 1908.— Вып. III.— С. 75).

⁶² Сміленко А. Т. Слов'яни і степові племена в Південному Подніпров'ї // Археологія.— 1972.— Вып. 7.— С. 73; Козловский А. А. Указ. соч.— С. 64.

⁶³ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди.— С. 174, 175.

Скуфь»⁶⁴. За Іпатіївським літописом: «Улутучи, Тиверци седаху бо по Бугу и по Днепру, и приседяху к Дунаеви, и бе множество их седаху бо по Бугу и по Днепру оли до моря, и суть гради их и до сего дне...»⁶⁵ У Новгородському літопису говориться: «И 'беше седяще Углице по Днепру вниз и посемъ придоша межи Бъгъ, и Днестр и седоша тама»⁶⁶. Баварський географ X ст. відзначає, що улличі мають 318 міст⁶⁷. Костянтин Порфірородний вказує, що улличі («Ултины») жили у безпосередньому сусідстві з печенізьким округом Явдисртієм⁶⁸.

Згідно з дослідженням Б. О. Рыбакова, до X ст. улличі населяли Південне Подніпров'я, доходячи на заході до Подленного Бугу, а на півдні — до чорноморського узбережжя. Після наполегливої боротьби з київськими князями у 930—940 рр. улличі залишили Середнє Подніпров'я і відійшли у нижнє межиріччя Дністра і Південного Бугу⁶⁹. Це підтверджується археологічними дослідженнями верхів'їв Південного Бугу, де відкрито близько 50 слов'янських городищ та селищ X—XI ст., що належали улличам⁷⁰. У той же час ряд дослідників не без підстав вважає, що не все улличєке населення залишило Південне Подніпров'я⁷¹. Тут лишилася рядова частина сільського населення, яке продовжувало займатися землеробством, скотарством, промислами та торгівлею. Слід вважати, що близькість загальних рис культури Аджигольського поселення з пам'ятками Степового Подніпров'я, про що йшлося вище, дозволяє пов'язувати його виникнення з просуванням улличєкого населення на південь уздовж Дніпра у X ст. Таким чином, Аджигол нині є найпівденнішим давньоруським поселенням X—XI ст. басейну Дніпра та Південного Бугу. У наступний період (XII—XIII ст.) склад його жителів, як і інших осілих пам'яток пониззя Дніпра, ймовірно, доповнювався новими переселенцями з Середнього Подніпров'я.

У XI—XII ст. на підмурках одного із цих поселень і виросло Олешшя⁷². Вважається, що в цей час улличі вже зійшли з історичної арени. Однак чи не звучить у назві цього давньоруського міста у гирлі Дніпра відзвук імені слов'янського племені, яке обживало цю територію століттям раніше? Джерела знають кілька варіантів написання цього етноніма — «улучи», «уличи», «угличи», «унличи», «улутичи», «оуличи» тощо⁷³. Чи не є транскрипованим від «Уличи», «Оуличи», «Олешсьє» найменування Олешшя та й самого Дніпра як «Улиски», «Еллексе», «Оулески», «Улликис» та інші у середньовічних джерелах?⁷⁴

Нагадаємо повідомлення Іпатіївського літопису, який, повістуючи про улличів, що живуть уздовж Бугу та Дніпра до моря, повідомляє «и суть гради их и до сего дне». Це повідомлення, як і розглянуті вище відомості про «Білобережжя» та «Боріон», зайвий раз підкреслює важливість планомірного археологічного вивчення пониззя Дніпра з метою виявлення нових пам'яток середньовічного осілого населення, перспек-

⁶⁴ Лаврентьевская летопись.— Т. I.— С. 5.

⁶⁵ Ипатьевская летопись.— Т. II.— С. 9.

⁶⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.—Л., 1950.— С. 109.

⁶⁷ Шафарик П. И. Славянские древности.— М., 1848.— Т. II.— Кн. 1.— С. 116.

⁶⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей.— С. 297, 298.

⁶⁹ Рыбаков Б. А. Уличи // КСИИМК.— 1951.— Вып. 35.— С. 17. Див. також: Тихомиров М. Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией.— М., 1968.— С. 104; Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 132; Толочко П. П. Древняя Русь.— К., 1987.— С. 37.

⁷⁰ Хавлюк П. I. Вказ. праця.— С. 171, 172.

⁷¹ Смеленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди.— С. 176; Козловский А. А. Указ. соч.— С. 64, 69.

⁷² Мавродин В. В. Очерки по истории.— С. 63.

⁷³ Трубачев О. Н. О племенном названии уличи // Вопросы славянского языкознания.— 1961.— Вып. 5.— С. 186—190; Худащ М. Л. Про походження давньоруських етнонімів дреговичі й улличі // Мовознавство.— 1981.— № 5.— С. 52—58.

⁷⁴ Мавродин В. В. Русское мореходство на южных морях.— Крымиздат, 1955.— С. 105; Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 года // КСИИМК.— 1952.— Вып. 43.— С. 35; Бейлис В. М. Ал-Идриси о портах Черноморского побережья и связях между ними // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века.— Ростов-на-Дону, 1988.— С. 69, 75.

тиві якого й відкривають дослідження Аджигольського та Дніпровського поселень.

Подальші цілеспрямовані розвідки й розкопки у стратегічно важливому районі Північного Причорномор'я, за який вели постійну боротьбу Візантія та Русь, неодмінно дадуть нові цікаві дані для вирішення проблеми становлення та розвитку давньоруської держави.

С. Б. Буйських, М. М. Іевлев

ОБ ОСЕДЛОМ НАСЕЛЕНИИ НИЗОВИИ ДНЕПРА И ЮЖНОГО БУГА В X—XIII ВВ.

Проблема существования оседлого населения в низовьях Днепра и Южного Буга в период образования и расцвета Киевской Руси (X—XIII вв.) — одна из сложнейших и до конца не решенных в отечественной науке. В литературе, на основании некоторых сообщений письменных источников, высказывались предположения о существовании в X—XI вв. в устье Днепра, за которое вели постоянную борьбу Византия и Русь, оседлых греческих (херсонесских) и древнерусских поселений. Однако достаточно ярких памятников, подтверждавших бы это, до недавнего времени в регионе не было.

В определенной степени лакуну в этом вопросе и заполняют материалы, полученные в ходе раскопок 1982 г. двух новых поселений X—XIII вв. Аджигол-1 и Днепровское-2, открытых на побережье Днепро-Бугского лимана, чему и посвящена данная статья. Близость общего облика культуры поселений с древнерусскими памятниками Степного Поднестровья позволяет связывать их возникновение с продвижением улчей на юг по Днепру в X в. В дальнейшем (XI—XIII вв.) состав их жителей, как и других оседлых памятников низовий Днепра, по-видимому, пополнялся новыми переселенцами из Среднего Поднепровья. В XI—XII вв. на базе одного из этих поселений возник древнерусский город Олешье.

S. B. Buiskikh, M. M. Ievlev

SETTLED POPULATION OF THE LOWER DNIEPER AND SOUTH BUG IN THE 10th-13th CENT.

A problem on existence of settled population in the Lower Dnieper and South Bug in the period of formation and flourishing of the Kiev Rus (10th-13th cent) is one of the most intricate and still undecided problems of the home science. Proceeding from information found in some written sources certain assumptions were advanced in literature concerning existence of settled Greek (the Chersonese) and Old Rus settlements in the Dnieper mouth in the 10th-11th cent which was a constant bone of contention for Byzantium and Rus. However, till recently there were no sufficiently reliable evidence in the region to confirm that.

This gap is, to a definite extent, filled by data obtained during excavations of two new settlements of the 10th-13th cent. (Adjigol-1 and Dneprovskoe-2) discovered on the Dnieper-Bug estuary coast in 1982 and described in the paper. Proximity of the general aspect of culture of those settlements with Old Rus settlements of the Steppe Dniester territory permits attributing their origin to migration of ulichs to the south of the Dnieper in the 10th cent. In the course of time (11th-13th cent) the number of inhabitants in those settlements, as well as in other ones in the lower reaches of the Dnieper was supplemented by new migrants from the Middle Dnieper territories. In 11th-12th cent. one of such settlements gave rise to the Old Rus town Oleshie.

Одержано 10.10.90

Публікація присвячена опису маловідомої в Нижньому Побужжі кераміки доби середньовіччя. Знайдені матеріали вказують на економічні та культурні зв'язки жителів Дніпровського поселення з візантійським Херсоном (XIII ст.).

Поселення Дніпровське-2 виявлене і візуально обстежене В. І. Гошкевичем у 1913 р. Тоді ж було знято план¹, пізніше перевиданий І. В. Фабріціус². 1949 р. невеликі розкопки на поселенні було здійснено С. І. Капошиною³. 1975 р. на розораній частині пам'ятки Периферійним загonom Ольвійської експедиції ІА АН УРСР було зібрано підйомний матеріал, що належав трьом хронологічним періодам: елліністичному, римському та середньовічному. 1982 р. цим же загonom (нач. загону С. Б. Буйських) за участю автора було проведено невеликі розкопки, а М. М. Ієвлевим знято новий план*.

Поселення знаходиться на правому березі Дніпровського лиману за 2 км на південний захід від с. Дніпровське Очаківського району Миколаївської області і приблизно за 6 км на південний захід від Ольвії. Південно-східною стороною укріплення простягається вздовж урвистого берега лиману, з південно-західного боку — глибока, з крутими схилами балка, з півночі та північного сходу від степу воно захищене земляним валом та балкою.

Поселення складалося з двох частин, розмежованих широкою балкою, напевне, давнього походження. Північно-східна частина площею 0,85 га, на якій 1975 р. зібрано багато середньовічних матеріалів, зараз майже повністю покрита лісом, а південно-західна — площею 0,25 га, на якій 1982 р. здійснювались розкопки, вільна від лісових насаджень, але майже повністю зруйнована окопами турецьких та Великої Вітчизняної воєн.

Матеріали римського часу публікуються в іншій праці, в цій публікації коротко зупинимося на описанні середньовічної полив'яної кераміки, що дійшла до нас, хоча і в невеликій кількості, проте в доброму стані, який вигідно вирізняє її від випадкових знахідок на інших поселеннях ольвійської округи.

На розкопі № 1 в одній з ям (глибина 0,60 м, діаметр верхньої частини 1,50 м, діаметр дна 1,84 м) разом з матеріалами римського часу трапилось багато фрагментів, іноді досить великих, глазурованого посуду. Слід гадати, що яму було викопано в середньовічні часи і тоді ж засипано землею з культурного шару поселення, з якої потрапили і матеріали римського часу.

При лабораторній обробці матеріалів пощастило повністю відновити дві полив'яні миски та дві тарілки.

Спільними для всього посуду є червона глина, врізний геометричний орнамент під світло-жовтою поливою в поєднанні з коричневим (окис заліза) або зеленим (окис міді) фоном. Рисунок врізною лінією — графіті — нанесено по білому ангобу товстою лінією шириною 1,5—2 мм.

1. Миска з заокругленими стінками на кільцевому піддоні висотою 6,3 см, діаметром вінець 15 см, діаметром піддону 5,8 см (рисунок). Середина та зовнішній край вінець вкриті білим ангобом.

¹ Гошкевич В. И. ЛХМ за 1913 г. — Херсон, 1915. — Вып. 5. — С. 11, 12. — Рис. 7.

² Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — К., 1951. — Ч. 1. — С. 68, 69. — Рис. 21.

³ Славін Л. М. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників ольвійського оточення у 1949—1950 рр. // АП УРСР. — К., 1955. — Т. V. — С. 137.

* Див. рис. 2, II до статті С. Б. Буйських, М. М. Ієвлева в цьому ж номері журналу.

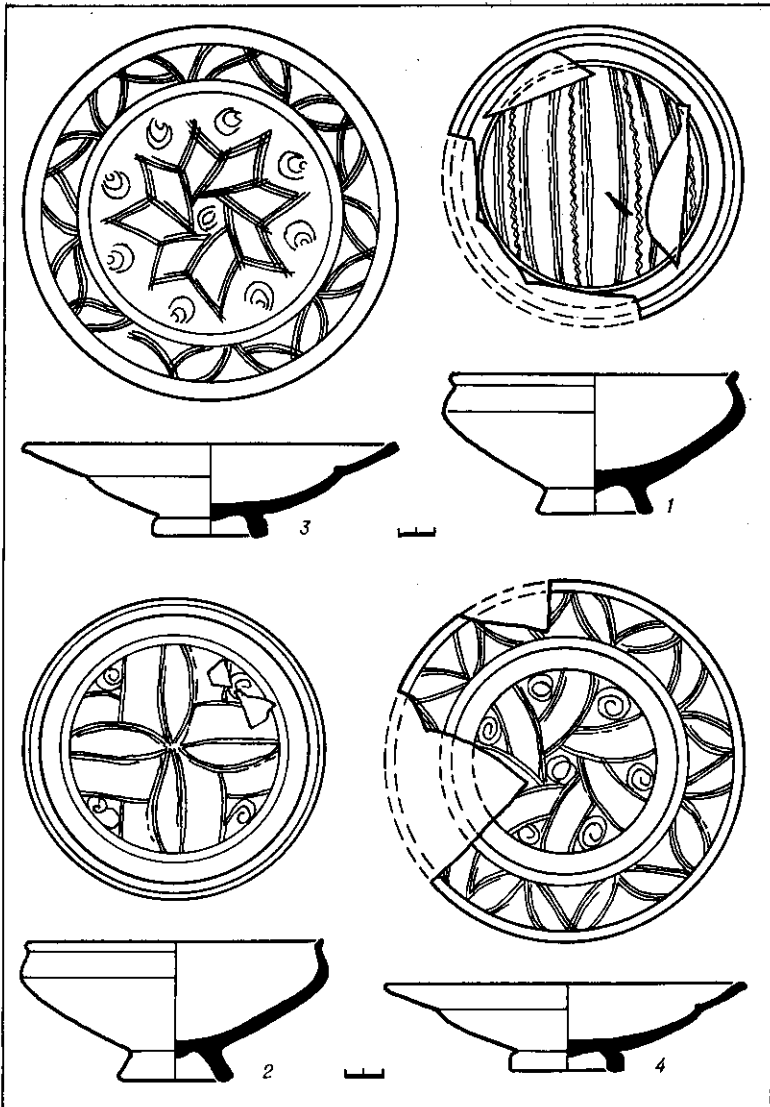

Рисунок. Полів'яний посуд: 1—2 — миски; 3—4 — тарілки.

Орнамент всередині: по верхньому краю вінець втиснуті дві концентричні паралельні одна одній лінії. Такі ж лінії оздоблюють і верхню частину миски, придонну ж заповнено смугами з втиснутих паралельних та хвилястих ліній, що чергуються. Смуги з хвилястими лініями зафарбовані темно-зеленим, а з прямими — темно-коричневим кольорами. З зовнішнього боку під вінцями відтиснута концентрична лінія, від якої по краю вінець втиснуті скісні смуги з трьох ліній, затоновані почергово зеленою та коричневою фарбами. Мазки фарби нанесені дуже недбало — вони то перекривають втиснуті лінії, то відступають від них, внаслідок чого відстань між різнокольоровими смугами неоднорівна — вони то зближуються, то розходяться. Така вільна, невимушена манера забарвлення, що не збігається з орнаментом графіті, надає місці вишуканого барвистого вигляду.

Аналогічні миски зустрічаються в Південній Тавриці⁴.

2. Миска з заокругленими стінками на кільцевому піддоні (рисунок, 2) висотою 6,3 см, діаметр вінець 15,4 см, діаметр піддона 5,5 см.

⁴ Паршина Е. А. Средневековая керамика Южной Таврики // ФТ.—К., 1974.— С. 68, 69.—Рис. 10, 5; Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство Средневековой Таврики.—Л., 1979.—С. 140.

Всередині і зовні по краю вінець покрита білим ангобом. Орнамент всередині: по краю вінець втиснута концентрична лінія; горішня частина, як і в попередньої миски, оздоблена двома паралельно втиснутими лініями. Дно миски орнаментовано чотирипелюстковою розеткою, утвореною трьома втиснутими лініями. В проміжках між пелюстками розетки орнаментом графіті подвійними лініями нанесено неправильної форми трикутники, а всередині них — спіралеподібні завитки. Пелюстки розетки зафарбовано в марганцевий колір, причому запливи фарби тягнуться до самого верху миски. Трикутники та завитки в них вкриті блідо-зеленою фарбою, яка підіймається трохи вище втиснутих концентричних ліній. З зовнішнього боку віщя та їх зріз під поливою по білому ангобу зафарбовано в яскраво-зелений колір.

Миски з аналогічною орнаментациєю, але іноді з більшою кількістю пелюсток у розетці відомі з Південної Таврики⁵, Херсонеса⁶, Таманського півострова⁷ та інших місць.

3. Червоноглиняна поліхромна тарілка з ледь піднятими вінцями та сильно скошеними стінками на кільцевому піддоні висотою 4,8 см, діаметр вінець 19,4 см, діаметр дна 6 см (рисунок, 3). По білому ангобу всередині вкрита прозорою зелено-жовтою поливою, запливи якої у вигляді смуг та плям простежуються місцями з зовнішнього боку. Всередині тарілка прикрашена восьмипроменевою зіркою, утвореною двома-трьома товстими втиснутими лініями. Промені зірки по чергово зафарбовано в коричневий та зелений кольори. В центрі зірки розміщено спіралеподібний завиток коричневого кольору. Подібні ж завитки, по чергово зафарбовані в зелений та коричневий кольори, розміщено між променями зірки. Край вінець орнаментовано двома втиснутими концентричними лініями — одна з них проходить по самому краю біля зрізу вінець, а друга — в місці переходу вінець до стінок. Простір між лініями заповнено парами листків, що розходяться від основи в сторони. Зверху пари листків поєднуються, а іноді й перекривають один одного. Листки утворено трьома товстими вдавненими лініями і по чергово зафарбовано в коричневий та зелений колір. Чергування квітів на променях зірки, спіралеподібних завитках та на листках вінець по жвавлює рисунок і підвищує виразність всієї декоративної композиції⁸.

4. Червонолакова поліхромна тарілка з ледь піднятим бортиком та сильно скошеними стінками на кільцевому піддоні (рисунок, 4) висотою 4,4 см, діаметром вінець 19 см, діаметром дна 6 см. У центрі тарілки семипроменева зірка утворена з листя, що відходить одне від одного і зафарбоване по чергово в коричневий та зелений колір. Край листків позначено двома та трьома втиснутими товстими лініями. В центрі зірки спіралеподібний завиток коричневого кольору. Такі ж завитки розміщено між променями. Якщо на попередній тарілці промені зірки мали гострі кути, то тут кінці листків зрізані втиснутою концентричною лінією. Орнаментация бортика така ж, як і на попередньому виробі, тільки тут немає втиснутої лінії біля переходу бортика в стінки.

Орнамент у вигляді багатопроменевої зірки частий на пізньосередньовічній полив'яній кераміці і відомий на різних поселеннях⁹.

Однакові форми мисок і тарілок, ідентичний склад та колір гли-

⁵ Паршина Е. А. Указ. соч.— С. 68.— Рис. 10, 8, 9.

⁶ Яковсон А. Л. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.) // МИА.— 1950.— № 17.— С. 180.— Табл. XII, 50; Яковсон А. Л. Керамика и керамическое производство...— С. 135.— Рис. 84, 1.

⁷ Макарова Т. И. Поливная керамика Таманского городища // Керамика и стекло древней Тмутаракани.— М., 1963.— С. 90—92.

⁸ Паршина Е. А. Указ. соч.— С. 71.

⁹ Яковсон А. Л. Средневековый Херсонес.— С. 178, 179.— Табл. X, 44; Яковсон А. Л. Керамика и керамическое производство...— С. 135.— Рис. 84; Паршина Е. А. Указ. соч.— С. 70, 71.— Рис. 10, 16, 17; Макарова Т. И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства древней Руси // САИ.— 1967.— Вып. Е-138.— Табл. IX, 3; Федоров-Давыдов Г. А. Раскопки Нового Сарая в 1959—1962 гг. // СА.— 1964.— № 1.— С. 265.— Рис. 13, 1.

ни, тотожна орнаментация тарілок, майже однакові розміри посудин наводять на думку про те, що вони були виготовлені в одній майстерні і, мабуть, одним майстром, одним і тим же інструментом, використаним для нанесення графічного орнаменту. Незначна різниця в товщині та глибині втиснутих ліній могла залежати від ступеня натиску. Всі графічні лінії мають темно-коричневий колір, який не збігається з орнаментальною більш світлою коричневою фарбою, що нанесена окисом заліза. Пояснюється це тим, що вони врізані в глину, природний червоний колір якої дещо змінився під впливом глазури та випалу.

З внутрішнього боку на дні всіх розглянутих виробів збереглися сліди від трикутних підставок з шипами, на які ставились до гончарних печей вкриті поливою посудини. В місцях стику з шипами поливи немає; вона здиралась при зніманні підставок після обпалу посуду. В розглянутій нами мисці під № 1 загострення шипів так пригоріли, що майстру довелося зламати їх, залишивши уламки кінців на дні посудини, розміщені рівностороннім трикутником на відстані 5 см один від одного. Такі підставки у пізньому середньовіччі були досить поширені у Візантії, а у нас у Херсонесі¹⁰ та Закавказзі¹¹.

Про техніку виготовлення полив'яного посуду можна одержати уявлення за етнографічними даними. Повторюючись, нагадаємо, що виліплена посудина підсушується, потім покривається ангобом, тобто розчином білої глини (на мисках всередині та на бортику зовні, а на торілках всередині та по зрізу вінець), потім повторне короточасне просушування (до 4-х годин), після якого майстер-художник спеціальним інструментом прокреслює на ангобі графічний рисунок. Після цього посуд сушиться ще днів шість. На добре висохлу поверхню коричневою та зеленою поливою наноситься необхідний орнаментальний візерунок згідно з графічним рисунком і після підсихання поливи посуд обпалюють при температурі 800—850°. Після першого випалу ангобовану поверхню посуду повністю покривають прозорою поливою, дають їй підсохнути і піддають повторному випалові при температурі близько 900°, при якій полива розплавлюється і надає посудині лискучого склоподібного покриття¹².

Прозора полива (глазур) виготовлялась з перепаленого свинцю в суміші з оловом. Перепалений свинець розтирався на жорнах з додаванням води, а потім змішувався з дуже дрібно розмеленим кварцовим піском та рідкою глиною. Утворена таким чином густа суміш і служила поливою для готових посудин¹³.

Вперше поливу було винайдено на Сході. В Єгипті ще за доби неоліту склоподібною рідиною вкривали намисто з м'якого каменю стеатиту. В Ассирії, Вавілоні та Ахеменідській Персії поливою покривалась глиняна цегла і фризи¹⁴. Греція, хоча й була сучасницею Перського царства, поливи не знала.

Глиняний посуд, вкритий непроникним для вологи глазуrom, з'являється пізніше і знову ж таки на Сході. Розквіт його виробництва припадає на добу середньовіччя. Візантії ми зобов'язані розширенням території його розповсюдження. Херсон відіграв посередницьку роль у торгівлі Північного Причорномор'я з Візантією. Херсонські купці доставляли в Константинополь з Русі шкіру, віск, хутро, а звідтіля ввозили тканину, коштовності, зброю, прянощі та полив'яний посуд. З Херсону цей посуд потрапляв до Тмутаракані на Таманському півострові, до Хозарської фортеці Саркел на Дону¹⁵ та до міст Давньої Русі — Києва, Вишгорода, Білгорода, Смоленська і Новгороду¹⁶.

¹⁰ *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое производство...— С. 146, 147.— Рис. 93.

¹¹ *Якобсон А. Л.* Художественная керамика Байлакана (Орен-Кала) // МИА.— 1959.— № 67.— С. 286—288.— Рис. 5а.

¹² *Якобсон А. Л.* Средневековый Херсонес.— С. 114—116.

¹³ *Зарецкий И. А.* Гончарный промысел Полтавской губернии.— Полтава, 1894.— С. 77, 78; *Якобсон А. Л.* Средневековый Херсонес.— С. 116.

¹⁴ *Макарова Т. И.* Поливная керамика в Древней Руси.— М., 1972.— С. 5.

¹⁵ *Там же.*— С. 5; *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое производство...— С. 83, 84.

¹⁶ *Макарова Т. И.* Поливная посуда...— С. 7.

В епоху пізнього середньовіччя виробництво полив'яного посуду налагоджується в Херсоні (XII—XIII ст.), Білгороді-Дністровську та в деяких руських містах.

За численними аналогіями описані нами миски й тарілки датуються XIII ст.¹⁷. Природно виникає питання, звідкіля вони поступали на береги Нижнього Побужжя та Подніпров'я? В Білгороді-Дністровському полив'яний посуд виготовлявся в золотоординські часи, наприкінці XIII—XIV ст.¹⁸, отже, цей виробничий район відпадає. Одним з найбільш ранніх центрів виготовлення посуду з поливою був Херсон (античний Херсонес), підвладний Візантійській імперії, який увібрив традиції її прикладного мистецтва. В Херсоні виробництво полив'яного посуду продовжувалось і після того, як Візантія була розгромлена хрестоносцями в 1204 р.¹⁹

З падінням Візантії Херсон опинився в політичній залежності від Трапезунта, територія якого знаходилась на межі культур Кавказу, Персії, Сирії та Месопотамії. На виробництво полив'яного посуду Херсону в XIII ст. впливають тепер Мала Азія та Закавказзя, особливо Вірменія та Азербайджан²⁰.

Розглянуті нами миски і тарілки за орнаментальними мотивами близькі до посуду групи 6 з Херсону²¹, де він вважається місцевим виробництвом XIII ст. і, напевне, звідтіля цей посуд потрапив до населення Дніпро-Бузького лиману.

А. В. Бураков

ПОЛИВНАЯ ПОСУДА С ГОРОДИЩА ДНЕПРОВСКОЕ-2

В статье дано подробное описание комплекса поливной посуды XIII в., найденной на поселении Днепровское-2 вблизи Ольвии. Впервые эта посуда появляется на Востоке. через Византию попадает в Херсон, который в XII—XIII вв. налаживает свое производство. Из Херсона она широко распространяется по территории нашей страны — от Нижнего Поднепровья и Побужья до Волхова и от Днестра до Дона.

A. V. Burakov

GLAZED DISHES FROM SETTLEMENT DNEPROVSKOE-2

The paper presents a detailed description of a complex of the glazed dishes of the 13th century found in the settlement Dneprovskoe-2 near Olbia. For the first time these dishes had appeared in the East, then came to Chersonese through Byzantium. In the 12-13th centuries Chersonese organized its own production of such dishes. From the Chersonese they spread in the territory of our country — from the lower Dnieper area and Bug area to Volkhov and from Dnestr to Don.

Одержано 13.01.87

¹⁷ *Якобсон А. Л.* Средневековый Херсонес.— С. 178 и сл.; *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое производство...— С. 9 и сл.; *Паршина Е. А.* Указ. соч.— С. 71, 72.

¹⁸ *Клейман И. Б.* Стратиграфия культурного слоя городища Тиры-Белгорода // *Античная Тира и средневековый Белгород.*— К., 1979.— С. 62, 64, 66; *Крижицький С. Д., Клейман И. Б.* Розкопки в Білгороді-Дністровському // АДУ.— К., 1972.— Вип. IV.— С. 181.

¹⁹ *История Византии.*— М., 1967.— Т. 2.— С. 345, 346.

²⁰ *Якобсон А. Л.* Средневековый Херсонес.— С. 225, 226.

²¹ *Там же.*— С. 178—187; *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое...— С. 133—140.

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ

МІСТЕРІЇ АНТИЧНОГО СВІТУ

В. І. Ісаєва

Містеріями звичайно називають особливого виду культу, що носили підкреслено таємничий характер, до участі в яких допускались лише обізнані. У стародавньому світі вони користувались великою популярністю і були широко розповсюджені. Через обрядовість, символіку, міфи містерій досить чітко простежується специфіка античності, особливості її релігійного та філософського світосприймання. Про містерії відомо дуже мало, проте, сукупність джерел дозволяє відновити в загальних рисах «священні легенди», що лежали в їх основі, реконструювати святкові церемонії, зрозуміти причини, які спонукали людей брати посвяти і об'єднуватись в специфічні товариства для вшанування богів, визначити ставлення держави до даного феномена.

Найбільш відомими в класичній Греції були таїнства, пов'язані з богинею родючості Деметрою. Передаючи загальноприйнятую думку, знаменитий афінський оратор Ісократ відзначав, що вона дала два надзвичайно великих дари: польові злаки і містерії, «вселяючи причетним до них світліші надії на кінець життя і всю вічність»¹.

У цій думці сконцентровані уявлення сучасників оратора про основу та призначення містерій, які символізували нерозривний зв'язок між природою та людським суспільством. Між ними проводилась аналогія, яка мала на увазі безкінечну чередовість життя і смерті, природний перехід з одного стану до іншого, несталість розмежування окремих етапів цього процесу, що дозволило трактувати смерть не як розклад і знищення, а лише початок нового життя.

Зміна пір року, розквіт та в'янення рослинності відображені в багатьох релігіях стародавнього світу, в т. ч. і грецькій. В Елладі шанували богиню Деметру, названу пізніше *mater dolorasa* античності. Найкраще міф про Деметру передає гімн Гомера. У ньому розповідається, що дочка богині, юна Персефона, збираючи квіти, раптом побачила, як розверзлась земля і на золотій колісниці з'явився володар підземного царства Аїд. Забравши Персефону, він зробив її дружиною та повелителькою потойбічного світу.

Крик дочки, від якого «ахнули тяжко... темні безодні моря і вершини гір», почувала мати.

«Горе безмерное остро пронзило смущенное сердце.
Разодрала на бессмертных она волосах покрывало,
Сбросила с плеч сине-черный свой плащ и на поиски девы
Быстро вперед устремилась по суше и влажном морю...»²

¹ *Isocr. Pan.*, 28.

² *Hom. Dem.*, 38—41.

Дев'ять днів вона блукала із смолоскипом у руці, марно шукаючи Персефону. Не бажаючи бути впізною, Деметра обернулася на стару жінку. У такому вигляді, знеможену і зажурену, її побачили дочки елевсінського царя Келея і, співчуваючи, привели у свій дім. Щоб віддячити за притулок і увагу, вона взялася доглядати царського сина.

Пізніше, коли таємниця випадково відкрилась, для богині був зведений храм:

« . . . . . Тогда золотая Деметра
Села во храме одна, вдалеке от блаженных бессмертных,
Мучаясь тяжкой тоскою по дочери...»³

Скорботна богиня позбавила землю родючості; людям загрожувала голодна смерть:

« . . . . . бесплодными сделались пашни:
Семя сокрыла Деметра прекрасновечерняя в почве.
Тщетно по пашням быки волокли искривленные плуги,
Падали в борозды тщетно ячменные белые зерна»⁴.

Злякавшись, що рід людський вимре і нікому буде приносити жертви богам, Зевс наказав Аїду повернути Персефону Деметрі. Той погодився, але дав їй проковтнути гранатове зерня як запоруку повернення. З того часу, поділяючи радість матері, Персефона проводить дві третини року на землі, яка розквітає і плодоносить, а третину — в підземному царстві. В цій порі Деметру знову охоплює скорбота, а земля стає холодною і безплідною.

Цей міф було відтворено та інтерпретовано у святі, що носить назву Елевсінських містерій; в класичний період (V—IV ст. до н. е.) він уявляється складним релігійно-етнічним комплексом. На згадку про подорож Деметри, щоосені із Афін у невеличке античне містечко Елевсін прямувала довга яскрава процесія, на чолі з жерцем, якого обирали із представників давнього жрецького роду, і називали гіерофантом. Пару йому складала жриця, гіерофантіда. Друге місце в ієрархії займали факелоносці. Учасники процесії кепкували один з одного, обмінювались веселими жартами, іноді зупинялись відпочити та уклонитись богам і героям, пов'язаним з Деметрою, розігруючи примітивні пантоміми. Однак під вечір, коли паломники діставалися Елевсина, характер свята різко змінювався. У храмі Телестеріон або поруч з ним відбувалися наступні церемонії. У них могли брати участь лише вибрані. Напис біля дверей впритолож забороняв вхід до нього непосвяченим. Перед присутніми впродовж кількох ночей, використовуючи найрізноманітніші драматичні ефекти, розігрувались сцени із життя богині. Їх характерною особливістю було застосування різких світлових контрастів, поєднання світла і темряви, — обов'язковою вважалася факельна процесія, усе, що відтворювало пошуки Деметрою дочки. Апогею містерії, очевидно, досягали в момент, коли прочинялися двері і з'являвся натовп із смолоскипами, що розсіювали морок і символізували перемогу життя над смертю.

Ритуал суворо регламентував послідовність дій, одяг, страви, призначення окремих предметів, обов'язки священнослужителів, закріплював за кожною дійовою особою, жестом, предметом певне значення. Упорядник закликав віруючих до уваги, проголошував молитви. Вітгарний піклувався про жертвоприношення. Грецькі вазописці, зображуючи сцени Елевсінських містерій, відтворили найважливіші атрибути свята — чаші, колоски, смолоскипи. В жертву богиням містерій найчастіше приносили поросят. Цілком конкретне призначення виконував напій, що називався кікеоном: суміш води, борошна і приправ. Ним прищачались учасники таїнства в пам'ять про Деметру, яка, за переказом, скуштувала його у царя Келея, відмовившись від запропонованого їй вина. В сучасній історіографії висловлена гіпотеза, що кікеон міг мати галюциногенні властивості. Не випадково одяг гіерофанта був пурпур-

³ *Нот.* *Op. cit.*, 302—304.

⁴ *Op. cit.*, 307—309.

ним, а посвячені одягали на руки і ноги пов'язки такого ж кольору: в уявленнях греків пурпур асоціювався не тільки з святами, але й зі смертю. Миртові вінки, що прикрашали голови жерців, були одним із атрибутів потойбічного світу: вважалось, що душі померлих мешкають там у миртових гаях.

Про те, що містерії оформлювали і санкціонували систему суспільних поглядів та уявлень свідчить загальнодоступність першої частини торжеств, яка має багато аналогій з найдавнішими сільськогосподарськими святами і характерною для них жвавістю, розкутістю, фалічними символами. Закономірно, що Елевсінські містерії святкувались саме восени. Вони сприймалися як елемент державної ідеології і знаходились під невиспущим наглядом полісної адміністрації. Спеціально призначалися особи, які спостерігали за правильністю проведення свята і потім звітували про його організацію. Той, хто відзначився в благочесті або багато пожертвував, удостоювався відзнаки. Справи винних у порушенні порядку церемонії розбирала спеціальна комісія. На них чекало суворе покарання, оскільки подібна поведінка сприймалась як образа державної релігії і безбожність — *asebeia* (свого часу Сократ, звинувачений в *asebeia*, розплатився життям). Показовим є випадок, коли вороги відомого громадського діяча і полководця Алквіада, намагаючись дискредитувати його, поширили чутку про зневажання ним культу Деметри та її дочки: пародіювання на бенкетах містерій, висміювання організаторів процесії та посвячених. Плутарх стверджував, що це страшенно обурило афінський демос⁵.

Про тісний зв'язок містерій з державою свідчить і напис про те, що під час Елевсінських церемоній приносили жертву Демократії, персоніфікованій і обожнюваній формі правління, що була найбільш типовою для Афін, пов'язаною з уявленнями про їхній добробут і процвітання.

Будь-які відхилення від священного церемоніалу містерій трактувались як прояви гніву богів і пророкування майбутніх нещастя. Плутарх пов'язував трагічні для Афін події з лиховісними пророцтвами під час підготовки і проведення містерій. Так, одного разу, коли фарбували стрічки для священних кошиків, колір замість пурпурного виявився жовто-блідим, мертвотним. До того ж, на одного із посвячених, який виконував ритуальне купання поросяти у бухті, напала акула і відхопила у нього нижню половину тіла. Таким чином, підсумовує Плутарх, «божество недвозначно сповіщало афінянам, що вони залишаться без нижньої, приморської частини своїх володінь»⁶.

Разом з тим, в містеріях досить чітко простежується й інший аспект, орієнтований не стільки на суспільство в цілому, скільки на індивіда. Саме він поєднаний із закритою частиною культу. Таємничість храмових дійств, обов'язок не розголошувати побачене і почуте, безумовно, створюють серйозні ускладнення при намаганні реконструювати церемонію і відтворити пов'язані з нею легенди. Античні автори наполегливо підкреслюють заборону на розголошення секретної частини містеріальних дій, оскільки «про них ні розпитувати ніхто не повинен, ні давати відповіді на розпитування»⁷. Павсаній, детально описавши дорогу із Афін до Елевсіна, пам'ятники богам і героям уздовж неї, пов'язані з ними перекази, відмовився розповісти читачам про події, що відбувались за стінами елевсінських святилищ. На його думку, «для непосвячених негоже чути про те, на що їм дивитися заборонено»⁸.

Елліни вірили, що за допомогою таїнств Деметри будь-яка людина може подолати страх загибелі й забезпечити собі безсмертя в потойбічному світі. Через знання, приховані від непосвячених, уявлялася можливість встановлення зв'язку між двома світами, земним і підземним. Таким чином, давній міф, що пояснював циклічність і безперервність

⁵ *Plut. Alcib.*, 19.

⁶ *Plut. Phoc.*, 28.

⁷ *Hom. Op. cit.*, 477, 478.

⁸ *Paus.*, I, 38, 7.

рослинного життя, набув нового містичного відтінку і ліг в основу ідеї про безсмертя душі.

Характерно, що шлях пізнання істини, осягнення таємниці життя кожна людина повинна була подолати самотійно. Одкровення під час церемоній в Телестеріоні було лише кульмінаційним моментом попередньої підготовки ініації, неухильного сходження до знань протягом півторарічного періоду. Бажаючі прилучитися до таїнств Деметри спочатку обирали собі причетного до культу поручителя, котрий і ставав їхнім наставником.

Неофіт мав пройти три випробування. Успішне закінчення першого (до числа входила і перевірка на вміння зберігати таємницю) дозволяло йому брати участь у Малих містеріях, які святкували навесні, та називались містом. На другому етапі міст ставав посвяченим або телевтом, набував права бути допущеним на секретну церемонію Великих містерій. Ті, кому вдавалось пройти третій етап, називались епоптами, споглядачами.

Зменшувати строк традиційного проходження трьох етапів категорично заборонялось. Щоправда, бували й винятки. Коли полководець Деметрій зажадав пройти всі етапи разом (а противитись його бажанню було небезпечно), афінінам довелося вдатися до різних хитрощів та маніпуляцій з календарем. В результаті Деметрій швидко став епоптом, а на світ з'явилась епіграма як той, що здійснив хронологічну підтасовку, «цілий строк річний в єдиний місяць стис»⁹.

Посвята в містичне товариство, хоча й мала схожі риси з церемонією містерій, все ж відрізнялась деякими особливостями. Важливу роль у попередньому очищенні відіграло ритуальне омивання водою.

Обстановка у храмі, де відбувалась основна частина обряду, справляла дуже сильне враження на присутніх. Темряву святилища пронизували різкі спалахи світла, вихоплюючи із мороку обриси статуй чудовиськ підземного царства. Емоційне напруження підсилювалось ще й акустичним впливом. Давні автори вважали, що все це нагадувало імітацію смерті. У людини виникали почуття, аналогічні відчуттям тих, хто прощається з життям. Згодом, коли у храмі спалахувало світло, замість бридких чудовиськ учасники ритуалу бачили прекрасні статуї богів у розкішному вбранні. Какофонія змінювалась мелодійною музикою, навколо неофітів розпочинались танці. Таким чином, посвячений у таїнства ніби переживав муки смерті, відроджувався для нового світлого життя.

У суспільстві існувала думка, що щасливими слід вважати тих, хто бачив містерії; потім вони можуть спокійно йти у підземний світ. Софокл у п'єсі «Триптолем» писав: «тільки ті, хто бачив священні обряди, можуть спокійно жити в царстві Аїда, на інших там чекають страждань»¹⁰. Про містичні культури згадував Платон. Він вважав, що «зійшовший в Аїд непосвяченим буде лежати в багнюці, а той, хто очистився і прийняв посвячення, відійшовши в Аїд, буде жити серед богів»¹¹. Він же віщував непосвяченим, що на тому світі вони стануть носити в продірявленому глечики воду для наповнення бездонної бочки¹². Не дивно, що при пануванні таких поглядів непричетні до культу намагались хоча б перед смертю приєднатись до нього, щоб забезпечити собі вічне блаженство і безсмертя.

Пізнання законів життя і смерті, зіткнення з істиною, за п'єсою Арістофана, повинно було полегшити людям не тільки загробне, але й земне існування.

«Сияет солнце нам одним,
Для нас лишь горный пламень дня,
Священные мисты — мы,
Мы чисто сквозь жизнь идем»¹³.

⁹ *Plut. Dem.*, 26.

¹⁰ *Soph. fr.* 837.

¹¹ *Plat. Phedr.*, 69 c.

¹² *Plat. Gord.* 498 b.

¹³ *Aristoph. Ran.*, 454, 456.

Сповненими благодаті вважались не тільки місти, але й деякі предмети, яких вони торкалися. Наприклад, одягу, який був на них під час посвячення, приписувались магічні властивості. Дехто намагався носити його максимально довго, заношуючи до дірок; інші використовували як дитячі пелюшки впевнені, що забезпечують нащадкам щасливе і безтурботне життя; треті — приносили в жертву храму, в Елевсині було побудоване спеціальне приміщення для подібних дарунків. Інколи у такий одяг вбирали померлих.

Міф про Деметру виявився темою, до якої нерідко звертались грецьке мистецтво та література. Не випадково він дійшов до нас не тільки в писемних джерелах, а й в такому прекрасному і високохудожньому варіанті як процитований вище гомерівський гімн. Про сильний вплив образу Деметри на поезію свідчать зацікавлення даною темою відомих поетів елліністичної доби Феокріта та Каллімаха, римлянина Клавдія Клавдіана, автора патетичної поеми «Викрадення Прозерпіни», в якій драматично описується відчай Персефони (Прозерпіни) і горе Деметри (Церери). Відтворення поневірянь богині, що склали сюжетну канву містерій, вважається одним із джерел грецької трагедії. Відома п'еса, сюжет якої прямо пов'язаний з божеством, яке відноситься до кола Деметри. Це згадуваний вже «Триптолем» Софокла.

Образи Деметри і Персефони стали улюбленим мотивом античних майстрів. Їх зображення часто зустрічаються на вазах, різноманітних прикрасах, надгробних пам'ятниках. Статуетки Деметри виявлені археологами в усіх куточках грецького світу, в тому числі й у Північному Причорномор'ї, своєрідній житниці Афіні. На території давнього Пантікапея (сучасної Керчі) відкрито склеп, прикрашений дивовижним за силою експресії та майстерності ликом скорботної Деметри. Розкопки останніх років біля грецького поселення Вергіна викликали не тільки сенсаційну гіпотезу про знахідку гробниці батька Олександра Македонського, але й познайомили нас з унікальними зразками настінного живопису IV ст. до н. е., одна з найцікавіших фресок відтворює сцену викрадення Персефони Аїдом.

Сюжети, пов'язані з Деметрою, вийшли за рамки давньогрецької релігії і стали тими емоційними і моральними точками зіткнення дійсного і минулого, без яких історія була б позбавлена інтересу і смислу. Образ богині приваблював також західноєвропейських і російських поетів.

Одним з найяскравіших прикладів є «Жалоба Церери» Шіллера. Про привабливу силу античного міфа для мистецтва найновішого часу свідчить його інтепретація Ігорем Стравінським в мелодрамі-балеті «Персефона».

Крім Елевсінських, великої популярності набули діонісійські містерії. Діоніс, як і Деметра, був божеством відмираючої і воскресаючої рослинності, виноградарства; одне із його прізвиськ — «Вахс» — гомінкий, шалений. Культ Діоніса носив чітко виражений оргіастичний характер, найяскравіше виявлений в містеріях. Якщо в таїнствах Деметри шлях до прозріння лежав через очищення, знання, то церемонії, пов'язані з Діонісом, пропонували інший варіант — одкровення через загострення пристрастей, високе емоційне і фізичне напруження, шаленство.

Хоча Діоніса вшановували і чоловіки, і жінки, екстатичність цього божества здавалась особливо привабливою для жінок. У джерелах збереглися свідчення про церемонії на честь Діоніса, учасниця яких, одягнувши шкури диких звірів, вкладали на голови вінки з плюща і трясли тірсами (палицями, увінчаними ялинковими шишками); їх називали вакханками, менадами, бассарідами, феадами. Щоб прилучитися до божества, довести себе до екстазу, вони влаштували танці і факельні процесії. Недарма збереглося звернення анонімного ліричного поета до Діоніса як до бога, що призводить жінок до нестями, квітне від почестей розшаленілих.

Дивовижну картину оргіастичної церемонії залишив Евріпід в трагедії «Вакханки»:

«И в голос стали жены Вакха звать.
Все ликovalo с ними — горы, звери;
От топота задвигалась земля.

Бегом едва спаслись мы от вакханок,
А то бы разорвали. Там стада
У нас паслись; так с голыми руками
На них менады бросились: корову
Мычащую с набрякшим вымем эти
Волочат; те рвут нетелей; там бок
Растерзанный; там пара ног передних
На землю брошена, и свесилось с ветвей
Сосновых мясо и сочится кровью»¹⁴.

Криваві жертви на честь Діоніса відтворені у міфі про Діоніса-Загрея. Загрей був архаїчною іпостассю Діоніса, сином Зевса Критського і Персефони. Повелитель богів дарував йому владу над світом. Тоді титани, підбурювані ревнивою Герою, вирішили позбутися хлопчика. Іграшками вони заманили його в пастку, а потім розтерзали і з'їли. Розгніваний Зевс вразив убивць сина блискавкою і перетворив на попіл. У критських містеріях розігрували передсмертні муки Діоніса. Учасники свята, розірвавши живого бика, з криками бродили лісом, несучи попереду скриню і стверджуючи, що в ній серце бога. Какофонія, створена флейтами й тимпанами, імітувала звуки брязкальця, однієї з іграшок Загрея. Враховуючи, що Діоніс часто поставав у вигляді тварини, особливо бика або козла, використання їх як жертвоних тварин, причащення їх м'ясом повинно було означати поєднання з божеством шляхом поїдання його плоті. Підданий орфічній обробці міф вже містив ідею воскресіння: розтерзане тіло Діоніса було поновлене Аполлоном, котрий з'єднав розірвані частини в монаду, яка стала монадою нового бога.

Надія на краще майбутнє в потойбічному світі лежала в основі не тільки Елевсінських містерій, але й діонісійських. Ініціації, пов'язані з Діонісом Сабазієм, закінчуються формулою: «Я вислизнув від зла, я знайшов найкраще». Діонісійські таїнства виявились особливо тісно пов'язаними з потойбічним світом, для членів товариств були вироблені навіть особливі поховальні обряди. Подібна практика зафіксована численними джерелами — написами із Ольвії і Кум, Піндаром, Геродотом, Арістофаном. Образотворче мистецтво найбільш виразно передає екстаз, притаманний похоронним церемоніям вакхантів. Утворився також особливий тип вакхічних надгробних пам'ятників.

Діоніс посідав особливе місце серед еллінських богів. Підкреслено езотеричний характер його культу слугував інколи основою для об'єднань приватного характеру, відривав індивіда від суспільства і сприяв утворенню груп з інтересами, протиставленими іншим. Ця характерна риса шанування виявилась і в самому способі організації діонісійських церемоній, статусі їх священнослужителів. На противагу містеріям Деметри вакхічні таїнства не мали ні постійних жерців, ні окремих святилищ. Бродячі служителі бога приходили туди, де збирались його шанувальники.

Підтримка таїнствами розгулу пристрастей, крайнього індивідуалізму створили досить незвичну для класичної Греції ситуацію. Одним з пояснень даного феномена, можливо, був явно нееллінський характер діонісійських містерій. Широкої популярності вони набули в Північній Елладі, яка була тісно пов'язана з «варварським» світом. Оргії на честь бога, що доходили до надмірностей, були, за свідченнями Плутарха, дуже поширені в Македонії і Фракії. Підкреслюючи невгамовність пристрастей Олімпіади, матері Олександра Македонського, він стверджував, що вона «була широкою прихильницею цих таїнств і шаленіла зов-

¹⁴ Eur. Bacch., 726—728, 734—742.

сім по-варварськи; під час святкового ходу вона несла великих ручних змії, які наводили страх на чоловіків, коли, виповзаючи з-під плюща та з священних кошиків, обвивали тірси і вінки жінок»¹⁵. Відомо чимало свідочств, що вказують на міцну асоціацію в релігійних уявленнях плазунів з еротичними діями. Наприклад, Зевс зробив Персефону своєю дружиною, з'явившись до неї в образі змія. Існувала легенда про божественне походження Олександра Македонського від таємного шлюбу його матері Олімпіади зі змієм, який був однією з іпостасей бога.

Вакханки в одязі, що майорить від стрімкого бігу і з тірсами в руках, різноманітні сцени поклоніння Діонісу були улюбленими сюжетами грецького вазопісу. У IV ст. до н. е., коли еллінське мистецтво почало змінювати ідеали та орієнтацію і в ньому відбувся процес руйнації еталону прекрасного як гармонії, художники і скульптори все частіше почали зображувати богів і людей в стані емоційного напруження, афекту. Динамізм та експресивність властиві діонісійським містеріям, якнайкраще відповідали новому художньому напрямку. Закономірно, що для відомої «Менади» Скопаса, одного з шедеврів того часу, за модель була взята вакханка в несамовитому танці. «Менада», що викликала загальне захоплення, оспівана в епіграмі поета Главка, не менш знаменитій, ніж сама статуя:

«Камень паросский — вакханка. Но камню дал душу ваятель.
И, как хмельная, вскочив, ринулась в пляску она.
Эту фиаду создал, в исступленьи, с убитой козю,
Боготворящим резцом чудо ты сделал Скопас»¹⁶.

Відомі також містерії кабірів. Але свідочство про їх таїнства, які поступалися популярністю Елевсінським та діонісійським, досить нечисленні. Кабіри були негрецькими божествами, яких найбільше вшановували в Беотії та на острові Самофракія. На Самофракії розкопане святилище, яке підтверджує упорядкований характер культу. Більшість його знахідок належить до IV ст. до н. е. Санктуарій найвищого розквіту досяг за елліністичної доби, не випадково в той час був побудований новий храм і створена скульптура Нікі Самофракійської.

Доведено, що однією з найпоширеніших форм поклоніння кабірам були містерії, названі Самофракійськими. Особи, що входили до товариства, поділялись на містів та епоптів. У церемонії посвячення, яку проводили у храмі вночі, виявлено три важливі деталі: жрець розпитував у того, хто підлягав випробуванню, про найгірший його вчинок; ініціанти обвивали тіло смугами пурпурної матерії; вони отримували металеве кільце. В жертву приносився баран. Кабірів наділяли захисними і охоронними функціями, особливо їх вшановували мореплавці; у святилищі виявлено багато присвятих табличок з подякою за врятування від небезпеки. Звершивши таїнства, люди сподівались знайти покровителів, захисників життя й майна. Намагаючись захиститись від несподіванок долі, аргонавти у Аполлонія Родоського пристають до острова, щоб

« . . . . . через посвященє
Тайные сведав обряды, могли с безопасностью большей
Дальше свой путь совершать, по страшного моря пучине»¹⁷.

Всемогутність богів, з котрими пов'язані культу, дозволяла думати про ефективність їх заступництва та можливість відсічі військовій силі, право перемоги. Описуючи святилище кабірів Беотонії, Павсаній підкреслює, що їхнього гніву і помсти людям уникнути неможливо: «Коли після своєї перемоги Олександр (Македонський) спалив Фіви і всю область, деякі з македонян увійшли в святилище, вважаючи за вільне робити все, як на ворожій землі, але були одразу ж вбиті небесним громом і блискавкою»¹⁸.

¹⁵ *Plut. Alex.*, 2.

¹⁶ *Anth. Pal.*

¹⁷ *Apoll. Rhod. Arg.* I, 916—918.

¹⁸ *Paus.*, IX, 25, 9, 10.

Новий історичний етап — еллінізм, що прийшов на зміну класичному періодові, вплинув на характер містерій, в яких великого значення поступово набувають елементи таємничості. Ці зміни були обумовлені зрушеннями в політиці, економіці, культурі, переорієнтації соціальної психології. Відхід від попередніх полісних ідеалів, відчуття хиткості і несталості змушували людей шукати втіхи в таких релігійних уявленнях, які були адекватними тій обстановці, що склалася. Ідея загробного воздаяння, пізнання істини через одкровення, можливість розкріпачення через екстаз посилювали інтерес до містерій. Значно вплинули нові історичні умови з інкорпорованими в них попередніми уявленнями — з'явилися нові містичні божества, змінилися функції старих, трансформувалися погляди на релігійні ритуали і обряди, їх призначення. Утворилася тенденція до урівнення різних богів таким чином, щоб вони стали доступними для поклоніння як греків, так і негреків. Так, в релігійній свідомості народу поєдналися таїнства грецької Деметри та єгипетської Ісіди. У міфах про блукаючих та страждаючих богинь, які згодом поверталися додому, стверджувалася ідея про можливість повторення віруючими їхнього шляху.

Як і раніше, важливу роль в містеріях відігравали ініціації, сутність яких розкривають три терміни — *legomena* (те, що було сказано), *dromena* (те, що було зроблено) і *deiknumena* (те, що було показано). Вони найімовірніше, аналогічні трьом сучасним поняттям: міфу, ритуалу і символу. Є свідчення про різні стадії підготовки до ініціацій: спочатку виконувався попередній ритуал очищення, потім посвячених збирали для участі у ритуальному танці й процесії, після чого здійснювався святковий хід до святилища і, нарешті, відбувалася власне ініціація — залучення до таїни божества.

Культ Ісіди, відомий здебільшого за «Метаморфозами» Апулея, свідчить, що обов'язковими елементами вважались щоденні молитви (вранці та пополудні) і два щорічних торжества. Перше із свят символізувало пошуки Ісідою Осіріса. В ньому переважають елементи карнавалу. Друге — проводилося навесні і мало подвійний смисл. З одного боку, імітувалися блукання богині берегами Бібла, в той же час процесія, рухаючись до моря, ніби проходила крізь «море життя». З іншого — визначалась зміна пір року, прихід весни, відкриття навігації. В інтерпретації Апулея цей обряд свідчить про те, що скінчилася зима непогода, стихли розбурхані хвилі, море стало доступним для плавання, на воду пускаються нові кораблі¹⁹. Так за еллінізму зв'язок Ісіди з життєдайною водою Нілу, був перенесений на безмежні морські простори.

Реформація вплинула й на ті культу, які ще залишались суто грецькими, наприклад культ Діоніса, в якому посилилась роль екстатичних очищень й особливого значення надавали окремим елементам, котрі раніше не виступали на першому плані. Так, акцентувалось чудо наповнення пустих чаш вином — свідчення присутності бога і його всемогутності, що в подальшому було використано християнством (перетворення Ісусом води на вино). Для пізнього еллінізму характерний синтез, що показує вчення общини терапевтів, в якому зблизилися Яхве й Діоніс. Типовість подібної ситуації підтверджується як літературними, так і іконографічними даними — свідченням Плотина, діонісійсько-орфічними символами в розписах синагоги Дура-Європоса.

У Римі містичні культу мали в основному східне походження. Принцип Августав став часом великого походу східних богів на Рим. Соціальна психологія того часу та політична атмосфера створили сприятливі умови для сприйняття і розвитку естетичних навчань. У світі, що пережив злам державної структури, зміну моральних цінностей і традицій, які вважались непохитними, нові боги часто ставали символами стабільності, якорем надії і спасіння. Особливо приваблювали римлян ті риси, що були слабо відтворені у греко-римському пантеоні або

¹⁹ *Apol. Meth.* XI, 5.

зовсім не мали в ньому аналогій. Люди зверталися до релігій, які допомагали їм змиритися з цим життям і обіцяли спасіння й безсмертя в іншому. При загальному зміщенні етичних понять та легковажності дуже приваблювали моральні кодекси, постуловані новим вченням, сприйняття дійсності як боротьби добра зі злом.

Війни з Мітрідатом сприяли проникненню в Італію культу богині Маа (Беллони), яка мала кровожерливі й дикі якості. Її жерці (*fana-tici*), одягнуті в чорне, в священному безумстві бігали по колу під звуки бубнів і труб. Коли ж екстаз досягав апогею, вони наносили собі глибокі рани, окропляли кров'ю зображення богині і навіть пили кров, а потім пророкували. Цей страшний і грізний культ дав назву поняттям фанатизм і фанатики.

Мода на Ісиду сприяла збільшенню числа її прихильників і особливо прихильниць. Багато форм організації співтовариств і жерців було взято з птолемеївського Єгипту. Священнослужителі виділялись бритими головами й білосніжним вбранням; смыслом життя вони вважали служіння божеству і ставилися до своїх обов'язків настільки ревно, що часто-густо віддавались культовим дійствам протягом цілого дня. Подібна практика була новою для римлян. Багато уваги і клопоту потребувало постійне переодягання скульптурного зображення богині в розкішні шати й дорогі ювелірні прикраси. Величезне враження справляє один із списків коштовностей Ісиди, що дійшов до нас. Кульмінаційним моментом поклоніння були містерії, процедура яких аналогічна елліністичним церемоніям на честь Ісиди.

Висміюючи легковірних шанувальників східних богів, римський сатирик Ювенал з іронією описує, як проводить дні одна з прихильниць: «Аж до Єгипту дійде вона, щоб воду з жаркої Мерої принісши, храм окропити Ісиди»²⁰.

Фресковий живопис свідчить, що в популярності із східними культурами могли змагатися діонісійські містерії. Особливе враження справляє розпис «Вілли містерій», який дозволяє уточнити деякі моменти процедури посвячення в таїнства. Приваблюючу красу фресок, що не зблідла за стільки століть, прекрасно передав Л. А. Мей у вірші «Плясунья»:

«Окрыленная пляской без роздыху,
Закаленная в серном огне,
Ты, помпеянка, мчишься по воздуху,
Не по этой спаленной стене.
Опрозрачила ткань паутиная
Твой призывно-откинутый стан;
Ветром пашет коса твоя длинная,
И в руке замирает тимпан».

Підсумовуючи наш короткий нарис, звернемо увагу на значення містерій у житті античного світу. Ця форма релігійної свідомості відбиває стремління людини індивідуально осягнути божество, знайти персональну віру. Містерії дають змогу зрозуміти життя, сподівання й надії людей античного світу, їх психологію. В історіографії висловлена думка, що основним призначенням містерій була психотерапія, яка проповідувала смирення і знищення страху смерті. Передбачалось, що для будь-якого індивіда характерні роздуми про природні межі буття, страх смерті й зникнення. Вчення про оборотність смерті, ідея відродження повинні були допомогти подолати подібні думки. Проїшовши через ініціації, очистившись від скверни, людина отримувала запоруку безсмертя. Разом з тим, теорія й практика містерій були тісно пов'язані з соціальною і політичною структурами суспільства. Містичні культури показують, як поєднувались два релігійні напрями — державний, офіційний і приватний, інтимний.

Одержано 10.05.90

²⁰ *Iuv. Sat. II, 527—434.*

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

**КОСТЯНТИН ЕДУАРДОВИЧ
ГРІНЕВИЧ**

В. І. Кадєєв

У 1991 р. минає 100 років з дня народження відомого археолога й музеєзнавця, професора Харківського університету Костянтина Едуардовича Гріневича. (Рис. 1).

К. Е. Гріневич народився 21 вересня 1891 р. у Вологді в сім'ї службовця. 1989 р. родина переїздить до Харкова. Тут він навчається в 3-й міській гімназії, успішно закінчує її 1910 р. і вступає на історико-філологічний факультет Харківського університету. Великий вплив на студента К. Е. Гріневича мали професор В. П. Бузескул та Ф. І. Шміт, які читали лекції з історії стародавнього світу, історії мистецтва, вели спеціальні семінари, консультували студентів, керували їх науковою роботою. За студентський твір «Греція напередодні Македонського панування», висунутий на конкурс, К. Е. Гріневич удостоєний золотої медалі. В 1913 р., зібравши необхідну суму грошей приватними уроками, він відправляється до Греції, безпосередньо ознайомитися з археологічними пам'ятками Афін, Дельф, Орхомена, та інших античних міст. За словами самого К. Е. Гріневича, ця подорож остаточно визначила його наукові інтереси. За свіжими враженнями він публікує цілу серію нарисів про свою поїздку та побачені стародавні пам'ятки.

Після закінчення університету, рішенням вченої ради в 1916 р. К. Е. Гріневич залишений для підготовки до професорського звання по кафедрі теорії та історії мистецтва і, замість традиційної в таких випадках подорожі за кордон, відряджається до Петрограда, де слухає лекції, працює в семінарах таких учених, як С. О. Жебелев, М. І. Ростовцев, Б. О. Тураєв, Б. В. Фармаковський, Я. І. Смирнов, відвідує засідання Російського археологічного товариства та Історико-філологічного товариства при Харківському університеті.

У 1918 р після складення магістерських іспитів одер-

Рис. 1. К. Е. Гріневич

жує посаду приват-доцента Петроградського університету. Готує свій перший спецкурс, присвячений античним пам'яткам Північного Причорномор'я, читає студентам лекції. Влітку він, як правило, на археологічних розкопках. Ще 1915 р. в Ольвії працював у складі експедиції Б. В. Фармаковського, потім на Таманському півострові, де під керівництвом В. В. Шкорпіла досліджувався курган Мала Блізниця. Влітку 1918 р. він уперше побував у Херсонесі.

В розпалі громадянської війни К. Е. Гріневич не може повернутися до Петрограда і тимчасово стає приват-доцентом Харківського університету, читає спецкурс з історії давньогрецьких колоній на півдні Росії. Одержавши запрошення на посаду директора Керченського музею, К. Е. Гріневич переїздить до Керчі, де працює з 1919 по 1921 рр. Тут склалася дуже загрозлива ситуація у справі охорони і збереження місцевих археологічних пам'яток у зв'язку з широкомасштабною діяльністю «щасливчиків», які систематично розкопували і грабували некрополь Пантікапея. Є підстави вважати, що В. В. Шкорпіл, який багато років очолював Керченський музей і боровся з цими «шукачами», загинув на порозі свого дому наприкінці 1918 р. саме від руки «щасливчика». В таких умовах новий директор музею основну увагу зосереджує на охороні археологічних пам'яток і просвітній роботі серед місцевого населення щодо значення старожитностей. При активній участі професора М. В. Довнар-Запольського і Ю. Ю. Марті тут організуються Археологічні курси, серед слухачів яких місцеві аматори історії, їх таким чином поступово залучають до охорони пам'яток.

У 1921 р. К. Е. Гріневич повертається до Петрограда, де стає доцентом університету (читає загальний курс з археології та спецкурс про стародавні пам'ятки Північного Причорномор'я) і науковим працівником Російської академії матеріальної культури. В 1924 р., залишаючись доцентом Ленінградського університету, він призначений директором Херсонеського археологічного музею в Севастополі. Там для музею Постановою РНК і ЦВК Кримської АРСР від 1923 р. віддано приміщення колишнього чоловічого православного монастиря на території стародавнього Херсонеса. Потрібно було створити заповідник і археологічний музей з науковою експозицією. Під керівництвом К. Е. Гріневича це завдання виконано в дуже стислі строки. Замість музейського складу, який існував у Херсонесі з 1892 р., було створено Археологічний музей з античним і візантійським відділами, лапідарієм, архівом, бібліотекою і відкрито влітку 1925 р. Це різко підвищило кількість відвідувачів Херсонеса — з 8,5 тис. у 1924 р. до більш як 28 тис. у 1928 р.¹

К. Е. Гріневич у 1926 і 1927 рр. брав активну участь в організації I і II всесоюзних археологічних конференцій — у Керчі та Севастополі.

У 1928 р. він переїжджає до Москви і призначається заступником завідуючого музейним відділом Наркомосвіти РРФСР, у 1929—1930 рр. одночасно виконує обов'язки завідуючого відділом скульптури Музею образотворчого мистецтва, а також вченого секретаря скульптури Музею образотворчого мистецтва, а також вченого секретаря музейно-археологічної секції товариства культурних зв'язків із закордоном. Його обирають членом Інституту археології і мистецтвознавства Російської асоціації науково-дослідних інститутів суспільних наук і Одеської комісії краєзнавства. В 1930 р. К. Е. Гріневич відновлює педагогічну діяльність як позаштатний професор у І МДУ, а з 1931 р. — професор Московського інституту нових мов, читаючи курс музеєзнавства.

В 1933 р. К. Е. Гріневича було вислано до Новосибірська, де він знаходить роботу в Інституті підвищення кваліфікації працівників народної освіти Західного Сибіру, викладає всесвітню історію, також консультант Крайового музею. На початку 1935 р. його заарештовують і засуджують на п'ять років з відбуванням строку в Карагандинському таборі (с. Долінка). За словами К. Е. Гріневича, він був звинувачений

¹ Белов Г. Д. Херсонесский археологический музей // СМ.— 1933.— № 1.— С. 85.

у тому, що «в новорічну ніч під час спиритичного сеансу викликав дух штурмовика Рема».

Після звільнення, К. Е. Гріневич у 1940—1948 рр. працює у Томському університеті завідувачим тільки створеної кафедри стародавньої історії. Одночасно викладає в педагогічному та вчительському інститутах, керує археологічними експедиціями на розкопках місцевих пам'яток. Під час перебування у Томську К. Е. Гріневич часто хворіє і мріє переїхати в «Європу», щоб змінити клімат, а також зайнятися археологічними дослідженнями пам'яток Північного Причорномор'я. Неодноразово (і марно) звертається з цим в Комітет по вищій освіті СРСР, довго (і безуспішно) добивається реабілітації, навіть звертається з листом до Сталіна (1947 р.). За весь час перебування у Томську К. Е. Гріневич тільки двічі мав змогу побувати в Криму з науковою метою (1946 і 1948 рр.). Велику моральну підтримку йому давало листування спочатку з такими вченими, як С. О. Жебелев, М. І. Новосадський, а потім із своїми учнями В. Ф. Гайдукевичем, П. М. Шульцем та ін. Це надихає його на продовження досліджень з античної археології, він навіть захищає 1944 р. докторську дисертацію.

Тільки восени 1948 р. К. Е. Гріневич переїздить у Нальчик, де одержує посаду професора кафедри всесвітньої історії Кабардинського педінституту і читає курси стародавньої історії, середньовіччя, веде семінари, а влітку керує археологічними експедиціями на місцевих пам'ятках. У 1952 р. за станом здоров'я він їде на Україну, в Ніжин.

Останній період життя і діяльності вченого, з 1953 по 1970 рр. пов'язаний з Харківським університетом — його *alma mater*, де він до 1966 р. очолював кафедру стародавньої історії та археології, а потім до кінця життя був професором. В цей час він читав загальний курс із стародавньої історії і кілька спецкурсів, керував дипломними і курсовими роботами, готував аспірантів, очолював археологічну експедицію, яка вела розкопки Ольвії (рис. 2). Помер Костянтин Едуардович Гріневич на 79 році життя 30 серпня 1970 р.

Наукову роботу К. Е. Гріневич розпочав ще студентом. Повернувшись із Греції, він опублікував свої враження про пам'ятки Афіньського акрополя, Елевсина, а також велику статтю про подорож². На 1915—1917 рр. припадають його перші наукові публікації, статті і рецензії.

Рис. 2. К. Е. Гріневич зі студентами готує до експозиції матеріали Ольвійських розкопок 1955 р.

Рис. 3. К. Е. Гріневич в цитаделі Херсонеса з учасниками експедиції 1926 р.

Зокрема, статті, присвячені реформам Клісфена і четвертій книзі «Історії» Геродота³, де висловлено сумнів щодо перебування «батька історії» в Ольвії. Йому належали публікації кількох античних предметів, знайдених у Курджипському кургані на Кубані⁴, а також рецензії на звід джерел з історії Стародавнього Сходу і Греції на працю О. Ф. Вальдгауера про грецького скульптора Піфагора Регійського⁵.

Самостійні археологічні роботи К. Е. Гріневич розпочав у 1920 р. на Боспорі — де вивчав історичну топографію Керченського та Таманського півостровів, розкопував пантикапейський некрополь на Глинищі та схилах гори Мітридат елліністичного і римського часів⁶. У 1924 р. обстежував так званий Перший оборонний вал: провів обміри та наніс його на карту. Спостереження показували, що вал доходив аж до хребта Юз-Оба, зведено його в першій половині V ст. до н. е.

Починаючи з 1925 р. К. Е. Гріневич вів дослідження у Херсонесі⁷, потім звернувся до пам'яток на Гераклеїському півострові. У Херсонесі в оборонній системі на південно-східній ділянці відкрито найдавні-

² Гріневич К. Э. Два дня в семивратных Фивах // Гермес.— 1914.— № 4.— С. 120—125; Гріневич К. Э. Дипилонское кладбище // Там же.— № 9.— С. 270—274; Гріневич К. Э. По Элладе // Сб. статей в честь В. П. Бузскула.— Харьков, 1914.— С. 734—766.

³ Гріневич К. Э. Новый взгляд на реформу Клизфена // Гермес.— 1915.— № 13/14.— С. 334—339; 1916.— № 15/16.— С. 359—368; Гріневич К. Э. Четвертая книга Геродота и следы личного знакомства с Ольвией // Зап. Харьк. ун-та.— 1915.— Кн. 4.— С. 161—208.

⁴ Гріневич К. Курджипская гемма 1896 года // Гермес.— 1916.— № 15/16.— С. 312—315; Гріневич К. Э. Бронзовый сосуд из Курджипского кургана // ИАК.— 1918.— Вып. 1918.— С. 45—71.

⁵ *Соврем. мир.*— 1917.— № 2/3.— С. 403, 404; 1917.— № 4/6.— С. 317, 318.

⁶ Гріневич К. Э. Археологические исследования в Керчи // Новый Восток.— 1924.— № 6.— С. 524, 525; Гріневич К. Э. Новейшие раскопки в Крыму // Красный журн. для всех.— 1924.— № 11.— С. 847—854; Гріневич К. Э. Археологические раскопки в Керчи в 1920 г. и исследования вала в 1924 г.: Тез. докл. // Бюлл. конф. археологов СССР в Керчи.— Керчь, 1926.— № 4.— С. 3.

⁷ Гріневич К. Э. Возобновление раскопок в Херсонесе Таврическом // Крым.— 1926.— № 2.— С. 195—196; Гріневич К. Э. Раскопки в Херсонесе Таврическом в 1926 г. // СГАИМК.— 1926.— Вып. 1.— С. 321—325; Гріневич К. Э. Раскопки в Херсонесе в 1927 и 1928 гг. // Крым.— 1929.— № 1.— С. 14—32 та ін.

шу частину оборонної стіни біля міських воріт, досліджено підстінний склеп, розкопувалися пристінні споруди на території цитаделі, які вчений вважав гімнасієм (рис. 3). У 1927 р. в зв'язку з тим, що Севастопольський міськвиконком запланував будівництво на Гераклеїському півострові, виникла необхідність термінового вивчення і фотографування залишків стародавніх пам'яток. К. Е. Гріневич, який розробив план пошуків і дослідження, разом з працівниками Севастопольського музею краєзнавства розгорнув роботу (від Херсонського музею брали участь К. Е. Гріневич, Г. Д. Белов, а від музею краєзнавства — П. П. Бабенчиков, Є. В. Веймарн)⁸. Вдалося виявити кілька десятків раніше не відомих сільськогосподарських садиб, оборонні башти, шляхи та ін. Це послужило основою програми дальшого пошуку. Першим кроком програми стали розкопки великої садиби в балці Вермана під керівництвом К. Е. Гріневича в 1928—1929 рр.⁹, які дали важливі матеріали для розуміння значення хори в економічному житті Херсонеса. На жаль, роботи не були завершені.

Одночасно вчений піклувався про реставраційні роботи в Херсонесі, зокрема, в 1925—1926 рр. по закріпленню південного пілона міських воріт та протейхізми біля башти Зенона¹⁰.

З приходом К. Е. Гріневича до керівництва Херсонеським музеєм, незважаючи на брак штатних працівників¹¹, серйозна увага приділялася охороні городища та його пам'яток, а також території Гераклеїського півострова, Інкермана, Балаклави і Південного узбережжя Криму до Ласпі. В Інкермані і Балаклаві були створені філіали Херсонеського музею¹².

Під керівництвом К. Е. Гріневича невеликий колектив наукових працівників музею зайнявся створенням археологічної експедиції, паспортизацією і публікацією численних матеріалів з дореволюційних розкопок Херсонеса, до того недоступних дослідникам¹³. Цій роботі віддавалися наукові працівники Г. Д. Белов, Л. М. Белова, Л. М. Соловійов, А. П. Кантіпалов, архітектор М. М. Янишев, студенти Ленінградського університету В. Ф. Гайдукевич, Л. М. Славін, О. М. Карасьов, М. П. Вауліна, московські студенти В. Д. Блаватський, М. М. Кобиліна, Н. В. Пятишева, задіяні в «Херсонеському семінарі», організованому К. Е. Гріневичем. Студенти-античники практично знайомилися з методикою досліджень, шифрували і описували знахідки, готували їх до експозиції і таким чином робили свої перші кроки в археології. Як видно з переліку прізвищ, семінар допоміг формуванню відомих вчених першого покоління радянських античників.

Створюючи Херсонеський музей, К. Е. Гріневич крім теоретичних знань вдавався до багатого досвіду Ермітажу, Російського музею в Ленінграді¹⁴. При побудові експозиції застосовувався принцип «самоговорячого» музею; розміщення пам'яток у порядку складної розповіді про Херсонес, наявність планів залів з лініями маршрутів і, нарешті, доступність всіх пояснень в експозиції для найширших кіл відвідувачів¹⁵.

Популяризатор античності не забув і про інші пам'ятки Криму. В листі до Державної Академії історії матеріальної культури він просить надіслати до Криму фахівця-скіфолога для розкопок Неполя Скіфського, на території якого в 1926 р. розпочалося спорудження водоймища¹⁶. У той час виходить чимало його наукових праць, які по-

⁸ Архів ДХІАЗ, спр. № 254, арк. 25.

⁹ Гріневич К. Э. Раскопки Гераклеийской экспедиции 1928 г. // Крым.— 1928.— № 2. — С. 34—71; Гріневич К. Э. Отчетная выставка результатов раскопок Гераклеийской экспедиции (7 авг.— 4 сент. 1929 г.).— Севастополь, 1929.

¹⁰ Архів ДХІАЗ, спр. № 240, арк. 44.

¹¹ Там же, спр. № 156, арк. 149.

¹² Там же, спр. № 234, арк. 118, 126.

¹³ Там же, спр. № 163, арк. 120.

¹⁴ Там же, спр. 156, арк. 63.

¹⁵ Гріневич К. Э. За новый музей.— Севастополь, 1928.

¹⁶ Архів ДХІАЗ, спр. № 240, арк. 175.

пуляризують набуте¹⁷. Водночас він напружено працював над вивченням оборонної системи Херсонеса Таврійського. Розглядаючи систему оборони південно-східної частини міста¹⁸, він не обмежується питаннями фортифікації, призначення окремих оборонних споруд і різних приміщень, пробує датувати будівельні періоди оборонних стін, аналізує характер кладок і будівельних прийомів.

У 1927 р., одержавши від А. І. Маркевича повідомлення про залишки стародавнього міста на морському дні біля Херсонеського маяка, К. Е. Гріневич провів обстеження району з шлюпки і в тиху погоду побачив під водою «будівлі та колонії»¹⁹. Хоча до того часу дуже критично підходив до подібної інформації²⁰, вирішив провести дослідження під водою, залучивши професійних водолазів. У 1929 р. він уперше в СРСР створив комплексну археологічну експедицію у складі археологів, геологів, професійних водолазів, кінооператорів, яка два сезони вела пошуки «підводного Херсонеса» біля берегів Маячного півострова. Експедиція привернула увагу широкої преси²¹, особливо після оптимістичного висновку керівника експедиції про відкриття на морському дні античного міста²², та сенсаційне відкриття не підтвердилося²³. Але К. Е. Гріневич — перший радянський вчений, який провадив підводні археологічні дослідження, хоча довгий час піонером підводних археологічних досліджень вважався Р. А. Орбелі, який зайнявся цим тільки в другій половині 30-х років²⁴.

Звернімося до двох перших всесоюзних археологічних конференцій. Його активна участь в їх організації й роботі безумовно сприяла їх результативності. На першій, в Керчі, на базі місцевого археологічного музею²⁵, К. Е. Гріневич виступав з повідомленням про свої дослідження археологічних пам'яток Боспору і з доповіддю про підсумки і перспективи науково-дослідної роботи в галузі античної культури Криму²⁶. В наступному році на другій конференції в Севастополі, присвяченій 100-річчю початку розкопок в Херсонесі, були присутні близько ста представників з 20 міст Радянського Союзу, при участі видатних вчених²⁷. Конференція відіграла велику роль в розвитку радянської археології і, зокрема, для дальшого вивчення пам'яток Херсонеса і Гераклейського півострова. Конкретні завдання наукового пошуку в даному напрямі сформульовано в доповіді К. Е. Гріневича «Про план дальшої науково-дослідної роботи Державного Херсонеського музею». Накреслена програма лягла в основу польових досліджень археологів музею на кілька десятиліть уперед, бо враховували не тільки наукові

¹⁷ Гріневич К. Э. Херсонес: Краткий очерк.— Симферополь, 1925; Гріневич К. Э. Что такое Херсонес?— Севастополь, 1925—2-е изд., испр. и доп.— Севастополь, 1926; Гріневич К. Э. Иллюстрированный путеводитель по Херсонесу Таврическому: История: Руины: Музей.— Севастополь, 1926; Гріневич К. Э. Вместо монастыря— Музей // Крым.— 1925.— № 1.— С. 80, 81; Гріневич К. Э. Как заставит говорить камни // Рабфак на дому.— 1925.— № 1.— С. 167—174; № 5.— С. 169—192; Гріневич К. Э. Сто лет херсонесских раскопок: 1827—1927: Истор. очерк с экскурсионным планом.— Севастополь, 1927.

¹⁸ Гріневич К. Э. Стены Херсонеса Таврического // ХС.— 1926.— Вып. 1.— С. 5—72; 1927.— Вып. 2.— С. 5—98.

¹⁹ Архів ДХІАЗ, спр. № 254, арк. 83.

²⁰ Колли Л. П. Следы древней культуры на дне морском // ИТУАК.— 1909.— Т. 43.— С. 125—137.

²¹ Киносьемка «подводного города» // Хочу все знать.— 1931.— № 19/20.— С. 468.

²² Гріневич К. Э. Город на дне моря // Хочу все знать.— 1930.— № 24.— С. 704—706; Гріневич К. Э. Исследования подводного города близ Херсонесского маяка.— М., 1931; Grinevitch K. Ancient Greek Town Discovered Beneath the Black Sea // VOKS.— 1931.— N. 1.— P. 104—106.

²³ Зенкевич В. П. Берега Черного и Азовского морей.— М., 1958.— С. 157, 158, 161.

²⁴ Орбелі Р. А. Исследования и изыскания.— М.; Л., 1947.— С. 247—269.

²⁵ Архів ДХІАЗ, спр. № 234, арк. 126.

²⁶ Гріневич К. Э. Археологические раскопки в Керчи в 1920 г. ...— С. 3; Гріневич К. Э. Мраморный Таманский саркофаг // Бюлл. конф. археологов СССР в Керчи.— 1926.— № 4.— С. 4; Гріневич К. Э. Итоги и перспективы научно-исследовательской работы в Крыму в области античной культуры // Там же.

²⁷ Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе 10—13 сентября 1927 года.— Севастополь, 1927.— С. 6—8.

інтереси, а й стан збереженості пам'яток і плани освоєння Гераклейського півострова місцевою владою. Програма, як і діяльність К. Е. Гріневича на посаді директора музею і керівника розкопок, була схвалена в резолюції конференції²⁸.

Вчений розумів необхідність дальшого вдосконалення всієї роботи археологів, зв'язаної з удосконаленням як наукового пошуку, так і популяризації досягнень. У своїх працях він розглядав завдання і структуру музею, питання музейної експозиції та її принципи²⁹, музейне будівництво³⁰, методику археологічних досліджень³¹.

Саме тоді, у розквіті сил, маючи багато планів і задумів, К. Е. Гріневич спочатку був висланий, а потім опинився у таборі і на довгі роки був відлучений від нормального життя, від науки, археологічних досліджень, від спілкування з колегами.

Після звільнення, опинившись у Томську, він негайно відновив наукові дослідження в галузі археології, продовжив вивчення системи оборони Херсонеса Таврійського. Використовуючи матеріали своїх попередників, а також розкопок 1926—1929 рр., показав систему оборони міста, а також оборонні споруди на Гераклейському півострові³². Його докторська дисертація присвячена обороні Херсонеса Таврійського (опоненти В. О. Городцов, Б. М. Граков, М. О. Машкін). Пізніше, при першій нагоді, К. Е. Гріневич на чолі експедиції вирушив до Криму (1946 р.), де провів дослідження оборонного валу на Керченському півострові і археологічні розвідки на городищі Калос-Лімен³³,— перші у повоєнний час дослідження цього античного міста, яке входило до складу Херсонеської держави. Розвідки дали важливий підйомний матеріал, дозволили оглянути оборонні споруди. Вчений зробив висновки про топографію міста, зміни узбережжя, а також про час існування Калос-Лімена, про необхідність дальших розкопок³⁴.

Водночас К. Е. Гріневич, працюючи в Томську, не цурався вивчення місцевих пам'яток і зібрав багато археологічних матеріалів, що дозволило створити Археологічний музей в Томському університеті³⁵. Організована ним експедиція протягом 1944—1946 рр. розкопувала Басандайки (городище і курганний могильник за 7 км від Томська), які дозволили встановити: на місці городища у мезоліті була стоянка, а пізніше — поселення неоліту та бронзового віку; городище з оборонними спорудами виникло в ранньому залізному віці; у бронзову добу тут існувало місцеве ливарне виробництво. В курганному могильнику виявлено поховання XI — початку XVII ст.³⁶ Про результати досліджень керівник експедиції неодноразово повідомляв у місцевій пресі³⁷.

Опинившись у Нальчику, К. Е. Гріневич і тут зумів розгорнути археологічні дослідження. Зокрема, на території Кабарди, в Нагірному,

²⁸ Там же.— С. 60, 62.

²⁹ Гріневич К. Э. Краеведный музей, его задачи, структура и принципы экспозиции // Краеведение.— 1929.— № 2.— С. 95—109; Гріневич К. Э. Что такое музей // ИЦБК.— 1928.— № 2.— С. 7—10; Grinevitch K. Problems of Museum Exposition in the USSR // VOKS.— 1931.— N 10—12.— P. 138—144.

³⁰ Гріневич К. Э. Очередные задачи музейного строительства в Крыму // Крым.— 1928.— № 2.— С. 60—64.

³¹ Гріневич К. Э. К вопросу о методике археологии // СГАИМК.— 1931.— № 4/5.— С. 7—17.

³² Гріневич К. Э. Оборонительные сооружения древнегреческой колонии Юга СССР // Истор. журн.— 1940.— № 12.— С. 92—98.

³³ Минаев. Кафедра древней истории Томского университета // ВДИ.— 1948.— № 2.— С. 175.

³⁴ Гріневич К. Э. Городище «Прекрасная гавань» в свете новейших данных // ВДИ.— 1949.— № 1.— С. 155—161.

³⁵ Минаев. Указ. соч.— С. 175; Гріневич К. Э. Путеводитель по отчетной выставке результатов раскопок Объединенной историко-археологической экспедиции Томского госуниверситета и Томского гос. пединститута в Басандайке летом 1944 года.— Томск, 1945.

³⁶ Басандайка // Сб. материалов и исследований по археологии Томской обл.— Томск, 1947.

³⁷ Гріневич К. Раскопки на Басандайке // Красное знамя (Томск).— 1944.— 25 сент.; Гріневич К. Изучать историю Томской области // Там же.— 1946.— 19 апр.; Гріневич К. Э. Что мы нашли на Басандайке.— Томск, 1947.— С. 13, 14.

Ельбруському, Кубинському, Зальському та інших районах провадить широкі пошуки археологічних пам'яток. Серед них особливий інтерес викликали пам'ятки пізньокобанської культури³⁸. В цей час вчений працює над темою «Скіфо-сарматські елементи в Кабарді», наприкінці 40-х років ще ніхто не займався³⁹, і привертає до неї увагу науковців.

Повернувшись до Харківського університету, К. Е. Гріневич знову занурився в античну проблематику. Організована ним експедиція в 1954—1956 і 1960 рр. вела розкопки в Ольвії, досліджуючи західну оборонну стінку вздовж Заячої балки. Під час розкопок 1954 р. вивчено продовження стіни, відкритої Б. В. Фармаковським, яка була покладена на материк без шарової основи. К. Е. Гріневич прийшов до висновку, що стіна датується першою половиною V ст. до н. е.⁴⁰ Наступні роки він досліджував оборонну стіну IV ст. до н. е. на ділянці К, яка знаходиться на 400 м північніше⁴¹. Відкриття стіни V ст. до н. е. і, внаслідок розкопок О. М. Карасьова, О. І. Леві, ольвійської агори, яку згадував Геродот, привели К. Е. Гріневича до висновку про перебування Геродота в Ольвії, хоча раніше він це заперечував. Продовжуючи вивчення західної оборонної стіни Ольвії дослідник зробив спробу датувати стіну на ділянці К першою половиною V ст. до н. е.⁴², що викликало справедливу критику з боку С. Д. Крижицького, який відносить її до більш пізнього часу⁴³.

Одночасно з цим К. Е. Гріневич продовжував працювати над дослідженням оборонної системи Херсонеса, її південної і західної лінії оборони, основних стін та протейхізму, техніки кладок в античну і середньовічну епохи. Результати цієї роботи опубліковані 1959 р. у відродженому «Херсонесском сборнике»⁴⁴.

В останні роки життя К. Е. Гріневич повернувся до теми свого першого наукового дослідження — історії Греції напередодні македонського завоювання, готував до публікації матеріали розкопок 1928—1929 рр. сільськогосподарської садиби в балці Бермана на Гераклійському півострові.

Життєвий і науковий шлях К. Е. Гріневича досить тернистий, але він не зрадив своєму покликанню — античній археології, яка за будь-яких обставин була змістом усього його свідомого життя. Внесок К. Е. Гріневича в археологію можуть і повинні оцінити всі причетні до великої справи збереження культурних надбань народу.

Ряд праць вченого із зрозумілих причин ще не знайшли свого читача. Тож пропонуємо:

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ К. Е. ГРІНЕВИЧА 1914—1964 рр.

1. Два дня в семивратных Фивах: Из эллинских впечатлений // Гермес.— 1914.— Т. 14, № 4.— С. 120—125.
2. Дипилонское кладбище: (Керамик): Из эллинских впечатлений // Там же.— № 9.— С. 270—274.
3. По Элладе // Сб. статей в честь В. П. Бузескула.— Харьков, 1914.— С. 734—766.
4. Новый взгляд на реформу Клизфена // Гермес.— 1915.— № 13/14.— С. 334—339; № 15/16.— С. 359—368.
5. Четвертая книга Геродота и следы личного знакомства историка с Ольвией // Зап. Харьк. ун-та.— 1915.— Кн. 4.— С. 161—208.

³⁸ Гріневич К. Э. Новые данные по археологии Кабарды // МИА.— 1951.— № 23.— С. 125—139.

³⁹ Особистий архів К. Е. Гріневича.

⁴⁰ Гріневич К. Э. Новые данные о стенах Ольвии V—IV вв. до н. э. // КСИА АН УССР.— 1957.— Вып. 7.— С. 76, 77; Гріневич К. Э. О достоверности сведений Геродота об Ольвии // ВДИ.— 1964.— № 1.— С. 107.

⁴¹ Там же.

⁴² Гріневич К. Э. К вопросу об экономике архаической Ольвии // Античный город.— М., 1963.— С. 54.

⁴³ Крижицкий С. Д. Ольвия. Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 91.

⁴⁴ Гріневич К. Э. Стены Таврического: Ч. III: Южная и западная часть обороны // ХС.— 1959.— Вып. 5.— С. 75—114.

6. Н. П. Кондаков (1866—1916) // Гермес.— 1916.— Т. 19, № 18.— С. 427—430.
7. Курджипская гемма 1896 года // Там же.— № 15/16.— С. 312—315.
8. [Рецензия] // Совр. мир.— 1917.— № 2/3.— С. 403—404.— Рец. на кн.: Вальдгауэр О. Ф. Пифагор Регийский: Исследование в области греческой скульптуры первой половины V в. до Р. Хр.— Птг., 1915.— 188 с.
9. [Рецензия] // Там же.— С. 401—402.— Рец. на кн.: Михайловский Б. Архитектурные ордера.— Птг., 1916.
10. [Рецензия] // Там же.— № 4/6.— С. 317, 318.— Рец. на кн.: Древний мир в памятниках его письменности: В 2 ч. / Сост. Д. А. Жаринов, Н. М. Никольский, С. И. Радиг и др.— М., 1915—1916.
11. Бронзовый сосуд из Курджипского кургана // Изв. Археолог. комиссии.— 1918.— Вып. 65.— С. 45—71, ил.
12. L'archeologie classique de Panticapee: Introduction aux etudes archeologiques de Kertch.— Kertch, 1920.— P. 16.
13. Дотатарский период // Путеводитель по Крыму.— Симферополь, 1923.— С. 13—28.
14. Археологические исследования в Керчи // Новый Восток.— 1924.— № 6.— С. 524—525.
15. Новейшие раскопки в Крыму: Лето 1924 г. // Красн. журн. для всех.— 1924.— № 11.— С. 847—854, ил.
16. Очерки по истории классовой борьбы: От Вавилона до Парижской Коммуны.— Л., 1925.— 104 с.
17. Что такое Херсонес? Общие предварительные сведения.— Севастополь, 1925.— 16 с.
18. Вместо монастыря — музей: Письмо из Херсонеса // Крым.— 1925.— № 1.— С. 80—81; То же // Красный Крым.— 1925.— 19 июня.
19. Как заставить говорить камни: Археология на службе обществоведения // Рабфак на дому.— 1925.— № 1.— С. 167—174; № 5.— С. 169—192.
20. Монголо-Тибетская экспедиция П. К. Козлова // Красный журн. для всех.— 1925.— № 6.— С. 376—379.
21. Иллюстрированный путеводитель по Херсонесу Таврическому: История: Руины: Музей.— Севастополь, 1926.— 160 с.
22. Опыт методологии археологической науки.— Севастополь, 1926.— 56 с.
23. Что такое Херсонес? Общие предварительные сведения.— 2-е изд., испр. и доп.— Севастополь, 1926.— 23 с., ил.
24. Археологические раскопки в Керчи в 1920 г. и исследования вала в 1924 г.: Тез. докл. // Бюл. конф. археологов СССР в Керчи.— Керчь, 1926.— № 4.— С. 3.
25. Возобновление раскопок в Херсонесе Таврическом: Корсуни наших древних летописей // Крым.— 1926.— № 2.— С. 195, 196.
26. Итоги и перспективы научно-исследовательской работы в Крыму в области античной культуры: Тез. докл. // Бюл. конф. археологов СССР в Керчи.— Керчь, 1926.— № 4.— С. 4.
27. Мраморный Таманский саркофаг: Тез. докл. // Там же.
28. Раскопки в Херсонесе Таврическом в 1926 г. // СГАИМК.— 1926.— Вып. 1.— С. 321—325.
29. Стены Херсонеса Таврического // ХС.— 1926.— Вып. 1.— С. 5—72, ил.
30. Сто лет херсонесских раскопок: 1827—1927: Ист. очерк с экскурсионным планом.— Севастополь, 1927.— 55 с.
31. Археологические разведки в северо-восточной части Керченского полуострова // Изв. Таврич. о-ва истории, археологии и этнографии.— 1927.— Т. 1 (58).— С. 47—52.
32. Древнейшая оборонительная стена в Херсонесе, обнаруженная разведкой в 1927 г. // Вторая конф. археологов СССР в Херсонесе.— Севастополь, 1927.— С. 20—23; ил.
33. Керченская археологическая конференция [5—15 сент. 1926 г.] // Крым.— 1927.— № 1 (3).— С. 192—193.
34. О плане дальнейшей научно-исследовательской работы Гос. Херсонесского музея // Вторая конф. археологов СССР в Херсонесе.— Севастополь, 1927.— С. 28—30.
35. Отчет о херсонесских раскопках 1926 г. в связи с раскопками 1907—1910 гг. // ХС.— 1927.— Вып. 2.— С. 257—288, ил.
36. Предисловие // Там же.— С. 3, 4.
37. Раскопки в Херсонесе Таврическом в 1926 г.: В свете проблемы исследования древнего городища // Крым.— 1927.— № 1 (3).— С. 112—121, ил.
38. Стены Херсонеса Таврического: Ч. 2 // ХС.— 1927.— Вып. 2.— С. 5—98, ил.
39. Сто лет Херсонесских раскопок: Севастополь—Херсонес // Научн. работник.— 1927.— № 9.— С. 28—31.
40. За новый музей: Херсонесский музей как первый опыт приложения марксистских идей в музейном строительстве.— Севастополь, 1928.— 16 с.
41. Херсонес Таврический: История: Руины: Музей: Иллюстрированный путеводитель.— 2-е изд., испр.— Севастополь, 1928.— 112 с.
42. Мраморный Таманский саркофаг // Тр. секции археологии и искусствознания РАНИОН.— 1928.— Т. 4.— С. 162—177.
43. Очередные задачи музейного строительства в Крыму // Крым.— 1928.— № 2.— С. 60—64.
44. Раскопки Гераклеийской экспедиции 1928 г.: Предварит. отчет с описанием архитектур. комплекса // Там же.— С. 34—71, ил.
45. Страбоновский Херсонес в свете новейших археологических открытий: Памяти Н. М. Печенкина // Изв. Таврич. о-ва истории, археологии и этнографии.— 1928.— Т. 2 (59).— С. 86—92.

46. Что такое музей: О просветительном значении музеев // Изв. ЦБК.— 1928.— № 2.— С. 7—10.
47. Отчетная выставка результатов раскопок Гераклеийской экспедиции (7 авг.— 4 сент. 1929 г.).— Севастополь, 1929.— 24 с.
48. Что такое Херсонес? Общие предварительные сведения.— 3-е изд., испр. и доп. с прибавлением экскурсии в обл. древностей Гераклеийского полуострова.— Севастополь, 1929.— 24 с.
49. Краеведный музей, его задачи, структура и принципы экспозиции // Краеведение.— 1929.— Т. 6, № 2.— С. 95—109.
50. Принципы построения генерального плана археологического исследования СССР на краеведной основе // Изв. ЦБК.— 1929.— № 2.— С. 6—9.
51. Раскопки в Херсонесе в 1927 и 1928 гг.: Предварит. отчет // Крым.— 1929.— № 1.— С. 14—32.
52. Рост территории древнего Херсонеса // Изв. Таврич. о-ва истории, археологии и этнографии.— 1929.— Т. 3 (60).— С. 63—65.
53. Социологические проблемы исследования прошлого Севастопольского района // Крым.— 1929.— № 2 (10).— С. 38—50.
54. Город на дне моря // Хочу все знать.— 1930.— № 24.— С. 704—706, ил.
55. Техника и типы кладок датированных стен античного Херсонеса // Техника обработки камня и металла.— М., 1930.— С. 61—69, ил.
56. Исследования подводного города близ Херсонесского маяка.— М., 1931.— 60 с.— Прилож. С. 26—58.
57. Северо-восточные кварталы Херсонеса Таврического по данным раскопок Р. Х. Лепера: По неопубл. материалам архива Гос. Херсонесского музея.— Севастополь, 1931.— 218 с., ил., 2 л. план.
58. К вопросу о методике археологии // СГАИМК.— 1931.— № 4/5.— С. 7—17.
59. Предисловие // ХС.— Севастополь, 1931.— Вып. 3.— С. 3, 4.
60. Северо-восточные кварталы Херсонеса Таврического по данным раскопок Р. Х. Лепера // ХС.— 1931.— Вып. 3.— С. 5—139, 53 ил.
61. Ancient Greek Town Discovered Beneath the Black Sea // VOKS.— 1931.— N 1.— P. 104—106.
62. The First All-Russian Congress of Museum Workers // Ibid.— N 4.— P. 81—85.
63. Problems of Museum Exposition in the USSR // Ibid.— N 10/12.— P. 138—144.
64. Оборонительные сооружения древнегреческой колонии юга СССР: Укрепления Херсонеса и Гераклеийского полуострова // Истор. журн.— 1940.— № 12.— С. 92—98.
65. Немцы за все ответят! // Красное знамя (Томск).— 1944.— 28 янв. (О разрушении фашистами памятников Новгорода и Царского села).
66. Древности Томска // Там же.— 6 июня.
67. Раскопки на Басандайке // Там же.— 25 сент.
68. Оборона Боспора Киммерийского // ВДИ.— 1946.— № 2.— С. 160—164.
69. Работа кафедры древней истории Томского государственного университета имени В. В. Куйбышева // Вопр. истории.— 1946.— № 2/3.— С. 156, 157.
70. Салон: Ч. 1: До 594 г. до н. э. // Уч. зап. Томск. ун-та.— 1946.— № 4.— С. 54—74.
71. Изучать историю Томской области // Красное знамя.— 1946.— 19 апр.
72. Оборона Боспора Киммерийского на основании археологического материала // Учен. зап. Томск. ун-та.— 1947.— № 7.— С. 57—87.
73. Опыт классификации и датировки басандайкской керамики // Тр. Томск. ун-та.— 1947.— Т. 98: Басандайка: Сб. материалов и исслед. по археологии Томск. обл.— С. 139—147.
74. Солон: Ч. 2: «Сисахфия» Солона // Учен. зап. Томск. ун-та.— 1947.— № 6.— С. 11—34.
75. Херсонес и Рим // ВДИ.— 1947.— № 2.— С. 228—237.
76. Достижения советских ученых в области изучения прошлого Северного Причерноморья // Тр. Томск. ун-та.— 1948.— Т. 100.— С. 33—47.
77. Подготовим кадры археологов // Кабард. правда.— 1948.— 27 нояб.
78. Городище «Прекрасная гавань» в свете новейших данных // ВДИ.— 1949.— № 1.— С. 155—161.
79. Кабардинская археологическая экспедиция 1949 года // Учен. зап. Кабард. НИИ.— 1949.— Т. 5.— С. 332.
80. Археологическое обследование северных районов Кабарды // Кабард. правда.— 1949.— 20 июля.
81. Кабардинский ГПИ [Гос. пед. ин-т] // ВДИ.— 1950.— № 4.— С. 207—210.
82. Новые данные по археологии Кабарды // МИА.— 1951.— № 23.— С. 125—139.
83. Юз-Оба: Боспор. могильник IV в. до н. э. // Археология и история Боспора.— Симферополь, 1952.— Т. 1.— С. 129—147.
84. Чи був Геродот в Ольвії? // Україна.— 1955.— № 16.— С. 31.
85. Экспедиция в Ольвию // Красное знамя.— 1955.— 3 апр.
86. Досягнення радянських учених у дослідженні античних міст Північного Причорномор'я // Учен. зап. Харк. ун-ту.— 1957.— Т. 89: Пр. іст. ф-ту.— Т. 6.— С. 415—431.
87. Новые данные о стенах Ольвии V—IV в. н. э. // КСИА УССР.— 1957.— Вып. 7.— С. 76, 77.
88. Стены Херсонеса Таврического: Ч. 3: Южная и западная линии обороны // ХС.— 1959.— Вып. 5.— С. 75—114, ил.
89. Аттический краснофигурный оксибах № 1517 из Херсонеса как датировочный тер-

- мин для древнегреческой оборонительной стены // ХС.— 1959.— Вып. 5.— С. 115—119, ил.
90. К вопросу об экономике арханческой Ольвии: По материалам раскопок Харьк. гос. ун-та 1960 г. // Античный город.— М., 1963.— С. 51—54.
91. О достоверности сведений Геродота об Ольвии // ВДИ.— 1964.— № 1.— С. 105—110.

Одержано 19.01.91

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ С. Я. ЛУР'Є

Е. І. Соломоник

Соломон Якович Лур'є належить до видатних дослідників античної історії та культури, широко відомих не лише в нашій країні, а й за рубежом. Його монографії і численні статті торкаються різних періодів історії древньої Греції, античної міфології та релігій, фольклору і літератури, дешифровки крито-мікенської писемності, філософії та інших розділів античної науки, епіграфіки і загального мовознавства.

Соломон Якович народився 7 січня 1891 р. у м. Могильові, в родині талановитого лікаря-окуліста. З дитинства хлопчик виявив особливі здібності та інтерес до математики, історії і давніх мов. Закінчивши 1908 р. гімназію із золотою медаллю, він поступив на класичне відділення історико-філологічного факультету Петербурзького університету. Серед його вчителів були відомі вчені: С. А. Жебелев, І. І. Толстой, Ф. Ф. Зелінський. Поєднання природної обдарованості з величезною працелюбністю дозволило Соломону Яковичу в студентські роки підготувати цікаву наукову працю, яка отримала високу оцінку Вченої Ради з присудженням золотої медалі і була видана в 1914 р. окремою книгою під назвою «Беотійський союз».

У 1918 р. почалась педагогічна діяльність С. Я. Лур'є в якості професора Самарського, а з 1921 р.— Ленінградського університету. Поряд з великою науковою та видавничою роботою він до кінця свого життя не розлучався з турботами про навчання студентів та аспірантів. Одночасно працював в Академії наук і на історичному, а згодом на філологічному факультеті ЛДУ. Хоча зав. кафедрою міг обмежитися читанням загального курсу, Соломон Якович проводив не лише семінари по історії Греції і античним авторам, але й займався з початківцями грецькою мовою та читанням грецьких написів. Бажаючи дати студентам широку освіту в галузі антикознавства, він залучив ряд відомих фахівців, котрі читали нам лекції і вели семінари з грецької та римської літератури (І. І. Толстой та І. М. Тронський), папірології та діалектології (П. В. Ернштедт), античної міфології (М. С. Альтман), мистецтву (М. І. Максимова) та нумізматиці (А. Н. Зограф).

У довоєнні роки С. Я. Лур'є опублікував книги: «Об антисемитизме в древнем мире» (1920 р.), «История античной общественной мысли» (1929 р.), переклад твору Ксенофонта «Греческая история» (1935 р.), «Избранные биографии Плутарха» (1940 р.), «История Греции», частина I (1940 р.).

© Е. І. СОЛОМОНИК, 1991

В роки війни Соломон Якович викладав у Іркутському університеті і підготував цікаве дослідження: «Художественная форма и вопросы современности в аттической трагедии», за яке після війни вдруге дістав вчену ступінь доктора наук (цього разу — філологічних).

Незадовго до війни серед антикознавців розгорнулася дискусія щодо характеру кріто-мікенського суспільства. Оскільки воно передувало гомерівському суспільству, що носило явні ознаки первіснообщинного ладу, то його *a priori*, на основі схеми Енгельса, було також віднесено до первісної доби. Ці погляди були викладені не лише в усних виступах чи статтях Б. М. Богаєвського, С. І. Ковальова та ін., але й увійшли до вузівського підручника С. І. Ковальова (1936 р.) по історії Греції. Однак С. Я. Лур'є виступив з іншою точкою зору. На основі накопиченого археологічного матеріалу (будівельні залишки, кераміка, легенди та перекази, витвори мистецтва), він дійшов висновку про більш високий розвиток кріто-мікенського суспільства, що досягло рівня рабовласництва і створення держави. У відповідь на звинувачення в антимарксизмі він стверджував, що Енгельс розробив загальну схему суспільного розвитку, яку в окремих випадках слід застосовувати з врахуванням конкретних умов даного району, зокрема, міграції племен і народів з різним рівнем розвитку. Питання надовго залишалося відкритим, доки 1952 р. Майкл Вентріс не розшифрував кріто-мікенську писемність і до рук істориків надійшли нові дуже цінні джерела. Надписи цілком підтвердили правоту С. Я. Лур'є. Він одним з перших прийняв розшифровку Вентріса, вів з ним листування, вніс важливі доповнення в прочитання та тлумачення багатьох текстів і дав їм першу історичну інтерпретацію в книзі: «Язык и культура микенской Греции» (1957 р.).

Але ми дещо зайшли вперед, не торкнувшись інших праць С. Я. Лур'є, що вийшли друком незабаром по війні. Це «Архимед» (1945 р.), «Очерки об истории античной науки» (1947 р.), «Геродот» (1947 р.) та серія статей.

Займаючись переважно проблемами історії, С. Я. Лур'є постійно вивчав різні види джерел, серед них, насамперед, надписи на плитах, кераміці, папірусах з різних районів давнього світу. Багато з виданих раніше надписів були ним доповнені, датовані і супроводжені цінним історичним коментарем. Окремі статті він присвятив надписам з Херсоней, Саламіна, Лемноса, Беотії, Палестини, остраконам з Афін, папірусам з Єгипту. Так, аналіз афінських декретів VI ст. до н. е. дав можливість уточнити їх датування та пояснити ряд питань ранньої історії Афін. Особливу увагу вчений приділив надписам Північного Причорномор'я, зокрема, брав участь у підготовці до перевидання боспорських надписів.

1948 р. на сесії по історії Криму в Сімферополі С. Я. Лур'є виступив з доповіддю, присвяченою декрету на честь Діофанта кінця II ст. до н. е., знайденого в Херсонесі у 1878 р. і виданого 1916 р. в «Корпусе надписей Северного Причерномор'я» визначним російським епіграфістом В. В. Латшевим. До цього важливого документа звертались багато дослідників з різних країн. Спеціальну статтю йому присвятив у 1933 р. академік С. А. Жебелев: «Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре». Він звернув увагу на термін ΕΚΘΡΕΨΑΝΤΑ і порівняв його зі словом того ж кореня ΘΡΕΠΤΟΣ. Знайшовши кілька аналогій, де це слово означає раб, народжений чи вихований в домі хазяїна, Жебелев висловив припущення, що Савмак, котрий очолив повстання на Боспорі, і підняті ним на боротьбу скифи — були рабами. Після цього теза про повстання рабів на Боспорі увійшла до наукової літератури, а також до всіх путівників та експозицій музеїв. Однак це припущення (*припущення, а не ствердження* — Е. С.) трималось на дуже хиткому ґрунті.

1939 р. в Манчестері (США) вийшла спеціальна стаття А. Камерона, в якій зібрано понад 50 надписів з Малої Азії з вживанням цих термінів і доведено, що, як правило, вони означали вільних, а не рабів.

С. Я. Лур'є на основі ретельного аналізу тексту прийшов до ряду нових і важливих висновків, а саме, що годуванцем царя Перисада був не Савмак, а полководець понтійського царя Мітрідата VI Євпатора Діофант, і виступали проти боспорського царя Перисада не раби, а скіфи на чолі з Савмаком.

Доповідь С. Я. Лур'є викликала жваву дискусію в пресі, в якій взяли участь історики, археологи, епіграфісти і нумізмати. Проти Лур'є особливо активно виступали В. Ф. Гайдукевич та В. В. Струве, а на його підтримку Е. Л. Козакевич, К. В. Голенко та К. М. Колотова. Спроба С. Я. Лур'є надрукувати статтю (на основі доповіді) з відповіддю своїм опонентам, не мала успіху (редактор ВДІ С. В. Кисельов не взяв її до друку), і вона вийшла в світ лише 1959 р. у польському журналі «*Meander*». На сьогодні в усій науковій і популярній літературі прийнята запропонована С. Я. Лур'є інтерпретація декрету на честь Діофанта, хоча окремі суперечливі деталі продовжують привертати увагу вчених.

Та це було пізніше, а 1949 р. в чорні дні кампанії по «борьбе с космополитизмом» праці С. Я. Лур'є, в тому числі і доповідь про декрет на честь Діофанта, були піддані нищівній критиці, а сам він звільнений з роботи «за несоответствие занимаемой должности» (?!). До 1953 р. С. Я. Лур'є на запрошення С. І. Вавілова (котрий особливо цінував його праці з історії античної науки і переклади праць Л. Ейлера про нескінченно малі) працював молодшим науковим співробітником в комісії АН СРСР по історії природознавства і техніки, а згодом викладачем латини та загального мовознавства в Одеському інституті іноземних мов. У 1953 р. С. Я. Лур'є був запрошений на кафедру класичної філософії Львівського університету, де відновив свою педагогічну і наукову діяльність. Робота кафедри пожвавилась, і вона стала новим сильним центром вивчення античної культури в нашій країні. З 1959 р. за ініціативою С. Я. Лур'є видаються збірники: «Питання класичної філології», створена ціла група учнів (Р. М. Оленич, А. О. Содомора, І. А. Лисовий та ін.), введена епіграфічна практика студентів, під час якої С. Я. Лур'є ознайомлював їх з античними містами на півдні нашої країни, новими розкопками в Ольвії, Херсонесі та Керчі, багатими колекціями музеїв, особливо, з епіграфічними пам'ятками. Варто зазначити, що група львівських студентів надала суттєву практичну допомогу при створенні епіграфічного лапідарія в Херсонесі, яке здійснював відділ археології Криму разом з Херсонеським музеєм.

Львівський університет донині продовжує проводити епіграфічну практику студентів в Херсонеському музеї, а вслід за львів'янами на таку практику стали привозити в Херсонес студентів з університетів Сімферополя, Воронежа, Уфи і Ленінграда. Лекції в лапідарії ми проводили також для учасників археологічних експедицій в Криму з Москви, Свердловська, Харкова та інших центрів.

Львівський період життя був досить плідотворним і в науковій діяльності С. Я. Лур'є. Саме там він підготував названу вище книгу «Язык и культура микенской Греции» (1959 р.), кілька учбових посібників, виданих у Львові: «Неизменяемые слова и функции сказуемого в индоевропейских языках» (1955 р.), «Латинский язык как древнейший этап французского языка» (1959 р.), «Основы исторической фонетики греческого языка с учетом языка микенских надписей» (1961 р.). В ті ж роки в Москві опубліковано разом з математиком М. Я. Вигодським переклад праці Л. Ейлера «Интегральное исчисление» (1955 р.), в Румунії вийшла перероблена монографія про Архімеда (1958 р.), опубліковано ряд статей та рецензій у вітчизняній і зарубіжній пресі.

Питання мовознавства та літературознавства, яким С. Я. Лур'є віддавав особливо багато уваги в період роботи у Львові, захоплювали його змолоду. Їм присвячені статті про байки Архілоха і Езопа, лірику Алкея і Сафо, комедії Арістофана та аттичну трагедію, починаючи з 1917 р. Те ж саме можна сказати про проблеми античної філософії. Ще 1920 р. вийшла його перша праця про софіста Агіеронта, зго-

дом книга про Архімеда; але головну увагу він зосередив на матеріалістичному вченні Демокріта, що справило величезний вплив на всю наступну історію філософії. Протягом майже всього свого життя С. Я. Лур'є кропітко, як мозаїку, збирав розкидані у творах давніх і середньовічних авторів (аж до Джордано Бруно) фрагменти творчості Демокріта. Цю дуже цінну працю, з грецьким текстом, перекладом і коментарями обсягом близько 70 д. л. було підготовлено цілою групою учнів та послідовників і видано, на жаль, вже помертню 1970 р. під загальною редакцією Я. М. Боровського.

Соломон Якович Лур'є завжди надавав великого значення передачі своїх енциклопедичних знань учням і фактично створив хорошу школу, з якої вийшло чимало фахівців з різних розділів антикознавства. Так, К. П. Ламжаков (загинув у роки ленінградської блокади) і Л. М. Глускіна поглиблено займалися історією та економікою Греції, І. Д. Апусін — кумранознавством, Б. Б. Маргулес-Віц — філософією, М. М. Ботвинник — міфологією, В. Г. Борухович і М. С. Грінбаум — літературою, Е. І. Соломоник — епіграфікою.

С. Я. Лур'є багато зробив і для популяризації античної культури, продовжуючи цим кращі традиції вітчизняної науки. Можна назвати ряд книжок вченого для дітей та юнацтва, які з користю для себе читають і дорослі. Це «Письмо греческого мальчика» — про один лист на папірусі з Єгипту, вперше видане 1932 р., а згодом кілька разів перевидане; «Заговорившие таблички» (1960 р.), де в доступній і оригінальній формі викладена історія дешифровки кріто-мікенської писемності; «Неугомонный» (1962 р.), що містить розповідь про поета Архілоха; нарешті, «Путешествие Демокрита» (1964 р.), написане разом з М. М. Ботвинником.

Незалежна позиція, небажання пристосовуватися до чергових течій та кампаній (починаючи з яфетичної теорії М. Я. Марра в мовознавстві) призвели до того, що вклад С. Я. Лур'є в науку не був достойно оціненим, а, навпаки, його праці часто піддавались різкій критиці з навішуванням ярликів та відповідними оргвисновками. Він не мав змоги виїздити за кордон на наукові з'їзди і конференції, хоча його дослідження були там добре відомі, не обирався в члени Академії наук, не мав урядових нагород. Низка праць вченого і донині не видана. Однак до його книг та рукописів все частіше звертаються сучасні дослідники; у Львівському університеті проводяться постійні читання пам'яті С. Я. Лур'є; з'явилися статті та книги про його життя і творчість.

Багаторічне спілкування з цим видатним ученим і чудовою людиною дають мені можливість поділитись і деякими особистими спогадами. В останній передвоєнний рік ми відзначали 50-річчя з дня народження С. Я. Лур'є. За столами розмістились три покоління: вчителі, товариші по навчанню і учні. Академіки І. І. Толстой і С. А. Жебелев говорили про те, що пишаються таким учнем, котрий багато в чому перевершив своїх вчителів, а ми, скромні студенти, лише мріяли стати в майбутньому достойними свого учителя. Багатьох учасників цього славного ювілею забрала війна, а решту розсіяла по всій країні на довгі роки.

Будучи відомим вченим, С. Я. Лур'є був на диво скромним, простим у спілкуванні, контактним і демократичним. Добрий і чутливий по натурі, він часто допомагав учням, що бідували чи втрапили до халепи, але був дуже строгим і вимогливим на заняттях, привчав цінувати час і працювати самостійно, перемагаючи мовні та інші труднощі. Але свого часу на учнів не шкодував. Заявивши, що давні мови треба вивчати на свіжу голову, Соломон Якович призначав ці заняття до початку загальних лекцій, хоча жив далеко від університету. Коли ж він захворів на запалення легенів, то, не погоджуючись переривати заняття, просив приїздити до нього додому. Він пишався нашими першими скромними успіхами, а будь-яке невиконане завдання сприймав як особисту образу. За такої педагогіки нам залишалося тільки добре вчитися. Рідкісне ставлення до учнів помітили на історичному факультеті.

теті, і одного разу в стіннівці «Остракон» з'явився дружній шарж — С. Я. Лур'є з виводком учнів — і підпис: Соломон і Соломоники.

Соломон Якович Лур'є помер і похований у Львові 1964 р. Він часто говорив, що заняття наукою для нього найвища радість життя. І він назавжди залишиться в нашій пам'яті як приклад безмежної любові і відданості науці, чесності і принциповості.

Одержано 15.03.91

У листопаді 1990 р. у м. Одесі заснована Чорноморська асоціація археологів та любителів старожитностей. В її створенні брали участь археологи, історики, краєзнавці, колекціонери та любителі старожитностей України, Молдови і Росії.

Основною метою Асоціації є вивчення минулого Причорномор'я, популяризація його історії, залучення широкого загалу до спасіння культурної спадщини народів, що проживали на цій території.

Асоціація займається організацією і збиранням пожертвувань на охоронні археологічні дослідження. Для цього в організаціях, установах, колгоспах, кооперативах проводиться роз'яснювальна робота. Для досліджень запрошуються археологи та історики-фахівці академічних і навчальних закладів. В разі необхідності Асоціація планує надавати фінансову допомогу фахівцям та установам у здійсненні охоронних заходів.

Для залучення населення до участі в збереженні пам'яток культури Асоціація планує проведення виставок мистецьких виробів і старовинних речей із приватних колекцій. Організується робота з товариствами колекціонерів.

Асоціація укладає угоди з близькими за цілями суспільними та науково-дослідними організаціями в СРСР і за кордоном. Здійснюються контакти та укладені угоди про співробітництво з Асоціацією молодих вчених України, Вроцлавським університетом, Інститутом археології Румунії, Інститутом археології Болгарії, Стамбульським університетом.

Для висвітлення дослідницьких робіт з археології, історії, краєзнавства Асоціація випускає свій «Вісник». Вийшов у світ його перший випуск — «Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины». Зараз готуються наступні випуски: збірник наукових праць, монографії з досліджень пізнього палеоліту, сарматів та середньовічних кочівників у Північно-Західному Причорномор'ї.

Для участі у виданні «Вісника» запрошуються всі члени Асоціації. Видана література поширюється передплатою і поступає у роздрібну торгівлю. Члени Асоціації отримують її безкоштовно.

Вступний внесок в Асоціацію — 25 крб. (Одеса, вул. Суворова, 24, ОПЕРУ Промбудбанку в Одесі, рахунок 000700321, МФО 328135, Чорноморська асоціація археологів).

ПЕРШОДЖЕРЕЛА З ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

ГЕРОДОТ «ІСТОРІЯ» *

Книга IV

64. Щодо їхніх звичаїв на війні, то їх установлено так: першого ворога, якого вб'є скіф він п'є його кров, а скількох інших він ще вб'є в битві, він приносить до царя їхні відтяти голови, бо коли він принесе голову, йому дозволяється щось із трофеїв, а якщо не принесе голови, це йому не дозволяється. Ось як скіф здирає шкіру з голови ворога: він надрізує шкіру навколо голови там, де на ній вуха, бере голову, трусить її, щоб відокремити від черепа, потім бере бичаче ребро і розгладжує шкіру, і коли він її так обробить, він використовує її як рушник і для вуздечки свого коня, на якому він їздить, вішає її і пишається нею. Бо той, у кого є більше таких рушників, вважається за найвідважнішого воїна. Багато хто з них із шкіри ворогів шиють собі плащі і носять їх як шкіряний одяг. Багато також із них із шкіри мертвих ворогів, здертої з правиці з нігтями, роблять собі чохла для сагайдаків. Адже людська шкіра і досить щільна, і блискуча і мабуть, від усіх інших шкір вирізняється своїм блиском і білим кольором. Багато хто здирає шкіру з усієї людини, натягає її на дерев'яну раму і возить її з собою, гарцюючи на коні.

65. Отже такі в них встановлено звичаї. А з головами, не всіх ворогів, але з найненависніших вони роблять таке. Кожен із них, відпилявши все, що нижче від бровей, очищає череп. І якщо цей скіф бідняк, він лише обтягує ззовні череп сирицевою бичачею шкірою і використовує його як чашу, а якщо він багатій, то він також іззовні обтягує шкірою, а з середини позолочує його і використовує як чашу для вина. Роблять вони так і з черепами своїх родичів, коли вони посваряться між собою і хтось із них на суді в царя візьме гору над іншим. Коли приходять гості, яких шанують господарі, то їм підносять ці черепа і кажуть, що хоча ті були їхніми родичами, але їм довелось з ними воювати і господар вийшов із війни переможцем. Така перемога вважається в них за подвиг.

66. Один раз на рік кожен правитель області, змішавши вино з водою в кратері, дає пити тим скіфам, які повбивали ворогів, а ті, що цього не зробили, не п'ють цього вина, але присоромлені сидять осторонь: бо для скіфів це найбільша ганьба. А ті, які повбивали дуже багато ворогів, тримають аж два келіхи і з обох п'ють.

67. У Скіфії є багато ворожбитів і вони ворожать із горстками лозин в такий спосіб. Вони приносять багато горсток лозин, розкладають їх на землі, розв'язують ці горстки і, поклавши кожну окремо, пророкують і, продовжуючи пророкування, знову збирають їх по одній і

* *Продовження.* Початок див. № 1, 3. Переклад українською мовою А. О. Білецького.

складають до купи. Такий спосіб ворожити успадковано ними від предків. А енареї, андрогіни твердять, що мистецтву ворожби їх навчила Афродіта. Вони ворожать із липовою корою. Спершу розрізують її на три смуги, а потім накручують їх на пальці, розкручують і так ворожать.

68. Коли захворіє скіфський цар, він кличе до себе трьох ворожбитів із найбільш ушлавлених і вони ворожать так, як я сказав. І після того роблять переважно такий висновок, ніби такий чи такий порушив клятву, яку виголосив біля царського вогнища, і називають когось із громадян. У скіфів існує звичай присягатися біля царського вогнища, якщо йдеться про дуже важливу присягу. І одразу хапають названого і відводять туди, де скажуть, що він порушив свою клятву і ворожба ясно показує, що він, заприсягавшись біля царського вогнища, порушив присягу і через це захворів цар. Проте він уперто заперечує, що порушив присягу і категорично протестує. Отже, коли він заперечує, цар запрошує інших ворожбитів у подвійному числі. І коли й вони, подивившись на свої прутики, визнають його за порушника клятви, тоді йому негайно відрубують голову, а його майно за жеребом розподіляють перші ворожбити. Проте, якщо ворожбити, що прийшли потім, виправдовують його, приходять ще інші ворожбити, і ще інші. Отже, коли більшість із них визнають його невинуватим, тоді виноситься рішення вбити тих перших ворожбитів.

69. Ось в який спосіб їх умертвляють. Наповнюють віз купою хмизу і запрягають у нього биків. Потім зв'язують ворожбитам руки за спиною, затикають їм рота і засовують їх у хмиз. Потім підпалюють хмиз і женуть биків, налякавши їх. Звичайно, багато биків згорають разом із ворожбитами, але багато врятовується, хоч і підпалені, коли згорає дишел, до якого їх запряжено. У такий описаний мною спосіб спалюють ворожбитів і з інших причин, називаючи їх лжепророками. Кого засудить на смерть цар, то і їх дітей не щадить, усіх синів убиває, але дочок залишає живими.

70. Коли скіфи складають угоди з клятвами, то роблять це в такий спосіб: наливають у великий глиняний глек вина і змішують його з кров'ю із стегнів обох, що складають угоду. Так роблять вони, злегка надрізуючи тіло вістрям або дряпаючи ножем. Потім занурюють у глек меч, стрілу, сокиру і дротик і, зробивши це, кажуть багато молитв і нарешті п'ють із глека і ті, що складають угоду, і найзнатніші з тих, що їх супроводжують.

71. Могили їхніх царів, розташовано в місцевості Геррів, в тому місці, до якого Борісфен судноплавний, пливучи від моря. Там, коли помирає їхній цар, вони викопують у землі велику чотирикутну яму і коли його підготують, беруть померлого, вкривають його тіло воском, а перед тим очищають від нутрощів його черево, наповнюють його перетертим купрієм, кмином, насінням селери, кропом, потім зашивають черево, кладуть покійника на віз і перевозять його до іншого племені. Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що й царські скіфи: відрізують кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають в різних місцях рамено, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку. Звідти на возі труп царя перевозять ще далі до підвладного їм племені, а ті, до яких його перед тим привозили, супроводжують його. І коли так вони об'їздять із покійником усі племена, вони прибувають у країну Геррів, яка є областю останнього підвладного їм племені і місцем поховання царів. Потім, помістивши покійника на підстилку в могильному склепі, встромляють у землю з усіх боків від покійника списи, а над ними кладуть деревини і вкривають його очеретяними матами. В просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, і його чашника і його куховара, його конюха, його особистого слугу, його вісника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші (срібла та міді вони зовсім не використовують). Коли вони все це зроблять, то насипають землю і споруджують великий курган, намагаючись зробити його якомога вищим від інших.

72. Коли минає рік, вони влаштовують нове святкування ось таке. Вони вибирають найкращих слуг із тих, що залишилися (всі вони скіфи з народження, бо ті, що служать цареві, він їх сам обирає собі, а рабів він собі не купує), отже з цих слуг п'ятдесят вони задушують і до того ще п'ятдесят коней із найкращих. У них виймають шлунок, очищають його всередині, наповнюють його соломною і потім зашивають. Ставлять на дві деревини половину колеса внутрішньою стороною доверху, а іншу половину кладуть на інші дві деревини. Багато таких деревин вони встромляють у землю. Потім пропускають крізь тіло коня товсту жердину аж до шиї і підіймають коня на колеса так, щоб передні колеса підтримували плечі коней, а задні біля стегон підтримували черево. Обидві ноги звисають, не досягаючи землі. На коней нав'язують віжки та вуздечки, тягнуть наперед і прив'язують до колів.

Після того тих п'ятдесят задушених юнаків, про яких я казав, саджають кожного на коня в такий спосіб: кожному покійникові вздовж хребта встромлюють пряму жердину аж до шиї. Внизу частина цієї жердини стирчить і її вставляють у дірку в жердині, якою простромили коня. Цих вершників розміщують навколо кургану і йдуть геть.

73. Так вони ховають своїх царів, а інших скіфів, коли вони помирають, найближчі їхні родичі кладуть на вози, і перевозять їх до домів приятелів. І кожен із них приймає їх і частує всіх, хто супроводжує померлого, водночас підносячи йому всі ті страви, якими частує і живих. Отак сорок днів возять незначних людей, а вже потім їх ховають. Після похорону скіфи очищуються в такий спосіб. Спершу змазують голову якоюсь мастю, змивають її, а після того очищають і все тіло так: ставлять три жердини, нахиляючи їх одну до одної і обгортають їх товстою вовняною тканиною, закривають нею все навколо, ставлять усередину такого намету з жердин і тканини посудину, а в неї кидають розпечені камені.

74. В їхній країні добре ростуть коноплі, схожі на льон, хоч не дуже товсті і високі. Порівняно до льону ці коноплі кращі. Їх сіють, але вони і самі виростають. Із них фракійці шиють собі одяги, зовсім схожі на льняні. І той, хто не має досвіду, не зможе розрізнити, чи ці одяги з льону, чи з конопель. А той, хто ніколи в своєму житті не бачив конопляну тканину, повірить, що одяг зроблено з льону.

75. Отже насіння цих конопель беруть скіфи, потім залізають під вовняні тканини і сиплять насіння на розпечене каміння і насіння, падаючи на каміння, горить, димить і дає пару таку густу, що подібної до неї не буває в жодній еллінській паровій лазні. І скіфи, задоволені паровою лазнею, кричать радіючи. Отака в них лазня, бо вони звичайно зовсім не миють свого тіла водою. Їхні жінки змочують шерехатий камінь і на ньому розтирають кипарисову деревину, також кедрову деревину та ладан і потім цією густою рідиною змазують усе тіло та обличчя. І від цього вони по-перше приємно пахнуть, а, по-друге коли вони потім знімають шар цієї масті, їхня шкіра стає чистою і блискучою.

76. Вони всіляко уникають запозичати іноземні звичаї жодного народу і зокрема еллінські звичаї, як це доводять випадки з Анахарсієм і потім із Скілом. Анахарсій об'їздив колись більшу частину світу. Під час своїх подорожей він набрався багато мудрості, а потім повернувся до своєї країни, до Скіфії. Пропливши кораблем через Гелеспонт, він приплив до Кізіка, і побачивши, як кізікенці святкують величне свято на честь Матері богів, Анахарсій дав урочисту обітницю Матері богів, якщо він повернеться живий і здоровий на свою батьківщину, принести жертву, так само, як він бачив це в кізікенців, і що він улаштує всенічне святкування. Коли він прибув у Скіфію, він заглибився в так звану Гілею (ця країна розташована поблизу Ахіллесового шляху і вся вона заросла різноманітними деревами). Отже туди заглибився Анахарсій і почав справляти свято з усіма обрядами на честь богині, тримаючи в руках тимпан і нависивши на себе священні зображення. Коли він справляв ці обряди, його побачив один скіф і повідомив про це царя Савлія. Прибув туди і сам цар і ледве побачив Анахарсію, що

справляв там обряди, вистрілив у нього з лука і вбив його. І тепер, коли хтось спитає скіфів про Анахарсія, вони твердять, що не знають його, саме через те, що він відвідав Елладу і справляв іноземні обряди. Про те мені розповів Тіми, представник Аріапейта, що Анахарсій із боку батька був дядьком Ідантірса, скіфського царя, і сином Гнура, внука Спарганейта і сина Ліка. Якщо таке було походження Анахарсія, то його вбив його брат, бо Ідантірс був сином Савлія, а Савлій був тим, хто вбив Анахарсія.

77. Незважаючи на це, я чув також і ще інший переказ від пелопоннесців, ніби скіфський цар послав Анахарсія в Елладу, щоб він навчався і що скоро той повернувся, він розповів тому, хто його послав, що всі елліни стараються придбати всілякі знання, за винятком лакедемонців, але лише вони здатні розумно розмовляти. Але такий переказ даремно вигадали самі елліни. Справді, та людина загинула такою смертю, як я розповів вище. Отже він загинув через те, що хотів завести іноземні звичаї і через те, що спілкувався з еллінами.

78. Багато, навіть дуже багато років після того, таке саме сталося з Скілом, сином Аріапейта. Отже в Аріапейта, царя скіфів, серед інших його дітей, народився Скіл. Він народився від матері істріянки, а не від тамтешньої жінки, і його мати навчила еллінської мови та еллінської грамоти. Згодом, за деякий час Аріапейта підступно вбив Спарганейт, цар агатірсів, і Скіл одержав царську владу і разом із нею і жінку свого брата, яку звали Опоя. Ця Опоя була скіфянкою і від неї народився Орік, син Аріапейта. Скілові, хоч він і був царем скіфів, не подобався скіфський спосіб життя і, зокрема, порівняно з еллінськими звичаями, які він засвоїв унаслідок свого виховання, і ось що він зробив. Щоразу, коли він приводив скіфське військо до міста борісфентів (а ці борісфеніти кажуть, що вони мілетяни), отже, щоразу, коли він приходив до них, Скіл залишав своє військо в передмісті, а сам заходив у місто і наказував зачинити брами, знімав із себе скіфський одяг і надягав еллінський і в ньому походжав на агорі без почту і без списоносців і без усіх інших супутників (а брами охороняли, щоб його не побачив ніхто з скіфів у цьому одязі) і в усьому іншому він наслідував еллінський спосіб життя і приносив жертви богам за еллінськими звичаями. Він залишався в місті протягом одного місяця або й більше, а потім надягав скіфський одяг і відходив. Так він робив звичайно багато разів і навіть побудував собі палац у місті борісфентів і помістив у ньому тамтешню жінку.

79. Оскільки судилося йому спіткати нещастя, то сталося це з ним із такого приводу. Він побажав бути присвяченим у містерії Вакхічного Діоніса. Але саме на той час, коли він зібрався бути присвяченим, сталося жахливе явище. У Скіла був у місті борісфентів великий і розкішний палац із великим подвір'ям, про який я казав уже трохи вище, навколо якого були розставлені мармурові сфінкси і грифи. В цей палац бог жбурнув блискавку. Весь цей палац згорів, але, незважаючи на це, Скіл продовжував святкувати. Скіфи ганяють еллінів за те, що елліни справляють вакхічні містерії і це тому, що, як вони кажуть, не можна собі уявити, ніби існує божество, яке б робило людей божевільними. Коли закінчилося присвячення Скіла в містерії Діоніса, якийсь борісфеніт потай пройшов до скіфів і сказав їм: «Отже ви скіфи смієтесь із нас за те, що ми впадаємо у вакхічну несамовитість і в нас уходить бог. Ну, а тепер бог увійшов у вашого царя і він охоплений вакхічною несамовитістю, і бог зробив його божевільним. Якщо ви мені не вірите, ідіть зі мною і я вам це покажу. За ним пішли начальники скіфів і борісфеніт потай привів їх на башту і там сховав їх. І коли там проходив Скіл із своїм почтом і скіфи побачили, як він справляє вакхічні містерії, то вважаючи це за найбільшу ганьбу, зійшовши з башти, повідомили про те, що побачили, все скіфське військо.

80. І коли після того Скіл повернувся до свого житла, скіфи призначили своїм проводирем його брата Октамасада, народженого від дочки Тіра, і підняли повстання проти Скіла. А він, довідавшись про

те, що сталося і про причину цієї події, втік до Фракії. Про це почув Октамасад і вирушив у похід із військом проти Фракії. Проте, коли він прибув на берег Істру, він зустрів там фракійське військо готове до бою, але Сіталк послав посланців до Октамасада сказати йому: «Чи є потреба битися нам одному з одним? Ти син моєї сестри і в тебе перебуває мій брат. Видай його мені, а я видам тобі твого брата, Скіла. Так і ти не наражатимешся на небезпеку із своїм військом, і я не наражатимусь на небезпеку». Це сказав йому Сіталк через свого вісника. Бо і справді один із братів Сіталка знайшов притулок в Октамасада. Октамасад прийняв цю пропозицію і видав Сіталкові свого дядька з боку матері, а сам узяв собі свого брата Скіла. Так і Сіталк узяв свого брата і пішов, а Октамасад там-таки відрубав голову Скілові. Отак обороняють свої звичай скіфи і таку кару накладають на тих, хто хоче запозичити іноземні звичаї.

81. Яке число населення Скіфії, я не спромігся вточнити, але чув різні твердження про їхнє число, одне ніби населення її дуже велике, а інше, ніби справжніх скіфів досить мало. Проте одну річ мені показали наочно. Отже проміж рік Борісфен і Гіпаній є місцевість — Еksamпай, що так називається і про яку я вже трохи вище згадував, коли сказав, що там є джерело з гіркою водою, котрого вода вливається в Гіпаній і його воду не можна пити. В тому місці стоїть казан у шестеро більший від кратера, що його присвятив Павсаній, син Клеомброта в гирлі Понту Евксіну. Хто його ще не бачив, я поясню тому, що це таке. Цей казан у Скіфії вільно вміщує шістьсот амфор і завтовшки цей скіфський казан має шість стіп. Як кажуть тубільці його було зроблено з наконечників стріл. Отже їхній цар, якого звали Аріант, захотів довідатися, скільки є скіфів і для цього наказав усім скіфам кожному принести по одному наконечнику стріли. А хто не принесе, тому він загрожував смертю. Отже, коли йому принесли дуже багато наконечників стріл, він вирішив спорудити з них постійний пам'ятник. З них він зробив цей казан і присвятив його тому Еksamпаєві. Оце я чув про населення Скіфії.

82. Нічого гідного уваги ця країна не має крім багатьох і дуже великих рік. Про те, що викликає здивування крім рік і безмежного простору її рівнин, про це я розповім: біля ріки Тіра на скелі показують слід Гераклової ноги, схожий на слід людської ноги, але він завбільшки в дві стопи. Таке там є, а тепер я повернуся до свого оповідання і викладу все спочатку.

83. На той час, коли Дарій готував похід на Скіфію і посилав повсюди вісників із наказами одним, щоб дали йому піхоту, іншим, щоб приставили кораблі, ще іншим, щоб перекинули міст через Фракійський Боспор, Артабан, син Гістаспа і брат Дарія, всіляко відраджував його в похід на скіфів і доводив йому, які вони вбогі. Але вже було неможливо вмовити його правильними порадами і Артабан перестав його вмовляти, і Дарій, коли було завершено всі приготування, вирушив із своїм військом проти скіфів.

84. Коли один із персів, Ойобаз, попросив Дарія «оскільки в цього Ойобаза було троє синів і всіх було покликано до війська, залишити йому хоча б одного, той відповів йому, що з огляду на те, що він його друг і просить розумну річ, то він залишить йому усіх троїх. Ойобаз, звичайно, дуже зрадив тому, що всі його сини врятувалися від військового походу, але Дарій дав наказ катам умертвити всіх синів Ойобаза.

85. Так було зарізано всіх його синів і залишено їх для нього. Дарій, вирушивши з Сусів і прибувши на Калхедонський Боспор, де було споруджено міст, звідти сів на корабель і поплив до так званих Кіанейських скель, що за словами еллінів колись були пловучими. Там він, сидючи в святині, дивився на Понт Евксін, який справді є гідним подиву, бо з усіх морів він є найдивнішим, його довжина одинадцять тисяч сто стадій, а ширина в найширшому місці три тисячі стадій. Гирло цього моря завширшки чотири стадії, а довжина гирла, його шия, що називається Боспором, через яку було наведено міст, біля ста

двадцяти стадій, і цей Боспор доходить до Пропонтиди. А Пропонтида має завширшки п'ятсот стадій, а завдовжки — тисячу чотириста стадій і виходить у Геллеспонт, який має завширшки сім стадій, а завдовжки чотириста. Геллеспонт з'єднується з відкритим морем, що називається Егейським.

86. Ось як можна вимірити ці моря. Судно пропливає в найдовші дні року пересічно сімдесят тисяч оргій і в ночі шістдесят тисяч. Отже від гирла Понту до Фасія (бо ця відстань є найдовшою на Понті) подорож триває дев'ять днів і вісім ночей. Це разом становить сто десять тисяч оргій, а ці оргії дорівнюють одинадцяти тисячам ста стадіям. А від Сіндіки до Теміскіри на ріці Термодонті (бо між ними є найбільша ширина Понту Евксіну) є три дні плавання і дві ночі. Це дорівнює тридцяти тисячам тридцяти оргіям, тобто трьом тисячам трьомстам стадіям.

Ось у такий спосіб я вимірів цей Понт і Боспор, і Геллеспонт, і справді вони мають такі розміри, як я навів. Цей Понт має ще озеро, що вливається в нього і воно не дуже менше від нього, називається воно Маєтідським озером і Матір'ю Понту.

87. Відвідавши Понт, Дарій повернувся до міста, будівельником якого був самосець Мандрокл. Відвідавши і Боспор, він поставив там дві стели з білого мармуру і вирізьбив на одній з них напис ассирійським письмом, а на другій — еллінським, в якому перелічувалися всі народи, підвладні йому, що він їх усіх привів із собою. Військо його було перераховано і було виявлено, що воно разом із кіннотою, за винятком залоги кораблів, становило сімсот тисяч, а кораблів там було зосереджено шістьсот. Ці стели пізніше перевезли мешканці Візантії в своє місто і використали їх для жертовника Артеміді Ортосії, крім одного каменя. Вони поставили його поблизу храму Діоніса у Візантії і він укритий ассирійським письмом. Місце на Боспорі, де Дарій побудував міст, за моїм підрахунком, було поміж Візантією і святилищем, що побудовано при гирлі Понту Евксіну.

88. Дарій був дуже задоволений цим пловучим мостом і будівельником, що його побудував. Він обдарував самосця Мандрокла багатьма цінними речами. Одну їхню частину Мандрокл присвятив у храм Гери. На ці гроші він замовив написати картину, на якій було зображено міст на Боспорі, царя Дарія на троні і військо, що переходило міст, а також було написано:

«Міст пад багатим на рибу Боспором майстерно зробивши,
Гері Мандрокл присвятив величезну споруду на пам'ять,
Сам заслуживши вінок і Самосу славу здобувши,
Дарію персів цареві великому цим догодивши».

89. Такий пам'ятник залишив той, хто побудував міст, а Дарій, нагородивши Мандрокла, перейшов до Європи, перед тим давши наказ іонійцям пливти Понтом Евксіном до ріки Істру, а коли придуть до Істру, почати будувати міст на ріці і чекати на його прибуття, бо треба сказати, що в його флоті були іонійці, еолійці та геллеспонтийці. Отже військо на судах проминуло Кіанейські скелі і попливло навпростець до Істру, зайшло у ріку, пропливло на відстань двох днів шляху від моря в напрямі до джерел і почало будувати міст на ширі ріки, від якої відгалужуються гирла Істру. А Дарій, перейшовши через Боспор пловучим мостом, пішов далі вглиб Фракії і коли прибув до джерел ріки Теару, отаборився там і пробув там три дні.

90. Теар, як кажуть місцеві мешканці, одна з найкращих річок, і завдяки її лікувальним властивостям і зокрема тому, що її вода лікує коросту в людей і в тварин. У неї тридцять вісім джерел і всі вони виліваються з однієї скелі і одні з них холодні, а інші — гарячі. Ці джерела є на однаковій відстані від міста Герайон біля Перінта і Аполлонії на Понті Евксіні, тобто на відстані двох днів шляху від кожного з цих міст. Цей Теар уливається в річку Контадесд, Контадесд — у Агріан, Агріан — у Гебр, а ця річка вливається в море поблизу міста Айн.

91. Отже, коли Дарій прибув до цієї річки і отаборився там, він дуже був задоволений властивостями цієї річки і поставив там стелу і вирізьбив на ній напис, у якому говорилося: «Джерела річки Теару дають воду найкращу і найчудовішу, ніж будь-яка інша річка, і до цих джерел прийшов із своїм військом проти скіфів муж найкращий і найчудовіший, як ніхто інший, Дарій син Гістаспа, цар Персії і всієї Азії». Отакий там він вирізьбив напис.

92. Звідти Дарій пройшов далі і прибув до іншої річки, що її називають Артиск і яка протікає країною одрісів. Отже, коли він прибув до цієї річки, він зробив ось що: він визначив одне місце і дав наказ військові, щобі кожен воїн підійшов до того місця і поклав на те визначне місце камінь. Коли його воїни виконали цей наказ, там із цього каміння створився великий кучугур, а після того він, вирушив далі в похід із своїм військом.

93. Перед тим, як прибути до Істру, він спершу підкорив гетів, які вірять у безсмертя. Отже фракійці, що живуть у Сальмідессі в області на півночі від Аполлонії і Месамбрії і називаються скірміади та ніпсаї, піддалися Дарієві без бою, але гети, які є найхоробрішими і найсправедливішими серед фракійців, не погодилися і вчинили опір, але незабаром мусили підкоритися.

94. Гети вірять у те, що вони безсмертні і це в такий спосіб: вони вважають, ніби люди в них не помирають, а той, хто гине, йде до бога Сальмоксія, а цього бога деякі з них називають Гебелейзіном. Кожні п'ять років вони неодмінно посилають вісника до Сальмоксія, того з них кому випаде жереб і просять його переказати, що їм треба. Ось як відбувається це відсилання до бога: деякі з них призначаються тримати всторч три списи, а інші беруть за руки і за ноги того, кого посилають до Сальмоксія, потім розгойдують його і підкидають високо так, щоб він упав на вістря списів. Отже, коли проколотий списками помре, вони вірять, що божество до них прихильне. Але коли він не помре, то вони обвинувачують самого цього вісника, кажучи, ніби він погана людина.

Таке обвинувачення приписують йому і замість нього посилають іншого, а доручення дають йому, коли він ще живий. Ці самі фракійці, коли блищать блискавки і гримить грім, стріляють із луків у небо і загрожують цьому богові, гадаючи, що нема іншого бога крім їхнього бога.

95. Згідно відомостям, що їх мені дали елліни, які живуть у Геллеспонту (і біля Понту), цей Сальмоксій був людиною, рабом на Самосі, навіть був рабом Піфагора — сина Мнесарха, потім став вільним і зібрав багато скарбів і, коли їх придбав, поїхав на свою батьківщину. Проте оскільки фракійці жили досить погано і були бідними розумом, цей Сальмоксій, який знав спосіб життя іонійців, і знав звичаї кращі від звичаїв фракійців, бо жив з еллінами і навіть найкращим із мудреців еллінів (із Піфагором), побудував приміщення для чоловіків, де приймав кращих громадян, частував їх і повчав їх, що ні він сам, ні його співтрапезники, ні ті, що мають від них народитися, не помруть, але перейдуть до такої країни, де житимуть вічно і матимуть усі блага. Коли він це робив, про що я розповів, і так розмовляв із ними, тим часом він спорудив собі підземне житло. Скоро воно було готове, він зник там від фракійців і зійшов у своє підземне житло і жив у ньому три роки. Фракійці розшукували його і оплакували, вважаючи його за мертвого. Проте на четвертий рік він з'явився серед фракійців і тоді вони повірили всьому тому, про що розповідав Сальмоксій. Так кажуть про цю справу.

96. Як на мене щодо того підземного житла, я цьому не дуже вірю, але, і не вважаю цього цілком неймовірним, мені здається, що цей Сальмоксій жив за багато років до Піфагора. Отже чи справді була така людина, як Сальмоксій, чи це просто якимсь тубільне божество в гетів, про це не суджу. Отакі ці гети з їхніми звичаями, а коли вони підкорилися персам, то приєдналися до їхнього війська.

97. Коли прибув Дарій до Істру і разом із ним піше військо і все воно перейшло на той бік Істру, Дарій дав наказ іонійцям знищити пловучий міст і йти за ним усередину країни, а також і війську з кораблів. Проте коли вже були готові знищити міст і виконати його накази, Кой, син Ерксанра, який був стратегом мітіленців, спершу спитав Дарія, чи той дозволить йому висловити свою думку, як він хотів, а потім сказав Дарієві: «Царю мій! Оскільки ти маєш намір вирушити в похід на країну, де не знайдеш ні посівів, ні залюдненого міста, через це залиш оцей міст, як він є, і накажи тим, які його побудували, охороняти його. І якщо ми знайдемо скіфів і виконаємо те, що задумали (тоді ми матимемо можливість повернутися), коли ж ми не спроможемося їх знайти, то ми, принаймні, зможемо повернутися, не наражаючися на небезпеку. Бо я тепер не боюся, що скіфи нас переможуть у битві, але боюся, що ми не зможемо їх знайти і, блукаючи тут по всім усюдам, з нами може трапитися щось прикре. Хтось міг би сказати, ніби я кажу це заради своєї користі, щоб залишитися тут. Проте я, царю мій, висловлю перед тобою таку мою думку, вважаючи, що це буде корисним для тебе, а, проте, я в усякому разі піду за тобою і не погоджуся з тим, щоб ти мене залишив тут». Дарієві дуже сподобалася така думка і він відповів йому: «Дорогий лесбосцю! Коли я щасливо повернуся до свого палацу, прийди неодмінно до мене, щоб я винагородив тебе, як слід, за твою добру пораду».

98. Так він сказав і зав'язав на ремені шістдесят вузелків і потім покликав на нараду тиранів іонійських міст і так промовив: «Іонійці! Мое рішення, що я його попередньо висловив щодо моста, я скасовую, а ви візьміть тепер цей ремінь і ось що робіть із ним: щойно ви побачите, як я вирушу в похід проти скіфів, починайте щодня розв'язувати по одному вузелку. І коли я за цей час не повернувся і закінчаться дні, занотовані вузелками, тоді пливіть собі назад до вашої вітчизни. Але до того останнього дня, оскільки я змінив своє рішення, стережіть міст, прикладаючи всі зусилля щоб він був не пошкоджений. Зробіть так, як я вам сказав і я буду вам вдячний». Це сказав Дарій і поквапився дати розпорядження для дальшого походу.

99. Фракія перед Скіфською землею розташована на морі. Ця земля утворює затоку, а Скіфія за нею і Істр уливається в ній (у море), і його гирло обернено до південно-східного вітру. Тепер, починаючи від Істру, я опишу, скіфську країну щодо її розміру, як вона тягнеться вздовж моря. Від Істру це є власне первісна Скіфія, розташована в напрямі до півдня і південного вітру аж до міста, яке називається Керкінітіда.

Звідки і далі країну, що тягнеться вздовж моря і яка є гірською і заходить у Понт, залюднює плем'я таврів до півострова, що називається Скалистим. Цей півострів заходить у море в напрямі до східного вітру. Справді, Скіфія обмежується з двох боків морем, морем із південного боку і морем із східного боку, точно так, як і Аттика. Місце, що його посідають таври в Скіфії, схоже на те місце, яке посідало б на мисі Суніон, від дему Торіку до дему Анафлістів, якість інше плем'я, а не афіняни. Проте Суніон простягається в море далі. Те, що я кажу тут, має значення, коли можна порівнювати мале з великим. Отака країна ця Тавріка. Проте тому, кому не доводилося пропливати вздовж берегів Аттики, я це поясню в інший спосіб. Це було б так, як би в Япігії інше плем'я, а не япіги залюднювали окремо від них той край Япігії, що заходить у море від гавані Брентесія і до Таранта. Я навів ці два приклади, але можна навести ще й інші, як приклади країн, схожих на Аттику.

100. Отже від Тавріки на північ від таврів і на схід аж до моря живуть уже скіфи і ще в краях на сході від Кіммерійського Боспору і від Маєтідського озера до ріки Танаїду, що вливається саме в це озеро. Отже від Істру і далі на північ у глиб материка Скіфія обмежена спершу народом агатірсів, далі — народом неврів і після нього — андрофагів і, нарешті, — меланхлайнів.

101. Отже Скіфія, має чотирикутну форму і дві її сторони, що скеровані до моря, одна, яка від узбережжя заходить у глиб материка та інша, яка тягнеться вздовж моря, за розміром є однакою. Від Істру до ріки Борісфену десять днів шляху і ще десять від Борісфену до озера Маєтїди. А сторона Скіфії від моря в середину країни до меланхлайнів, що живуть на півночі від Скіфії, становить двадцять днів шляху. Одноденний шлях за моїм підрахунком дорівнює двумстам стадіям. На основі цього підрахунку сторони Скіфії поперечні становлять чотири тисячі стадій, а повздовжні, що йдуть у середину країни, мають також стільки стадій.

102. Скіфи порадилися між собою і вирішили, що вони самі не спроможні помірятися силами і прогнати Дарія, і послали вісників до сусідніх народів. І царі цих народів уже збиралися і радилися між собою, розуміючи, що проти них виступило велике військо. Це були царі таврів і агатірсів, і неврів, і андрофагів, і меланхлайнів, і гелонів, і будінів, і савроматів.

103. Із них у таврів такі звичаї. Вони приносять у жертву Діві тих, хто зазнав катастрофи на морі, і всіх еллінів, яких вони беруть у полон, убивають їх у такий спосіб. Почавши жертвоприношення, вони б'ють призначеного в жертву дубиною по голові. Кажуть, що тіло вони скидають із скелі (бо на скелі побудовано в них святилище), а голову вони насаджують на кіл. Інші кажуть, що так вони роблять із головою, але тіло не скидають із скелі, а ховають. Божество, якому вони приносять жертви, самі таври називають Іфігенією, дочкою Агамемнона. Із узятими у полон на війні вони поводяться так. Кожний, відрубавши ворогові голову, приносить її додому, потім настромивши її на велику жердину, виставляє її над своїм будинком якнайвище на даху, щоб вона там стирчала і найчастіше ставить її над димарем. Вони кажуть, що ці голови, що височать над дахом, є охоронцями всього дому. Вони живуть грабунками і військово.

104. Агатирси є найлагіднішими людьми, вони носять на собі багато золотих прикрас, вони спільно злягаються з жінками, щоб бути між собою братами та родичами і не мати ні заздрощів, ні ненависті. Що ж до всього іншого, то вони схожі на фракійців.

105. Неври мають звичаї такі самі, як скіфи. А за одне покоління до походу Дарія вони змушені були покинути свою країну через навалу змії. Бо в їхній землі з'явилося багато змії, більшість яких напала на них із північної пустелі. Під їхнім натиском вони, покинувши свою країну, оселилися разом із будінами. Цих людей підозрівають у тому, що вони чаклуни. Бо скіфи і елліни, що живуть у Скіфії, кажуть, ніби один раз на рік кожний із неврів стає вовком на деякий час, а потім повертається і знову стає людиною. Менше вони цим оповіданням не переконали, але вони на цьому наполягають і ще підтверджують клятвою.

106. Андрофаги серед усіх людей мають найдикіші звичаї, в них нема ні прав, ні законів. Вони кочовники, одягаються, як і скіфи, але мова в них своя.

107. Щодо будінів, то це велике і численне плем'я і всі вони мають зовсім блакитні очі і руде волосся. В їхній країні побудовано дерев'яне місто, що називається Гелон. Кожна частина його мурів має завдовжки тридцять стадій, а мур високий і дерев'яний. І житла в них дерев'яні, а також і святилища. Є там святилища еллінських богів, обладнані по-еллінському, із статуями і жертвниками і з внутрішніми дерев'яними храмами. У кожні три роки вони святкують діонісії і вакхічно божеволіють. А гелони — це первісно елліни, що виселилися з емпоріїв і оселилися з будінами. Вони користуються то скіфською, то еллінською мовами. А будіни користуються не тією мовою, що гелони, і спосіб життя в них інший, бо будіни тубільці кочовники і лише вони в тій країні харчуються кедровими горішками. Гелони обробляють землю і споживають збіжжя і є в них сади і вони не схожі на будінів ні зовнішністю, ні кольором шкіри та волосся. Елліни називають також

будинів гелонами, але це неправильно. Їхня країна вся вкрита різноманітним лісом, а в найбільшій гущавині лісу є велике і повноводне озеро, а також болото і навколо нього очерет. У тому озері ловлять видри та бобрів і ще інших звірів із квадратними мордами. З їхніх шкур шикують собі зимовий одяг, а їхні ядєрця корисні для лікування маткових хвороб.

110. Про савроматів розповідають таке. Коли елліни билися з амазонками (амазонок скіфи називають ойорпата, а ця назва означає грецькою мовою чоловіковбивці: бо ойор — це їхню мовою чоловік, а пата — вбивати), тоді, кажуть, елліни, після перемоги на Термодонті, відпливли на своїх кораблях із усіма полонянками, яких вони захопили, але на морі амазонки, напавши на чоловіків, зарізали їх. Проте амазонки не вміли поводитися з кораблями, не знали як користатися ні кермом, ні вітрилами, ні веслами. Коли вони зарізали чоловіків, вони віддалися на волю хвиль і вітру. І так вони прибули на Маєтідське озеро до Кременів. А Кремени розташовані на землі вільних скіфів. Там амазонки, зійшовши з кораблів, пішли далі в глиб країни. Спершу, знайшовши там стайню коней, вони захопили їх і почали на конях грабувати скіфські господарства.

111. Скіфи не могли зрозуміти, що це таке: вони не знали ні їхньої мови, не бачили такого одягу, не знали, що це за плем'я. Вони були здивовані, звідки ті прибули і спочатку вважали їх за чоловіків у юному віці, і почали з ними битися. Після битви, підбравши трупи, вони довідалися, що то були жінки. Порадившись, вони вирішили більше не в якій спосіб не вбивати їх, але послати до них своїх юнаків у такому числі, скільки було там жінок. Вони наказали їм отаборитися поблизу них і робити все те, що ті роблять. Так вирішили скіфи, бажаючи мати дітей від амазонок.

112. Пішли туди юнаки і робили, як їм було доручено. Отже, коли амазонки зрозуміли, що юнаки прийшли не для того, щоб їм шкодити, вони перестали звертати на них увагу. Так із дня на день один табір наближувався до іншого табору. Юнаки, як і амазонки, не мали з собою нічого крім зброї та своїх коней. І вони жили так само, як і ті, їздили на полювання і робили наскоки.

113. Амазонки в середині дня звичайно робили ось що. Вони розходилися по одній по дві, окремо одна від одної для природних потреб. Побачивши це, і скіфи робили так само. Якось, коли одна з них відійшла від інших, юнак зовсім наблизився до неї і амазонка не відштовхнула його, але дозволила йому з'єднатися з нею. Вони не могли розмовляти один із одним (не могли порозумітися словами), але амазонка вказала йому рукою прийти наступного дня на це саме місце і привести з собою ще іншого, щоб їх було двоє і що вона приведе з собою ще іншу. Юнак, повернувшись, розповів про все це своїм товаришам. Наступного дня, на те місце прийшов він і привів із собою іншого. Там він знайшов амазонку, що чекала на нього разом із іншою. І всі інші юнаки, коли довідалися про це, почали зустрічатися із іншими амазонками.

114. Потім вони об'єднали обидва табори і почали жити разом і кожен із них мав за свою жінку, ту, з якою він уперше з'єднався. Що ж до мови, то чоловіки не спромоглися вивчити мову жінок, але жінки швидко засвоїли мову своїх чоловіків. Коли стало можливим взаєморозуміння між ними, чоловіки сказали амазонкам: «У нас є батьки, є в нас і своє майно. Отже досить нам цього життя. Нумо повернемося і житимемо з усіма іншими. Ми візьмемо вас із собою, як наших дружин, а не якихось там інших». Але амазонки ось що відповіли на це: «Ми не можемо жити з вашими жінками, бо в нас і в них різні звичаї. Адже ми стріляємо з луків і кидаємо дротики, їзимо верхи, не знаємо жіночих робіт. А ваші жінки нічого того не вміють робити, про що ми сказали, але живуть там на возах і займаються жіночими справами і на полювання не ходять і взагалі не ходять нікуди. Отже ми не зможемо з ними затоваришувати. А якщо ви хочете мати нас своїми дружинами

і бути чесними людьми, ідїть до ваших батьків і візьміть належну вам частину майна і тоді будемо жити з вами окремо від них».

115. Юнаки послухалися їх і так зробили. Але коли вони взяли свою частину майна і повернулися до амазонок, жінки сказали їм: «Ми занепокоєні і нас охоплює страх, якщо ми житимемо в цій країні, поперше тому, що ми спричинилися до того, що ваші батьки втратили вас, а подруге, тому, що ми завдали стільки шкоди вашій країні. Якщо ви вважаєте нас достойними бути вашими жінками, хай ми всі зробимо таке: від'їдемо з цієї країни, перейдемо за ріку Танаїд і там оселимося».

116. Юнаки і на це погодилися. Вони перейшли ріку Танаїд і пройшли на відстань трьох днів шляху від Танаїду на схід і три дні шляху на північ від Маєтїдського озера. Коли вони прибули в край, де вони й тепер мешкають, там і оселилися. І відтоді і дотепер жінки савроматів живуть, як і за давніх часів, тобто і на полювання їздять увесь час верхи і разом із своїми чоловіками і без них, і на війну ходять, і одягаються так, як чоловіки.

117. Савромати розмовляють скіфською мовою, але розмовляють нею з давніх часів погано, бо амазонки не навчилися їй, як слід. Що ж до шлюбів, то ось у них так встановлено: жодна дівчина не виходить заміж, поки вона не вб'є якогось ворога. Буває так, що деякі з них помирають не одружені, якщо їм не довелося виконати це за звичаєм.

118. Отже скіфські посланці прибули до царів тих народів, яких я перслїчив. Була там у них нарада і посланці докладно розповіли про стан речей і сказали їм, що перси, підкоривши собі весь інший материк, перекинули міст через Боспорську протоку, перейшли тепер на наш материк, поневолили фракійців і тепер прокладають міст через ріку Істр, бо хочуть і весь цей край підкорити собі. «Отже вам,— вони продовжували,— аж ніяк не слід бути осторонь і дивитися на те, як ми гинемо, але будучи одностумцями з нами, вчинимо опір загарбникові. Чи ви не зробите так? Тоді ми під натиском ворогів або покинемо нашу країну, або підемо на поступки ворогам. Що буде з нами, якщо ви не схочете допомогти нам? Адже вам від цього не буде краще, бо Перс виступив у похід не лише проти нас, але і проти вас. Перемігши нас, він не забариться піти й проти вас. Ми можемо навести вам важливий доказ того, про що ми вам кажемо, а саме: коли б Перс пішов походом лише на нас, щоб помститися за те, що ми його колись поневолили, тоді він залишив би всіх інших у спокої і воював би лише проти нашої країни і тоді всі на світі бачили б, що він виступив проти скіфів, а не проти інших народів. Проте тепер ледве він прийшов на наш материк, він поневолює всі народи, які зустрічає на своєму шляху. Знайте, що він уже підкорив й інших фракійців і наших сусідів гетїв».

119. Таке сповістили скіфи, а царі, які прибули до них із своїх країн, почали радитися і тоді їхні думки розділилися. Гелон, Будін і Савромат мали спільну думку і обіцяли допомогти скіфам. Проте Агатїрс, Невр, Андрофак і царі меланхлайнів і таврів дали скіфам таку відповідь: «Коли б це не ви перші образили персів і не ви перші почали війну проти них, ми сказали б, що справедливі ваші слова і те, що ви хочете тепер від нас, і ми охоче послухалися б вас і зробили б так, як і ви. Проте тепер, коли ви вчинили напад на їхню країну без нас і поневолили персів, на скільки років завгодно богові, і вони, бо їх підняв проти вас той самий бог, відплачують вам рівною мірою. Проте ми ні тоді не нападали на цих людей, ні тепер не хочемо завдавати їм шкоди. Але, коли вони виступлять проти нашої країни і перші розпочнуть ворожі дії, тоді і ми виступимо, щоб їх відкинути. Доки ми не будемо певні цього, ми залишатимемося спокійні, бо ми гадаємо, що перси не прийшли сюди, щоб напасти на нас, але на тих, які винуваті в кривді, що була їм вчинена».

120. Коли скіфи почули відповідь, яку їм було дано, вони вирішили не давати одразу відкритого бою, оскільки ті племена не хотіли бути їхніми союзниками, але вирішили розділитися на дві частини і, по-

ступово відступаючи і відбиваючи ворогів, засипати криниці і джерела, що виявляться на їхньому шляху, а також підпалити всю траву. До однієї частини, на чолі якої був цар Скопасій, приєднуються савромати. Отже вони, якщо проти них підуть перси, відступатимуть і поволі попрямують до ріки Танаїда вздовж Маєтідського озера, а коли перси почнуть відступати, нападуть на них і переслідуватимуть їх. Це була одна частина царського війська, для якої було визначено такий шлях, як я сказав. Дві інші частини, одна велика, яку очолював Ідантірс, і третя, на чолі якої був Таксакій, з'єднуються і до них ще приєднуються гелони та будіни. Вони ітимуть попереду персів на відстані одного дня шляху, так само відходячи поволі та відступаючи, виконуючи те, що їм було доручено. По-перше, вони мусять зайти в країни, народи яких не вступили в союз із ними, щоб і їх затягнути у війну проти персів (а якщо вони не підуть воювати добровільно проти персів, то силоміць змусити їх до цього). Потім вони мають повернутися в свою країну і коли вважатимуть це за доцільне, нападуть на персів.

121. Такі рішення прийняли скіфи і пішли на зустріч Дарієвому військові, спершу виславши кращу частину своєї кінноти на розвідку. Проте всі їхні вози, на яких жили їхні діти та жінки, і всю їхню худобу крім тих тварин, що були їм потрібні для харчування, вони собі залишили, а все інше вони послали попереду разом із возами, давши наказ їм рухатися весь час на північ.

122. Отже їхній обоз вирушив раніше і посувався на північ, а скіфські розвідники знайшли персів за три дні шляху від ріки Істру. Вони їх знайшли і поставили свій табір на відстані одного дня шляху від них, знищивши все, що росло на землі. Перси, щойно побачивши скіфську кінноту, почали крок за кроком переслідувати її, а вона постійно відступала. А згодом (бо вони напали на слід однієї з двох частин скіфського війська) перси пішли за ними на схід просто до ріки Танаїду. Скіфи перейшли через ріку Танаїд, а за ними перейшли через неї і перси, переслідуючи їх, поки не перетяли з кінця в кінець країну савроматів і прийшли в країну будінів.

123. Скільки часу йшли перси країною скіфів і савроматів, але не змогли завдати їй ніякої шкоди, бо вся вона була зовсім пустинною. Однак, коли вони вдерлися до країни будінів, вони знайшли там дерев'яне місто, з якого будіни повтікали і зовсім залишили його напризволяще, а перси спалили його. І коли вони це зробили, вони пішли далі по слідах ворогів, поки не пройшли через усю цю країну і прибули в пустелю. Ця пустеля зовсім не заселена людьми, і тягнеться вона на відстань семи днів шляху над країною будінів. За пустелею живуть тіссагети, а з їхньої країни витікають чотири великих ріки, які перетинають землю маєтів і вливаються в озеро, що називається Маєтідом. А їхні назви такі: Лік, Оар, Танаїд і Сіргій.

124. Коли Дарій прибув до пустині, він припинив похід і отаборив своє військо на ріці Оар. Після того він почав будувати вісім великих укріплень, на відстані одне від одного до шестидесяти стадій. Їхні руїни існували ще за моїх років. Поки він займався цією роботою, скіфи, яких він переслідував, повернули назад від північних країв і прибули до Скіфії. Оскільки скіфів зовсім не було видно і вони не виявляли ніяких ознак життя, Дарій перестав будувати укріплення, залишив їх недобудованими, а сам перемінив шлях і пішов на захід, гадаючи, що перед ним були всі скіфи і що вони тікають на захід.

125. Швидко просуваючись із військом, скоро Дарій прибув до Скіфії, він натрапив там на обидві об'єднані частини скіфського війська, і почав їх переслідувати, а вони уникали зустрічі з ним, тримаючись від нього на відстані одного дня шляху. А скіфи оскільки Дарій не переставав їх переслідувати, згідно прийнятим рішенням, відступили до країни тих, хто відмовився бути з ними в союзі, і спершу до країни меланхлайнів і збентежили їх. Ідучи далі скіфи заманили персів до країни андрофагів і, розбурхавши і їх, прийшли до неврів і стур-

бувавши їх, скіфи, відступаючи, підійшли до країни агатірсів. Проте агатірси, побачивши, як їхні сусіди тікають у безладді перед скіфами, ще перед тим, як скіфи вдерлися до їхньої країни, послали вісника і заборонили їм уступати в їхню країну і попередили їх, коли скіфи спробують удертися, то нашттовхнуть на насамперед на їхній опір. Таке попередження послали їм агатірси і поспішили до своїх кордонів, вирішивши відбити напад загарбників. А меланхлайни, і андрофаги, і неври, шойно вдерлися до їхньої країни перси і з скіфами, навіть не спробували відбити їх, але забувши про свої загрози, повтікали в безладді на північ із своїх країв, у пустелю. Скіфи не наважилися увійти в країну агатірсів з огляду на те, що їм це було заборонено, але, відходячи з країни неврів, завели персів до своєї країни.

126. Оскільки ці переслідування і втечі тривали так довго, не припиняючись, Дарій послав вершника до скіфського царя Ідантірса і оголосив йому: «Дивна людино! Чому ти все тікаєш, коли ти міг би зробити вибір між двома можливостями? Якщо ти вважаєш себе спроможним учинити опір моїм силам, тоді зупинися і вступи в бій. Що ти весь час бігаєш туди й сюди? Якщо ти визнаєш себе неспроможним, тоді перестань тікати, принеси дари твоєму владареві — землю і воду — і тоді ми почнемо переговори».

127. На цю пропозицію таку відповідь дав Ідантірс, цар скіфів: «О Персе! Отакі в нас справи: я до цього часу нікого не лякався і не тікав ні від кого, ні в минулому і ні тепер від тебе. І те, що я тепер робив, не відрізняється від того, що я звичайно роблю в мирний час. А з якої причини я не вступаю в бій із тобою, і це я тобі поясню. Ми не маємо ні міст, ні оброблених полів і не боїмося, що хтось може їх захопити або знищити, і не квапимося вступити в бій за них із вами. Однак якщо ви наполягаєте на тому, щоб це сталося якнайшвидше, гаразд, тоді ось що: в нас є могили наших предків. Нумо, знайдіть їх і спробуйте завдати їм шкоди. Тоді ви побачите, чи будемо ми з вами воювати заради наших могил, чи ні. Проте перед тим, якщо ми не вважатимемо і не вирішемо, ми не битимемося з тобою. Що ж до битви, то я скажу тобі таке, що моїми владарями я вважаю лише Зевса, мого предка, та Гестію, владичицю скіфів. А тобі я пошлю дари замість землі та води, такі, яких ти є гідним, а щодо іншого, про що ти сказав, ніби ти мій владар, я кажу тобі, що ти це спокутуєш». (Така була промова скіфів).

128. Отже з такою відповіддю повернувся до Дарія вісник. А царі скіфів, ледве почули слово неволя, страшенно розлютились. Отже ту частину війська, якій вони призначили з'єднатися з савроматами і яку очолював Скопасій, вони послали до іонійців, що охороняли міст на Істрі і доручили йому почати переговори з ними, а іншим, які вирішили вже не змушувати персів пересуватися туди й сюди, наказали напасти на персів, коли ті сідали, щоб поїсти. Скіфи підстерігали воїнів Дарія щоразу, коли ті починали їсти, і так виконували свій намір. Скіфська кіннота постійно змушувала тікати кінноту ворогів, а перські вершники, тікаючи, натрапляли на піхоту, і піхота приходила їм на допомогу. Але коли скіфи, відбиваючи кінноту, нашттовхувалися на піхоту, вони відступали, побоюючись піхотинців. Навіть і в ночі скіфи робили такі наскоки.

ПРО РОБОТУ КООРДИНАЦІЙНОЇ РАДИ З ПРОБЛЕМИ «ОЛЬВІЯ ТА ЇЇ СІЛЬСЬКА ОКРУГА»

С. О. Беляєва, В. В. Крапівіна

З метою концентрації зусиль по збереженню всесвітньо відомих пам'яток античної цивілізації — Ольвії, поселення на о. Березань, численних поселень та некрополей сільської округи, розташованих в Миколаївській області, з ініціативи дирекції Інституту археології АН УРСР створено координаційну Раду «Ольвія та її сільська округа». Вперше, у країні вона об'єднала не лише науковців та фахівців з музейної справи, членів Товариства охорони пам'яток, але й представників радянських виконавчих структур обласного, міського та місцевого рівня, суспільних організацій тощо. Головою Ради призначено заступника директора ІА АН УРСР по науковій роботі, члена-кореспондента АН УРСР С. Д. Крижицького.

Перше засідання відбулось 17 січня 1991 р. у с. Парутині Очаківського району Миколаївської області, де розташована відома пам'ятка античного світу — місто-державка Ольвія. Зараз тут історико-археологічний заповідник «Ольвія» ІА АН УРСР.

До складу Ради увійшли і взяли участь у першому засіданні науковці Інституту археології АН УРСР та ряду інших установ, які займаються античністю, і, перш за все, проблемами Ольвії та її округи. Це провідний науковий співробітник державного Ермітажу, к. і. н. Я. В. Доманський (м. Ленінград), ст. н. с. Інституту Загальної історії АН СРСР, д. і. н. Ю. Г. Виноградов (м. Москва), зав. відділом Херсонського історико-археологічного заповідника к. і. н. М. І. Золотарьов (м. Севастополь). Всебічну допомогу та підтримку в організації і проведенні засідання Ради надав замісник голови Миколаївського

облвиконкому А. Д. Коваль. Активну участь у роботі Ради взяли: представник Міністерства культури УРСР, заступник начальника відділу охорони пам'яток В. М. Погорелий, керуючий відділом управління культури Миколаївського облвиконкому В. С. Лоскутніков, його заступник М. Б. Козир, ст. н. с. Миколаївського краєзнавчого музею І. О. Снитко, інші працівники музею, заступник голови Очаківського райвиконкому М. Т. Мельник, голова міськвиконкому м. Очакова Ю. М. Іщенко, секретар РК КПУ В. М. Вотінцев, головний архітектор області П. О. Казмирчук, голова виконкому Парутинської сільської ради О. П. Крук, працівники Товариства охорони пам'яток, вчителі історії, краєзнавці, представники засобів масової інформації, всього понад 40 чоловік.

У доповіді С. Д. Крижицького «Цілі та завдання координаційної Ради з проблеми «Ольвія та її сільська округа» зосереджено увагу на трьох основних пакунках завдань: плануванні та координації наукової тематики і розкопок, які здійснюються за бюджетні асигнування; планування та здійснення охоронних розкопок з госпдоговірною фінансування; консервації і музеєфікації відкритих об'єктів; створення раціональної системи використання пам'яток античної археології з врахуванням їх наукового та експозиційного значення. Цікавою є пропозиція про створення акціонерного товариства, за допомогою якого стане можливим фінансування охорони пам'яток, консервації, реставрації та охоронних розкопок, об'єднання зусиль всіх зацікавлених організацій та установ.

У доповіді С. О. Беляєвої «Про стан зберігання археологічних джерел в УРСР та завдання регіональних досліджень в галузі джерелознавства» проаналізовано

основні тенденції у стані та розвитку справи зберігання археологічних пам'яток, висунуто комплекс конкретних пропозицій щодо організації цієї справи на нових принципах в цілому та у даному регіоні.

У доповіді В. В. Крапівіної «Консервація та музеєфікація античних пам'яток Нижнього Побужжя. Стан та проблеми» розглянуті основні напрямки робіт по консервації та музеєфікації Ольвії, відмічено, що вони потребують розширення, але для цього необхідні значні кошти та об'єднання зусиль всіх зацікавлених організацій. Ще більші проблеми пов'язані з античними поселеннями та могильниками ольвійської округи, на яких роботи по консервації та музеєфікації досі не проводилися, більш того, має йти мова про їх збереження від повного знищення. Краї з них могли б увійти до складу унікального туристичного маршруту по різноманітних археологічних пам'ятках Миколаївщини.

У доповіді Я. В. Доманського «Про консервацію та музеєфікацію античного поселення на о. Березань» йшлося про унікальність цього поселення, яке є найдавнішим античним поселенням на території УРСР, про колекцію унікальних археологічних матеріалів з Березані, яка зберігається в Ермітажі, а також про стан цього поселення та необхідні заходи, які треба негайно прийняти для його збереження.

У доповіді «Проблеми охорони пам'яток античного часу сільськогосподарської округи Ольвії» І. О. Снитко переконливо описав аварійне становище більшості пам'яток, перелічив ті з них, які загинули останнім часом в результаті будівельної діяльності в області, підкреслив необхідність об'єднання зусиль всіх зацікавлених організацій та органів місцевої влади для збереження існуючих пам'яток. Для цього також необхідно прийняти новий закон про охорону та використання пам'яток історії та культури УРСР.

Із станом Ольвійського заповідника, перспективами його розвитку на підставі нещодавно розробленого інститутом «Гипрогор» генерального плану присутніх познайомив директор заповідника А. І. Кудренко. Члени Ради та гості оглянули ділянки, де застосовувались методи консервації та реставрації, музеєфіковані об'єкти, виставку археологічних знахідок останніх років та наукових праць співробітників Ольвійської експедиції ІА АН УРСР. Потім відбулось обговорення найближчих завдань координаційної Ради, перш за все охорони, консервації, реставрації та використання археологічних пам'яток, відмічена необхідність значного покращення нау-

ково-популяризаційної діяльності та ін. У Рішенні, прийнятому Радою, відзначається, що завдяки розпорядженню Ради Міністрів УРСР № 105 від 02.03.1988 р. та постанові Бюро Президії АН УРСР № 225-Б від 20.05.1988 р. створені реальні передумови розвитку заповідника «Ольвія». Останнім часом у заповіднику значно покращилась робота з консервації та реставрації будівельних залишків, здійснено апробацію чотирьох методик з їх проведення. Найбільш ефективно виявилась методика, розроблена в МХТІ ім. Менделєєва, апробована в Горгіпії, умови існування якої дуже схожі з Ольвією; виконані роботи з перебудови та благоустрою входів до склепів курганів Зевсу, Єврісівіч та Арети тощо, побудовано інформаційний стенд та в'їзд до заповідника, приміщення для камеральної обробки археологічних матеріалів, креслярська, відбудовано фасад нового будинку музею, закінчуються роботи з оформлення його інтер'єру, завершено будівництво кафе для співробітників та екскурсантів. Всі роботи виконуються з врахуванням Генерального плану благоустрою. Крім того, пророблено деякі варіанти захисту території пам'ятки від наступу лиману. Розпочато планомірну роботу з впорядкування археологічних фондів, завершено інвентаризацію музею та ін.

Згідно з науковими планами заповідника, польові дослідження розраховані, насамперед, на рятувні та охоронні розкопки тих частин городища, яким загрожує загибель від ерозії, зсувів, або тих, характер архітектурно-будівельних залишків яких не потребує значного розширення. Насамперед це стосується впровадження передових технологій консервації та реставрації, створення інфраструктури, в тому числі будівництва житлових та службових приміщень. Крім того, Рада визначила незадовільне становище, яке склалося у справі охорони археологічних пам'яток Нижнього Побужжя. Має місце їх масове руйнування під впливом природних факторів та господарської діяльності. У важкому стані перебуває унікальна, найраніша пам'ятка античності — поселення на о. Березань.

У зв'язку з необхідністю розроблення комплексу заходів щодо рятування та охорони пам'яток регіону, Рада вважає за необхідне звернутись до всіх зацікавлених організацій та установ, а саме: відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 01.10.1991 р. № 349 вжити такі заходи: вилучити з польового сівобігу території пам'яток Ольвійської хори, посилити кон-

троль за охороною цих пам'яток; рекомендовано також Відділу охорони пам'яток при МКМ подати та скоректувати з ІА АН УРСР план-графік земляних та будівельних робіт у зоні розташування пам'яток на 1991—1995 рр.; ІА АН УРСР підготувати визначення балансової вартості пам'яток, в першу чергу Ольвії та Березані; вирішувати всі питання господарської діяльності у зонах пам'яток з обов'язковою участю АН УРСР та державних органів охорони пам'яток; підтримати пропозицію Інституту «Гипрогор» про включення Березанського поселення у склад заповідника «Ольвія»; з метою забезпечення збереження природно-історичного середовища визнано доцільним Миколаївському облвиконкому встановити спеціальний режим відвідування Березані туристськими групами; запропоновано також розгорнути широку популяризаційну діяльність: видання буклетів, проспектів, створення комерційної пересувної виставки археологічних матеріалів з залученням найбільш цікавих зразків з колекції Ольвійського заповідника, ІА АН УРСР, Державного Ермітажу. Важливою ланкою визначено проведення робіт по створенню екскурсійно-туристичної інфраструктури: для цього має сенс проробити питання про організацію акціонерного товариства, впорядкувати і забезпечити інтенсивний розвиток сувенірно-рекламного виробництва з відрахуванням частини прибутків на охорону та музеєфіка-

Одержано 01.04.91

цію пам'яток Ольвійської округи. Вважати за необхідне всі плани по створенню туристської інфраструктури узгоджувати з ІА АН УРСР, з наданням останнім науково-методичної допомоги всім організаціям майбутнього акціонерного товариства.

В процесі роботи була впорядкована також структура координаційної Ради, у складі якої створено п'ять секцій за напрямками діяльності, а саме: популяризації та пропаганди пам'яток археології та історії (керівник — А. Д. Коваль, замісник голови Миколаївського облвиконкому), реставраційно-консерваційних робіт на пам'ятках археології (керівник — В. В. Крапівіна, к. і. н., зам. начальника Ольвійської археологічної експедиції ІА АН УРСР), охорони пам'яток сільської округи Ольвії (керівник — І. О. Снитко, ст. н. с. Миколаївського краєзнавчого музею), розвитку інфраструктури (керівник — Н. Т. Мельник, зам. голови Очаківського райвиконкому), сувенірної виробництва (керівник — Ю. М. Іщенко, голови міськвиконкому м. Очакова).

Прийнято рішення підготувати перспективні плани роботи секцій та Ради в цілому, надрукувати матеріали першого засідання препринтом.

Наступне засідання Ради відбудеться влітку 1991 р. Воно буде присвячено проблемам подальшого дослідження, охорони, консервації, реставрації, музеєфікації та використання Березанського поселення.

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ!

До 95-річчя Марії Іванівни Вязьмітіної

---

22 квітня 1991 року виповнилось 95 років відомому радянському вченому, талановитій дослідниці сарматських та пізньоскіфських старожитностей України, мистецтвознавцю та антикознавцю Марії Іванівні Вязьмітіній — кандидату історичних наук, лауреату Державної премії УРСР.

М. І. Вязьмітіна народилася в с. Крупнодеринці Бердичівського району Київської області, в сім'ї службовців. По закінченні Фундуклеєвської жіночої гімназії в Києві вона, золота медалістка, навчалася на історико-філологічному факультеті Київських Вищих жіночих курсів, слов'яно-руське відділення яких закінчила 1922 р. із ступенем кандидата філологічних наук. Ще навчаючись на Курсах, Марія Іванівна

почала трудовий шлях, працюючи викладачем у Всеросійській Земській Спілці, в редакціях газет.

Подальша наукова доля М. І. Вязьмітіної пов'язана з археологією та мистецтвознавством. З 1923 р. вона навчалася на мистецтвознавчому відділенні історико-філологічного факультету Київського археологічного інституту, а після закриття його, з 1927 по 1929 р. проходила аспірантуру при Музеї мистецтва ВУАН в Києві та Харкові. Після захисту промоційної роботи на звання наукового працівника-мистецтвознавця до 1934 р. Марія Іванівна очолювала відділ мистецтва Сходу, створений нею при Музеї мистецтва ВУАН. Це були роки творчих пошуків дослідниці, експедицій в Середню Азію, на Кавказ та в Крим, напруженої наукової праці. Але то були й роки, коли справжні дослідницькі роботи вже відчували ідеологічний тиск сталінської системи. 1934 р. відділ Сходу закривається.

М. І. Вязьмітіна почала працювати в наукових бібліотеках — спочатку в Інституті геології та мінералогії, потім в Київському Будинку архітекторів. Завдяки глибокій ерудиції, знанню мов — англійської, французької, німецької, польської, італійської, болгарської, арабської, турецької, іспанської, грецької, латини, санскриту, таджицької, а також іншим науковим яkostям Марія Іванівна була жаданою співробітницею будь-якої наукової установи. Та зв'язок дослідниці з археологією не уривався. 1937 р. вона бере участь в роботах Термезької археологічної комплексної експедиції і керує 3-м загonom, що здійснював розкопки на городищі Айртам.

По війні шлях Марії Іванівні як археолога продовжується. З 1946 р. вона працює начальником 2-го загону Південно-Туркменської археологічної експедиції і протягом чотирьох сезонів здійснює дослідження на городищі Нова Ніса — столиці парфянської держави. Одночасно з польовими дослідженнями М. І. Вязьмітіна 1947 р. захищає дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук — другу в своєму житті. 1948 р. її запрошують до Інституту археології АН УРСР, де вона працювала до 1970 р.

Тогочасний зав. відділом скіфо-античної археології член-кореспондент АН УРСР Л. М. Славін писав: «Інститут археології запросив тов. Вязьмітіну із спеціальною метою — взятися за розробку питань скіфології. До такої праці тов. Вязьмітіна цілком підготовлена: вона має широку ерудицію в археологічній та мистецтвознавчій літературі про античну епоху як у Східній Європі, так і на близькому Сході, володіє багатьма мовами..., тов. Вязьмітіна зараз є на Україні єдиним сходознавцем-істориком культури» (з протоколу атестації). Ці офіційні рядки повністю підтверджуються подальшою роботою Марії Іванівни в Інституті археології АН УРСР.

На початку 50-х років розгорнулись великі археологічні дослідження на півдні України. Молочанська експедиція під керівництвом д. і. н., професора О. І. Тереножкіна, в складі якої працювала і М. І. Вязьмітіна, 1951 р. почала досліджувати кургани біля села Новопилипівка та радгоспу «Аккермень» на Мелітопольщині. Більшість з них утворювала сарматський могильник I ст. до н. е. — III ст. н. е. Вперше за роки існування української археології було здобуто такий численний матеріал, що потребував найскорішого наукового тлумачення. М. І. Вязьмітіна взялася за цю роботу, і відтоді її ім'я назавжди ввійшло до історії вітчизняного сарматознавства. Вже за 2 роки по закінченні розкопок Марія Іванівна здійснює першу попередню публікацію матеріалів могильника (ВССА — М., 1954), а згодом у співавторстві з О. І. Тереножкіним, В. А. Іллінською та Є. Ф. Покровською — повну публікацію (АП УРСР. — К., 1960. — Т. 8). Підсумком досліджень М. І. Вязьмітіної з сарматської археології став узагальнюючий розділ «Сарматський час» (Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 2), за який вона нагороджена Державною премією УРСР.

Узагальнюючий характер мав також її нарис з історії сарматів та їхньої культури в «Нарисах стародавньої історії УРСР» (К., 1957). В цих працях сарматські пам'ятки України вперше постали перед науковою громадськістю не як маловідомі, розкидані по степу знахідки, а у вигляді чіткої системи датованих пам'яток, об'єднаних у певні хронологічні групи і, найголовніше, пов'язаних з сарматською культурою Дону, Поволжжя, Кубані — земель, звідки сармати прийшли до причорноморських степів і з якими вони постійно підтримували тісні зв'язки. Степи на захід від Дону, що певний час для дослідників були Terra incognita Sarmatica, розкрили свої таємниці. Вже будучи на відпочинку, Марія Іванівна перевидала цей розділ російською мовою (Археология Украинской ССР.— К., 1986.— Т. 2), значно доповнивши його новими матеріалами та розширивши висновки на базі сучасного рівня сарматознавства.

Водночас з вивченням історії та культури сарматів М. І. Вязьмітіна багато працювала над ліквідацією ще однієї тогочасної «білої плями» української археології — дослідженням культури пізніх скіфів, сучасників та сусідів сарматів. Вона здійснила багаторічні та масштабні розкопки Золотобалківського городища (1953—1959 рр.) та могильника (1959, 1962—1963 рр.) — на той час однієї з небагатьох відомих пізньоскіфських пам'яток. Результати своїх робіт та результати робіт колег (А. В. Добровольського, К. А. Бреде, Е. О. Симоновича) Марія Іванівна підсумувала в двох монографіях — «Золота Балка» (К., 1962) та «Золотобалківський могильник» (К., 1972). Поряд з монографіями Т. М. Висоцької та Е. О. Симоновича по Неаполю Скіфському ці книжки є до цього часу єдиними фундаментальними працями з пізньоскіфської археології.

Науковим роботам М. І. Вязьмітіної притаманні ретельність та точність викладення матеріалу, широка ерудиція і глибина аналізу, доскональне знання проблеми. Уявна обережність деяких її висновків свідчить про високу вимогливість, перш за все, до себе та справжню наукову принциповість. Втім, наукове надбання М. І. Вязьмітіної є тим ґрунтовим фундаментом, що назавжди закладений до вивчення цілої доби раннього залізного віку — сарматського часу.

До 70-річчя

Євгена Володимировича Максимова

Цього року виповнилося 70 років Євгену Володимировичу Максимову — відомому фахівцю з археології та історії стародавнього населення України рубежу нашої ери, доктору історичних наук, провідному співробітнику Інституту археології Академії наук України. З цією установою пов'язана трудова діяльність Є. В. Максимова, який працює в Інституті вже понад 40 років, відразу після закінчення у 1949 р. Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

У 50-60 рр. Є. В. Максимов багато уваги і часу, як упорядник і редактор, віддав інститутським науковим виданням — збірникам «Археологія». «Археологічні пам'ятки УРСР», «Краткие сообщения Института археологии», яких вийшло понад 40 томів. У 70—80 рр. він був заступником відповідального редактора нашого журналу-квартирника «Археологія». В той же час він проводив польові дослідження пам'яток раннього залізного віку, серед яких його увагу привернули тоді ще мало відомі матеріали зарубинецької культури, що саме виходила на авансцену слов'янської археології. Зарубинецька культура стала предметом гострої дискусії, адже багато з вітчизняних дослідників вважало, що зарубинецькі старожитності відбивають процес походження і найранішої історії слов'ян, всупереч іншій апріорній версії, яка мала чимало прихильників серед європейських і вітчизняних археологів про приналежність зарубинецької культури давнім германським племенам, що прийшли на Подніпров'я десь на рубежі нашої ери.

Для вирішення зарубинецької проблеми на тому етапі необхідні були нові археологічні матеріали, на здобуття яких спрямували свої зусилля вітчизняні дослідники, в тому числі — і Є. В. Максимов, якому за багато років праці вдалося дослідити шляхом розкопок понад 20 зарубинецьких могильників та поселень Подніпров'я. Саме ці широкі польові роботи створили йому основу для написання трьох монографій

і майже 130 статей, де вчений докладно висвітлює питання походження і етнічної приналежності, території поширення і хронології зарубинецьких пам'яток. Багато з цих висловків Є. В. Максимова набули визнання в середовищі фахівців і їх можна вважати здобутком нашої науки.

В першу чергу слід вказати на розробку Є. В. Максимовим зарубинецької хронології, яка до цього була слабо аргументована, особливо у визначенні найраніших пам'яток. Між тим, встановлення ранньої дати зарубинецької культури мало важливе значення для вирішення проблеми її походження, фіксації генетичних зв'язків з попередніми культурами. Для вирішення цього питання вчений вперше використав античну амфору кераміку, знайдену при розкопках багатьох поселень Середнього Придніпров'я. Це дало змогу переконливо твердити, що зарубинецька людина проживала на Придніпров'ї вже в останній третині III ст. до н. е.—

саме так датуються найраніші амфори з зарубинецького городища Пилипенкова Гора у Каневі. З цього випливає, що між зарубинецькою культурою і попередньою місцевою лісостеповою культурою скіфського часу VI—III ст. до н. е. хронологічного розриву не було, а саме на його наявність вказували прихильники версії про германське походження зарубинецької культури.

Визначення Є. В. Максимовим зарубинецької хронології стало важливим доказом на користь гіпотези про місцеві — праслов'янські — корені зарубинецької культури Придніпров'я. Подальші його дослідження встановили, що і зарубинецький кухонний посуд, і влаштування жител, і деякі риси поховального обряду своїми коренями також сягають місцевого минулого. Беручи до уваги наявність у зарубинецькому комплексі певної кількості рис центральноєвропейських культур, Є. В. Максимов першим з дослідників аргументовано визначив саме розуміння зарубинецької культури, яка не може розглядатися як продовження однієї якоїсь — місцевої чи прийшлої — культури, а є історичним новоутворенням, результатом складної інтеграції місцевого праслов'янського населення Придніпров'я з прийшлими неслов'янськими центральноєвропейськими племенами, при якій місцеві риси культури — в тому числі і мова — зберегли своє домінуюче значення.

Багато сил і часу віддає Євген Володимирович справі збереження вітчизняної історико-культурної спадщини, розуміючи її вразливість і незахищеність в оточенні сучасного інтенсивного буття. Саме він став ініціатором утворення першої на Придніпров'ї заповідної території «Трахтемів», де мають зберегтися для нащадків десятки унікальних пам'яток нашої історії та ландшафту, які так уподобав свого часу Тарас Шевченко.

Здобутки Є. В. Максимова у вивченні та збереженні нашої давнини зробили його одним з провідних дослідників проблеми етногенезу і ранньої історії слов'ян. Нині він продовжує цю справу з своїми послідовниками і учнями, які шанують Є. В. Максимова, щиро вітають ювіляра і зичать йому доброго здоров'я та подальших успіхів у науковій роботі.

До 70-річчя Бориса Андрійовича Шрамка

---

17 січня 1991 року відомому українському археологу, доктору історичних наук, професору Харківського держуніверситету Борису Андрійовичу Шрамку виповнюється 70 років.

Народився Б. А. Шрамко у м. Гомелі. 1939 року стає студентом історичного факультету Харківського університету, де з перших днів навчання зацікавився археологією й під керівництвом І. М. Луцкевича цілеспрямовано почав вивчати давнє минуле Харківщини. Але на заваді навчанню стала війна. Борис Андрійович у складі частин Червоної Армії пройшов дорогами війни до самої Германії, був поранений, нагороджений орденами й медалями.

По війні він продовжує перерване навчання й 1949 з відзнакою завершує його. З цього часу молодий вчений, аспірант університету, починає самостійні польові дослідження, плідно займається вивченням пам'яток скіфської доби. Підсумком цих робіт стала кандидатська дисертація на тему «Пам'ятки скіфського часу в басейні Сіверського Дінця», яку він захистив 1953 року.

В наступні роки Б. А. Шрамко успішно працює як педагог і науковий дослідник. Протягом багатьох років він керує Сіверсько-Донецькою та Скіфо-Слов'янською археологічними експедиціями. Основні напрямки його наукових інтересів визначилися під час широкомасштабних досліджень на пам'ятках бронзової доби, передскіфського й скіфського періодів та середньовіччя.

З іменем Б. А. Шрамка пов'язано відкриття нової археологічної культури пізньої бронзової доби й передскіфського періоду, що була названа бондарихінською. В галузі археології бронзової доби великим внеском вченого є дослідження питання про початок і техніку найдавнішого орного землеробства. 1962 року опублікована його монографія «Старожитності Сіверського Дінця».

Розвиток нових напрямків не послабляє уваги Б. А. Шрамка до проблем скіфської археології, з яких починалася його наукова діяльність. Особливу увагу він приділяє тепер питанням історії господарства племен Скіфії. Цей період діяльності завершується 1966 року докторською дисертацією на тему «Господарство лісостепових племен Східної Європи у скіфську добу».

Нині, продовжуючи вивчення історії ремісничого виробництва скіфського періоду, Б. А. Шрамко активно включився у розробку проблеми походження скіфської культури, етнографії Скіфії, ідеології місцевих племен та їх соціальної історії.

Виключно важливе значення в цьому плані мають багаторічні розкопки вченого на Бельському городищі, яким присвячена монографія «Бельське городище скіфської доби (місто Гелон)».

Загалом перу Б. А. Шрамка належить близько 300 наукових праць.

Велику увагу Б. А. Шрамко приділяє науковій педагогічній роботі, організації охоронних розкопок, укладанню довідників й зводів пам'яток археології Харківщини. Протягом багатьох років він є членом міжнародних комітетів ЮНЕСКО по вивченню давньої металургії, заліза й історії землеробських знарядь. Численні учні й колеги чекають від Б. А. Шрамка нових наукових розробок й відкриттів з проблем вітчизняної археології.

**До 70-річчя
Івана Івановича Зайця**

Виповнилось 70 років Івану Івановичу Зайцю, кандидату історичних наук, доценту кафедри історії Вінницького педагогічного інституту — спеціалістові, який досліджує старожитності трипільської культури.

І. І. Заєць опублікував понад 60 наукових праць, підготовлена до друку монографія «Трипільське поселення Кліщів на Південному Бугі».

**До 60-річчя
Олени Василівни Цвек**

Виповнилось 60 років Олені Василівні Цвек, кандидату історичних наук, науковому співробітнику Інституту археології АН України — відомому фахівцеві, яка досліджує старожитності трипільської культури.

О. В. Цвек опублікувала понад 60 наукових праць, більшість з яких пов'язана з дослідженням трипільської культури у межиріччі Дніпра та Південного Бугу.

**До 60-річчя
Миколи Михайловича Шмаглія**

Виповнилось 60 років Миколі Михайловичу Шмаглію, кандидату історичних наук, старшому науковому співробітнику Інституту археології України — відомому українському вченому, фахівцеві в галузі енеоліту та доби ранньої бронзи.

М. М. Шмаглій опублікував понад 100 наукових праць, співавтор кількох колективних монографій, зокрема, «Археології УРСР».

Редколегія журналу та весь колектив Інституту археології АН України щиро вітають ювілярія і зичать їм доброго здоров'я та творчих успіхів.

Статті

- Андрух С. І. До питання про перебування скіфів у Північно-Західному Причорномор'ї, 1, с. 20—33.
- Боровський Я. Є. Біля джерел східно-слов'янської писемності, 2, с. 69—76.
- Браунд Д. Діон Хрїсостом, торгівля Ольвії та ольвійська «тавроскіфська» війна, 3, с. 25.
- Висоцький С. О. Напис про смерть Ярослава Мудрого у Софійському соборі в Києві та деякі питання його вивчення, 2, с. 41—48.
- Золотарьов М. І. Міжполісні відносини в Північному Причорномор'ї наприкінці V—пер. полов. IV ст. до н. е., 4, с.
- Зоценко В. М. Південне коло обігу дїрхемів у Східній Європі (VIII—X ст.), 4, с. 58.
- Ільїнський В. Є. Див.: Козловський А. О., Ільїнський В. Є....
- Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра 4, с. 42.
- Колосов Ю. Г. Про перспективність дослідження пізньопалеолітичних пам'яток Криму, 1, с. 3—11.
- Котигорошко В. Г. Проблеми етнокультурних процесів в Карпато-Дунайському басейні I ст. до н. е., 4, с.
- Котляр М. Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького, 2, с. 48—58.
- Крапівіна В. В. З приводу статті Д. Браунда, 3, с. 31.
- Крижицький С. Д., Щеглов О. М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я, 1, с. 46—57.
- Максимов Є. В. Актуальні питання вивчення зарубинецької культури, 4, с. 3.
- Нужний Д. Ю. Дистанційні мисливські знаряддя у кам'яному віці, 3, с. 3.
- Павленко Ю. В., Сон Н. О. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візиготів, 2, с. 6—16.
- Паньков С. В. Металургія заліза у Східній Європі I тис. до н. е., 1, с. 11—20.
- Пеленський Я. Боротьба за «Київську спадщину» у 1155—1175 рр., 3, с. 33.
- Пуцко В. Г. Візантійські шляхи давньоруського мистецтва, 2, с. 26—42.
- Сазанов О. В. Боспор у ранньовізантійський час, 2, с. 16—26.
- Симоненко О. В. Роксолани (пошук археологічних відповідностей), 4, с.
- Скорий С. А. До питання про «культурну належність» старожитностей типу Новочеркаського скарбу 1939 р., 3, с. 14.
- Скржинська М. В. Скіфія та еллінський світ Північного Причорномор'я в «Історії» Геродота, 1, с. 33—46.
- Сон Н. О. Див. Павленко Ю. В., Сон Н. О.
- Толочко О. П. Влахернська легенда в Києво-Печерському Патернику і Кловський Стефаніч монастир, 2, с. 58—69.
- Толочко О. П. До передісторії «Руської Землі» X—XIII ст. 4, с. 34.
- Толочко П. П. Візантія. Східні слов'яни. Русь, 2, с. 3—6.
- Толочко П. П. Чи існувала давньоруська народність? 3, с. 47.
- Щеглов О. М. Див.: Крижицький С. Д., Щеглов О. М. ...

Публікації археологічних матеріалів

- Архіпова Є. І. Дослідження різьбленого декору Десятинної церкви в Києві, 2, с. 98—111.
- Бураков А. В. Комплекс поливної кераміки з поселення Дніпровське-2, 4, с. 105.
- Буйських С. Б., Ієвлев М. М. Про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу у X—XIII ст., 4, с. 89.
- Вітрик І. С. Городища Нижньої течії р. Сули, 1, с. 90—98.
- Внуков С. Ю. Див.: Цецхаладзе Г. Р., Внуков С. Ю., Союзник В. В. ...
- Горелік О. Ф. Рибальські грузила з поселення Ольхова 5 на Сіверському Дінці, 4, с.
- Гуревич Ф. Д. Про культурні зв'язки Західної Русі з Херсонесом, 2, с. 76—83.
- Ієвлев М. М. Див.: Буйських С. Б., Ієвлев М. М. ...
- Клочко Л. С., Мурзін В. Ю., Ролле Р. Головний убір з кургану Тетянина Могила, 3, с. 58.
- Колтухов С. Г. Пізньоскіфські поселення східної частини Передгірського Криму, 4, с. 76.
- Кропоткін А. В., Обломський А. М. Про етнокультурну ситуацію у районі вододілу Дніпра та Дону в III—V н. е., 1, с. 75—90.
- Лосицький Ю. Г. Візантійські базиліки Херсонеса, 2, с. 83—98.
- Мурзін В. Ю. Див.: Клочко Л. С., Мурзін В. Ю., Ролле Р.
- Обломський А. М. Див.: Кропоткін А. В., Обломський А. М.
- Пачкова С. П. Методика хронологізації кераміки зарубинецької культури, 1, с. 62—75.
- Ролле Р. Див.: Клочко Л. С., Мурзін В. Ю., Ролле Р. ...
- Созник В. В. Див.: Цецхаладзе Г. Р., Внуков С. Ю., Созник В. В. ...
- Хомчик М. А. Хірургічні інструменти з Ольвії, 3, с. 63.
- Цецхаладзе Г. Р., Внуков С. Ю., Созник В. В. Про походження однієї групи коричневоглиняних амфор із Херсонеса, 1, с. 57—62.

Пам'ять археології

- Кадеев В. І.* Костянтин Едуардович Гриневиц, 4, с.
Романчук А. І. К. К. Косцюшко-Валюжинич, 2, с. 111—122.
Соломоник Е. І. До 100-річчя з дня народження С. Я. Лур'є, 4, с.
Супруненко О. Б. Ф. І. Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини, 3, с. 69.
Сухобоков О. В. Владислав Петрович Бузескул (1858—1931), 1, с. 109—112.
Щавельов С. П. Д. Я. Самоквасов: заповіт археолога, 1, с. 98—109.

Дискусії

- Брайчевський М. Ю.* Антська проблема в контексті візантійської історії, 2, с. 122—133.
Лейпунська Н. О. Становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі (за археологічними даними), 1, с. 112—118.
Писаренко Ю. Г. Дискусійні питання ранньої історії Смоленська, 3, с. 87.
Приходнюк О. М. Анти та Візантія, 2, с. 133—142.

Археологія в СРСР та за рубежом

- Зубар В. М.* Новий латинський напис з Болгарії і деякі питання історії Таврики, 1, с. 118—127.
Ісаєва В. І. Містерії античного світу, 4, с.
Мальований О. М. Теракотова гвардія імператора, 1, с. 127—142.

Нові відкриття і знахідки

- Антонова І. А.* Див.: Зубар В. М. Антонова І. А., Савеля О. Я. ...
Баранов І. А., Данілова Є. В. Генуезький надгробок з Судака 1384 р., 2, с. 145—149.
Данілова Є. В. Див.: Баранов І. А., Данілова Є. В. ...
Зоценко В. М. Про один давньоруський жіночий антропонім, 3, с. 108.
Зубар В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я. Надгробок римського кавалериста з околиці Балаклави, 3, с. 102.
Івакін Г. Ю. Нова знахідка візантійського скла у Києві, 2, с. 142—145.
Пелещишин М. А., Чайка Р. М. Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Волині, 1, с. 137—142.
Пеняк С. І. Бронзовий скарб з Чернечої гори на Закарпатті, 1, с. 130—133.
Савеля О. Я. Див.: Антонова І. А., Зубар В. М., Савеля О. Я.
Трейстер М. Ю. Бронзова матриця з Херсонеса, 1, с. 133—137.
Чайка Р. М. Див.: Пелещишин М. А., Чайка Р. М. ...

Рецензії

- Ауліх В. В.* Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период (В. Д. Баран, Е. В. Максимов, Б. В. Магомедов и др.).—К.: Наукова думка, 1990.—488 с., илл., 2, с. 149—154.
Винокур І. С. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период (Ответств. ред. В. Д. Баран).—Киев, Наукова думка, 1990.—486 с.— илл., 3, с. 116.
Кабо В. Р. Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита.—К.: Наукова думка, 1989.—175 с., 1, с. 142—145.
Котляр М. Ф. Феннел Д. Кризис средневековой Руси. 1200—1304 (пер. с англ. Вступ. статья и общая ред. А. Л. Хорошкевич и А. И. Плигузова).—М.: Прогресс, 1989.—299 с., 2, с. 154—160.
Макаров Н. О. В. А. Kolchin. Wooden Artefacts from Medieval Novgorod Bar International Series, 495, Oxford, 1987, 3, с. 111.
Телегін Д. Я. Killian L. Zum Ursprung der Germanen.—Bonn, 1988, 119 s., 3, с. 113.

Першоджерела з давньої історії України

- Білецький А. О.* Геродот про скіфів і скіфію, 1, с. 148—151.
Геродот «Історія», 1, с. 151—160.
Геродот «Історія», 3, с. 125.
Геродот «Історія», 4, с.

Хроніка

- Беляєва С. О., Крапівіна В. В.* Про роботу координаційної Ради з проблеми «Ольвія та її сільська округа», 4, с.
Крапівіна В. В. Див.: Беляєва С. О., Крапівіна В. В. ...
Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Археологічний семінар у Лубнах 3, с. 137.
Кучера М. П. Робота наукової Ради з проблеми «Археологія і стародавня історія Української РСР», 3, с. 138.
Супруненко О. Б. Див.: Кулатова І. М., Супруненко О. Б. ...
Франко О. О. Огляд фонду музею старожитностей при Київському університеті св. Володимира (науковий архів інституту Археології АН УРСР, 1, с. 145—148).

Вітаємо ювілярів

До 70-річчя І. І. Зайця, 4, с.

До 95-річчя Марії Іванівни Вязьмігіної, 4, с.

До 70-річчя Є. В. Максимова, 4, с.

До 60-річчя М. М. Шмаглія, 4, с.

До 60-річчя О. В. Цвек, 4, с.

ДО УВАГИ АРХЕОЛОГІВ, ІСТОРИКІВ, ЕТНОГРАФІВ ТА МУЗЕЙНИХ ПРАЦІВНИКІВ:

ЦЕНТР АРХЕОЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ ДНІПРА,

створений Українським Фондом культури, редакцією журналу «Пам'ятки України», Запорізьким річковим портом та Запорізьким обласним краєзнавчим музеєм, має у своєму розпорядженні найновіше необхідне спеціальне гідротехнічне обладнання, досвідчених спеціалістів; виконує підводні археологічні розвідки та дослідження:

- затоплених поселень, городищ, міст, портів та інших прибережних будов;
- залишків кораблів та човнів, місць переправ, якірних стоянок, мостів;
- культурних місць, пов'язаних з поклонінням підводним богам на дні морів, озер та рік,

а також підводну кіно- і фотозйомку та етнографічні дослідження, пов'язані з традиційною річковою культурою Дніпровського басейну.

Адреса: 330063, м. Запоріжжя, вул. Чекіста, 29, тел. 64-14-48
р/р № 000142159 в обласній дирекції Укрсоцбанку м. Запоріжжя.

Кафедра історії України Запорізького держуніверситету пропонує всім бажаючим:

1. Тезиси докладов Всесоюзной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвященной 90-летию со дня рождения проф. Б. Н. Гракова. Запорожье, 1, 1989 г. — 3 крб.
2. Г. Н. Тоцев, З. Х. Попандопуло. Из истории археологических исследований в Запорожской области в 50—60 гг, Запорожье, 1990. — 0,70 коп.
3. История изучения археологических памятников в Запорожской области. Методические рекомендации. Запорожье, 1990. — 0,50 коп.
4. Древности Степного Причерноморья и Крыма. Сборник научных трудов. Запорожье, 1990. — 5 крб.
5. Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. Одеса — Запорожье, 1990. — 3 крб.
6. Тезиси докладов Всесоюзного семинара «Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности». Запорожье, 1990. — 3 крб.
7. «Международные связи в средневековой Европе». Тезиси науч. докладов и сообщений Всесоюзного научного семинара. Запорожье, 1991. — 3 крб.
8. Вестник краеведа. Запорожье, 1991. — 3 крб.

Заявки надсилати за адресою: 330600, Запоріжжя, Жуковського, 66, історичний ф-т, кафедра історії України, Капріцину І. І. чи за телефоном — 8-0612-69-98-05.

НАШІ АВТОРИ

БЕЛЯЄВА Світлана Олександрівна — кандидат історичних наук, зав. сектором джерелознавства ІА АН України. Спеціаліст в галузі слов'яно-руської археології.

БУЙСЬКИХ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі античної археології.

БУРАКОВ Анатолій Вісаріонович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник заповідника «Ольвія» АН України. Спеціаліст в галузі античної археології.

ГОРЕЛІК Олександр Феліксович — кандидат історичних наук, доцент Луганського педінституту. Спеціаліст в галузі первісної археології.

ЗОЛОТАРЬОВ Михайло Ілліч — кандидат історичних наук, зав. відділом Херсонського державного історико-археологічного заповідника. Спеціаліст в галузі античної археології.

ЗОЦЕНКО Володимир Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст у галузі давньоруської археології.

ІЄВЛЄВ Михайло Михайлович — співробітник ІА АН України. Спеціалізується в галузі античної та середньовічної палеогеографії.

ІЛЬІНСЬКИЙ Вадим Євгенович — зав. відділом охорони пам'яток державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця. Вивчає історію запорозького козацтва.

ІСАЄВА Валентина Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту всесвітньої історії АН Росії. Спеціаліст в галузі античної історії.

КАДЕЄВ Володимир Іванович — професор, доктор історичних наук, зав. кафедрою Харківського державного університету. Спеціаліст в галузі античної археології.

КОЗЛОВСЬКИЙ Аркадій Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі давньоруської і середньовічної археології.

КОЛТУХОВ Сергій Георгійович — молодший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі скіфської археології.

КОТИГОРОШКО Вячеслав Григорович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Ужгородського державного університету.

КРАПІВІНА Валентина Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі античної археології.

МАКСИМОВ Євген Володимирович — доктор історичних наук, ведучий науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі слов'янської археології.

СИМОНЕНКО Олександр Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі скіфської археології.

СОЛОМОНІК Елла Ісааківна — професор, доктор історичних наук Інституту археології Української АН. Спеціаліст в галузі античної археології.

ТОЛОЧКО Олексій Петрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії АН України. Спеціаліст в галузі давньоруської історії.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

МАКСИМОВ Е. В. Актуальные вопросы изучения зарубинецкой культуры	3
КОТИГОРОШКО В. Г. Проблемы этнокультурных процессов в Карпато-Дунайском бассейне I ст. до н. э.— III ст. н. э.	10
СИМОНЕНКО А. В. Роксоланы (поиск археологических соответствий)	17
ЗОЛОТАРЕВ М. И. Межполисные отношения в Северном Причерноморье в конце V — первой половине IV ст. до н. э. Херсонес, Боспор и Ольвия	28
ТОЛОЧКО А. П. К предыстории Русской земли XI—XIII вв.	34
КОЗЛОВСКИЙ А. А., ИЛЬИНСКИЙ В. Е. Козаческие древности в Низовьях Днепра	42
ЗОЦЕНКО В. Н. Южный круг обращения дирхемов в Восточной Европе (VIII—X вв.)	58

Публикации археологических материалов

ГОРЕЛИК А. Ф. Рыболовные грузила из поселения Ольховая-5 на Северском Донце	73
КОЛТУХОВ С. Г. Позднескифские поселения восточной части Предгорного Крыма	76
БУЙСКИХ С. Б., ИЕВЛЕВ М. М. Об оседлом населении низовий Днепра и Южного Буга в X—XIII вв.	89
БУРАКОВ А. В. Поливная посуда с городища Днепровское-2	105

Археология за рубежом

<u>ИСАЕВА В. И.</u> Мистерии античного мира	110
---	-----

Память археологии

КАДЕЕВ В. И. Константин Эдуардович Гриневич	119
СОЛОМОНИК Э. И. К 100-летию со дня рождения С. Я. Лурье	129

Первоисточники по древней истории и археологии Украины

ГЕРОДОТ «История»	134
-----------------------------	-----

Хроника

БЕЛЯЕВА С. А., КРАПИВИНА В. В. О работе координационного Совета по проблеме «Ольвия и ее сельская округа»	147
---	-----

Поздравляем юбиляров!

К 95-летию Марии Ивановны Вязьмитиной	149
К 70-летию Евгения Владимировича Максимова	151
К 70-летию Бориса Андреевича Шрамко	153
К 70-летию Ивана Ивановича Зайца	154
К 60-летию Елены Васильевны Цвек	154
К 60-летию Николая Михайловича Шмаглия	155
Алфавитный указатель содержания журналов «Археология» № 1—4 за 1991 год	156

3 крб. 20 коп.

ІНДЕКС 74006

Наукова думка

ISSN 0235—3490. Археологія. 1991. № 4. 1—160